

Univerzitet u Beogradu
Filozofski fakultet

Dejan D. Petrović

**Od rase do mase – Uticaj političke i ekonomske
transformacije austrougarskog društva na
promenu socijalne teorije Ludviga Gumplovica**

Doktorska disertacija

Beograd, 2022.

University of Belgrade
Faculty of Philosophy

Dejan D. Petrović

**From Race to Mass – The Influence of Political
and Economic Transformation of Austro–
Hungarian Society on The Changes in Ludwig
Gumpłowicz’s Social Theory**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2022.

Mentor:

dr Aleksandar Molnar, redovni profesor, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Članovi komisije:

dr Aleksandar Molnar, redovni profesor, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

dr Vladimir N. Cvetković, redovni profesor, Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti

dr Nataša Jovanović Ajzenhamer, docent, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Datum odbrane: _____

Od rase do mase – Uticaj političke i ekonomske transformacije austrougarskog društva na promenu socijalne teorije Ludviga Gumplovica

Sažetak: Ovaj rad za svoj predmet ima teoriju Ludviga Gumplovica, sociologa koji je stvarao tokom formativnog perioda nauke o društvu, a koji je danas gotovo u potpunosti zaboravljen. Razlog zaborava se krije u percepciji ovog sociologa kao rasiste, militariste i socijaldarviniste unutar naučne zajednice. Delo sa kojim se prevashodno vezuje njegovo ime, *Borba rasa*, jeste doprinelo da se danas Gumplovic svrstava u istu grupu autora koju čine Artur de Gobino, Hjuston Čemberlen i Vašer de Lapuž. Činjenice su da se njegova teorija o društvu vremenom menjala i da je retko ko zapravo čitao Gumplovica. Osnovna teza rada jeste da se misao o društvu poljsko–austrijskog sociologa ne može razumeti bez poznavanja istorije Austrougarske ili tačnije zapadnog dela carstva u poslednjim decenijama XIX i početkom XX veka. Takođe, nastoji se pokazati da je pomeranje osnove konceptualnog aparata sa pojma rase preko heterogenih društvenih grupa do koncepta mase nastalo pod uticajem ekonomskih i političkih promena kroz koje je prolazilo austrougarsko društvo u pomenutom periodu. Tokom rada, u cilju ostvarenja opisanog osnovnog zadatka, predstavice se Gumploviceva teorija i na taj način ostvariti osnovni uslov u donošenju suda da li je pomenuti tretman ovog autora u glavnim sociološkim tokovima opravdan ili ne.

Tekst je organizovan u tri velike celine naslovljene *Teorija*, *Kontekst* i *Teorija i kontekst*. Prva celina se bavi prikazom teorije Ludviga Gumplovica, druga je posvećena oslikavanju najvažnijih mesta austrougarske istorije u poslednjim decenijama postojanja carstva, dok *Teorija i kontekst* predstavlja svojevrsnu sintezu zapažanja iznetih u dve prethodne celine. Naročita pažnja je posvećena postepenoj demokratizaciji političkog sistema zapadne polovine carstva, gde 1907. godine stupa na snagu izborni zakon kojim se predviđa opšte pravo glasa za sve punoletne muškarce. U ovom zakonu je prepoznat glavni uticaj koji je doprineo pojavi mase u Gumplovicevom teorijskom sistemu.

Ključne reči: Ludvig Gumplovic, rasa, heterogene društvene grupe, masa, društveni krugovi, država.

Naučna oblast: Sociologija

Uža naučna oblast: Klasične sociološke teorije

UDK: 316.2

From Race to Mass – The Influence of Political and Economic Transformation of Austro–Hungarian Society on The Changes in Ludwig Gumplowicz’s Social Theory

Abstract: This PhD thesis has Ludwig Gumplowicz’s theory for its subject, a work of a sociologist who labored during the formative period of sociology and who is also almost completely forgotten today. The reason for mentioned oblivion lays in the perception of this sociologist as a racist, militarist and social Darwinist that is widespread among the scientific community. First association for the work of mentioned sociologist, if one is made today, is his book titled *The Struggle of Races*, and because of this Gumplowicz is viewed as a part of group that is composed of such authors like Arthur de Gobineau, Huston Stewart Chamberlain and Vacher de Lapouge. The facts are that his social theory changed over time and that there is hardly anyone who really read Gumplowicz. Basic thesis of this paper is that social theory of Polish–Austrian sociologist cannot be understood without the knowledge of Austro–Hungarian history, or more precisely, history of the western part of the Empire in the last decades of the 19th and the start of the 20th century. Also, this paper tries to show that the shift of the conceptual apparatus from the notion of race via heterogeneous social groups to the concept of mass is due to the economic and political changes at work in the Austro–Hungarian society during the mentioned period. Throughout the paper, in order to achieve described basic task, Gumplowicz’s theory will be presented and, in that way, rudimentary condition for making a judgement concerning justiciability of treatment of this author within contemporary sociological main stream will be met.

The paper consists of three main wholes titled *Theory*, *Context* and *Theory and Context*. First part is concerned with the presentation of Ludwig Gumplowicz’s theory, the second one draws a sketch in broad stokes of the most important points of Austro–Hungarian history during the last decades of the Empire, while *Theory and Context* is a synthesis of some sorts of observations made in two previous wholes. Close attention is given to the gradual democratization of political system in the western half of the Empire, where in 1907 an electoral law is introduced which provided universal male suffrage. This law is identified as a main cause of introduction of mass in Gumpowicz’s theoretical system.

Key words: Ludwig Gumplowicz, race, heterogeneous social groups, mass, social circles, state.

Scientific field: Sociology

Scientific subfield: Classical sociological theories

UDK: 316.2

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Teorija	
2.1. Rasa u devetnaestovekovnom javnom i naučnom diskursu.....	7
2.2. Pozitivizam u Poljskoj.....	18
2.3. Predmet i ciljevi Gumploviceve sociologije.....	23
2.4. Od horde do države.....	28
2.5. Rasa, klasa, društveni krugovi, masa.....	33
2.6. Propast države.....	40
3. Kontekst	
3.1. Kuća Habsburga i nacionalno pitanje u Austrougarskoj.....	47
3.2. Car, parlament i provincijalne skupštine.....	56
3.3. Razvoj kapitalizma u Austrougarskoj.....	74
3.4. Imperijalizam, pan-pokreti i antisemitizam.....	79
4. Teorija i kontekst	
4.1. Od rase do mase.....	88
4.2. Društveni zakoni i politički fatalizam.....	99
5. Zaključna razmatranja.....	107
6. Literatura.....	112

1. Uvod

Zašto se baviti društvenom teorijom Ludviga Gumplovica¹ (Ludwig Guplowicz)? Teško je započeti rad koji za svoju temu ima delo sociologa kog se danas retko ko seća, osim uskog kruga specijalista zainteresovanih za njegov život i delo, a ne pružiti odgovor na pitanje koje se gotovo momentalno nameće. Čak i spomenuti specijalisti dolaze iz poljske ili austrijske sociologije i vide u ovom autoru, s razlogom, pionira sa izgrađenim sociološkim sistemom s kojim je i veliki Dirkem bio upoznat². Interesovanje gorenavedenih nacionalnih sociologija za Gumplovica je kontinuirano od sedamdesetih godina prošlog veka (Adamek and Radwan-Pragłowski, 2006: 394–395) i manje–više otvoren sukob oko pitanja da li je Gumplovic sebe shvatao kao Poljaka ili Austrijanca je moguće povezati sa radom na identitetu poljske, odnosno austrijske sociologije. Drugim rečima, temeljiti tradiciju na autohtnom sistemu koji svoje korene ima u šezdesetim i sedamdesetim godinama devetnaestog veka nije nešto sa čim se može pohvaliti veliki broj nacionalnih sociologija.

Opisana legitimacija bavljenja Gumplovicom u 21. veku ovde mora izostati zbog očiglednih razloga. Ponoviće se da je ovaj sociolog danas zaboravljen, ali čak ni to nije nešto neobično za savremenu sociologiju. Spisak koji sadrži imena zaboravljenih mislilaca koji su radili i stvarali uporedo sa „očevima“ discipline i tako uticali da sociologija postane ono što jeste, svakim danom je sve duži. No, u retkim slučajevima kad se Gumplovic i pomene, izuzimajući odatle šaćicu poljskih i austrijskih sociologa, za njegovo ime i delo se vezuju rasizam, militarizam i socijaldarvinizam, iako je retko ko zaista i pročitao bilo šta od Gumplovica.

U jugoslovenskoj, a kasnije srpskoj sociologiji u ovom kontekstu je značajan Barnsov (Harry E. Barnes) tekst *Sukob rasa i društvenih grupa kao faktor razvoja političkih i društvenih institucija: Predstavljenje i kritika sociološkog sistema Ludviga Gumplovica* (The Struggle of Races and Social Groups as a Factor in the Development of Political and Social Institutions: An Exposition and Critique of the Sociological System of Ludwig Guplowicz) iz 1919. godine. Zaključak Barnsovog teksta je bio da na Gumplovicu leži odgovornost za širenje militarizma, sa zdravom dozom rasizma, u Nemačkoj pre Velikog rata (Barnes, 1919: 415–416). Bez obzira što je američki sociolog precenio³ uticaj kolege koji je dočekao penziju kao profesor opšteg državnog prava i administracije u Gracu, daleko od Beča i još dalje od Berlina, istovremeno pružajući dobrim delom netačnu analizu Gumplovicevog rada. Barnsov tekst je značajno uticao na recepciju teorije poljsko–austrijskog sociologa u jugoslovenskoj, a kasnije srpskoj sociologiji. Ovaj tekst je ponovo objavljen u Barnsovom *Uvodu u istoriju sociologije*, izdatom u Sjedinjenim državama 1948. godine, dok je ista knjiga prevedena na srpski ili tačnije, srpsko–hrvatski

¹ U ovom radu će se koristiti nemački izgovor prezimena, iako se potpuno opravdano i podjednako ispravno može upotrebljavati poljski izgovor – Gumplovič. Polemika koja traje još od šezdesetih godina prošlog veka, bez istinskog i jasnog rešenja, tiče se sociologove samoidentifikacije. Izbor nemačkog izgovora je u ovom slučaju jednostavan izraz navike, a ne svrstavanja na jednu ili drugu stranu debate (mada je i treća opcija moguća koja govori o tome da je Gumplovic sebe shvatao kao Jevreja).

² Doduše, Dirkemov prikaz Gumplovicevog dela *Grundriss Der Sociologie* je bio uglavnom negativan. Smatrao je da se radi o interesantnoj knjizi kojoj priznaje vrednost, ali istovremeno naglašava da se ne slaže sa Gumplovicevim idejama, metodom, kao i većinom zaključaka (Giddens, 1970: 174).

³ Gumplovic je u jednom pismu Vordu (Lester F. Ward) pomenuo da je zbog svojih ideja bio ismejan u svojoj zemlji (Guplowicz, 1907, navedeno u Gella, 1971: 39), dok je za svoje Nemačke kolege verovao da žele da ga učukaju do smrti (Guplowicz, 1907, navedeno u Gella, 1971: 44). Ovome treba dodati i to da je smatrao da u Nemačkoj vlada izuzetno nepoverenje prema sociologiji i istrajavaju mnoge predrasude vezane za ovu nauku zbog čega izdavači ne žele da imaju bilo šta sa naukom o društvu (Guplowicz, 1909, navedeno u Gella, 1971: 61). Deo pomenutog nepoverenja se odnosi na samo ime nauke koje previše podseća na socijalizam.

jezik tek 1982. godine (Mimica, 1999: 13). Rudi Supek predstavljajući socijaldarvinizam u svojoj knjizi *Herbert Spenser i biologizam u sociologiji* iz 1987. godine zapravo dobrim delom jednostavno parafrazira Barnsov gorepomenuti rad (Supek, 1987: 78–86), čineći analizu iz 1919. godine još uvek aktuelnom skoro 70 godina po prvobitnom objavljivanju. Nakon skoro četrdeset godina od Supekovog dela, perioda u kome se SFRJ raspala, Savezna Republika Jugoslavija se preobrazila u Srbiju i Crnu Goru, a od ove države nastale još dve nove, Gumplovic, ako se po koji put i pomene u srpskoj sociologiji, uglavnom se čini iz vizure teksta napisanog neposredno po nestanku Austrougarske⁴.

Da stvari nisu previše drugačije ni na međunarodnom nivou govori obavezna odbrana Gumplovica kao sastavnog dela svake novije studije o njemu i njegovoj sociološkoj teoriji, koliko god malobrojne takve studije bile (Adamek and Radwan-Pragłowski, 2006; Mozetič, 2011; Artico, 2012; Mach, 2014). Odmah treba pomenuti da će se već u narednom odeljku uzeti učešće u ovom „ritualu“ odbrane kroz poređenje sa najuticajnim devetnaestovekovnim rasnim teoretičarima.

Može se izvesti zaključak o postojanju obrasca koji se manifestuje kroz kombinovano dejstvo zaborava celine teorije i selektivno pamćenje delića iste kroz čitanje sekundarne literature iza koje stoje autori sa nekom merom autoriteta u društvenim naukama⁵. Pamćenje i zaborav su korisni alati u konstrukciji istorije discipline, gde se naglašavaju progresivni, emancipatorski i humanistički momenti, a neugodne ideje i njihove implikacije koje su deo istog vijugavog puta, smeštaju se „pod tepih“, kao što je slučaj sa imperijalističkim diskursom u sociologiji (Konel, 1999: 370). Sledeći ovu logiku, Gumplovic je imao nesreću da ga neko od autoriteta svrsta u „loše društvo“, vodeći njegovom nestanku iz glavnih socioloških tokova.

Da ni ovde stvari nisu jednostavne govori primer Karla Pirsona (Carl Pearson) bez čijih doprinosa razvoju statističkih metoda današnja kvantitativna sociološka istraživanja ne bi bila moguća. No, isti ovi metodi su razvijani u cilju praktične primene programa utemeljenog na idejama eugenike, socijaldarvinizma i naučnog rasizma. Prethodno je bio razlog zbog kog je Sorokin (Pitrim Sorokin) uvrstio Pirsona u grupu autora koju čine Gobino (Arthur de Gobineau), Čemberlen (Huston Stewart Chamberlain) i Lapuž (Vacher de Lapouge) (Sorokin, 1933: 405). Zanimljivo je da se danas u istu grupu autora svrstava Gumplovic. Jedan autor je napisao delo *Borba rasa* i zaboravljen je, drugi je razmišljao o načinima da se očuva superiornost bele rase i statistički alati koje je razvio u tu svrhu, koeficijent korelacije i hi kvadrat između ostalih, jesu baza svakog sociološkog istraživanja na iole značajnom uzorku. Ako je korisnost znanja razlog razlike u tretmanu, time su etičke implikacije za sociologiju pogubnije.

Opet, čak i ova etička pitanja nisu jedinstvena samo za sociologiju. Dovoljno je pomenuti samo odnos filozofije prema radu Martina Hajdegera (Martin Heidegger) u kontekstu njegovog političkog angažmana za vreme nacističkog režima u Nemačkoj tokom tridesetih i četrdesetih godina prošlog veka.

⁴ Izuzeci su retki. Mirko Kosić je pisao o Gumplovicu tridesetih godina prošlog veka, videći u njemu jednog od vodećih evropskih sociologa (Kosić, 2007: 210). Međutim, kako je Kosić umro u Švajcarskoj kao veliki protivnik 27. marta i nekadašnji zamenik guvernera Narodne banke u Nedićevoj vladi, očito da za njega nije bilo mesta u jugoslovenskoj marksističkoj sociologiji nakon Drugog svetskog rata. Kakav je odnos domaće sociologije prema ovom sociologu, još uvek nije rešeno pitanje, ali je sigurno da je njegov uticaj na recepciju Gumplovica nepostojeći. Drugim rečima, pre prve decenije 21. veka, malo ko je znao za Kosića, a kamoli čitao njegove stavove o Gumplovicu. Jedina novija analiza Gumplovicove sociologije vredna pažnje i drugačija od svega opisanog jeste Aleksandra Molnara u dva dela, *Društvo i pravo: istorija klasičnih socioloških teorija* i *Narod, nacija, Rasa* (Molnar, 1994; Molnar, 1997).

⁵ Kao jednog o takvih autoriteta Gela navodi Đerđa Lukača koji je Gumplovica izdvojio kao mislioca čija je teorija utrla put fašizmu (Gella, 1971: xiv).

Ostaje upitno da li je za sociologiju olakšavajuća okolnost činjenica što i druge društvene nauke imaju slične probleme.

Iz svega što je do sada napisano, jasno je da propitivanje odnosa društvenih nauka, a time i sociologije, sa svojom prošlošću, pokazuje postojanje izvesnih nedoslednosti u tretmanu određenih autora. Takođe, putovanje ovom stazom iznova stvara nova pitanja, ostavljajući ih bez nekih jasnih i konačnih odgovora. Pomenuto treba posmatrati kao skrivenu nit iza promišljanja koja će svoje mesto naći u nastavku rada. Jednostavno, teorija Ludviga Gumplovica predstavlja zanimljiv predmet za sociologiju nauke i sociologiju saznanja. No, prethodno je potrebno upoznati se sa teorijom ovog sociologa pre nego što se donese neki sud o njegovom radu. Iz gorenavedenog je jasno vidljivo da je ovakvih pokušaja bilo malo.

Ideja iza ovog rada je jednostavna. Prikazati u kratkim crtama ključna mesta Gumploviceve teorije, zatim opisati društveno–istorijski kontekst u kome nastaje, da bi se na kraju doneo sud o uticaju navedenog konteksta na osobenosti njegove misli o društvu. Jednostavnu ideju preči i isto takva osnovna teza, odnosno da je nemoguće razumeti Gumplovicevu sociologiju bez poznavanja istorije Austrougarske ili još tačnije istorije njenog zapadnog dela u poslednjoj četvrtini devetnaestog veka i prvim godinama dvadesetog. Iz ove perspektive promena u konceptualnom aparatu poljsko–austrijskog sociologa izgleda kao plodno mesto za pokazivanje ispravnosti osnovne teze. Sociologija saznanja, istorija sociologije i široko definisana istorija ideja predstavljaju domene u čijim granicama će se uglavnom kretati analiza. Na pitanja s početka pokušaće se odgovoriti sredstvima koja pruža prevashodno sociologija saznanja. Razlog tome se nalazi u stavu da posmatranje Gumplovica kao rasnog teoretičara delom potiče iz prenošenja značenja kategorija specifičnih za savremenost na pojmove koje je moguće naći u prošlosti. Ovo podrazumeva zanemarivanje osobenosti konteksta u kom pomenuti pojmovi nastaju i koriste se, kao i zadiranje na teren rezervisan za, sada već, staru debatu o prezentizmu i istorizmu (Mimica, 1999). Prezentistička nelagoda koju stvara naslov *Borba rasa* olakšava etiketiranje Gumplovica bez pravog upoznavanja sa njegovim delom ili nudi moguće objašnjenje nezasluženoj aktuelnosti gorenavedenog Barnsovog teksta u domaćoj sociologiji. Iz nastojanja da se minimalizuje uticaj savremenog trenutka na tumačenje sistema mišljenja iz prošlosti relativno veliki prostor je pružen za predstavljanje društveno–političkog okruženja Gumploviceve teorije. Doduše, svačije postojanje je čvrsto ukorenjeno u trenutku u kom se ostvaruje, te opisivanje perioda u kom je određeni autor stvarao neće i ne može u potpunosti otkloniti prezentističku predrasudu. Ono što se može očekivati jeste određena mera intelektualne opreznosti, a sve preko toga je nerealno očekivati iz jednostavnog razloga što postoji velika vremenska distanca između stvaranja teorijskog sistema i njegove analize. Ista opreznost usloviće izostajanje konačnih odgovora na pojedinim mestima gde postoje argumenti za potpuno oprečna mišljenja. Uzrok ovoj, na prvi pogled, čudnoj pojavi nalazi se u specifičnostima predmeta analize. Gumploviceva teorija se vremenom menjala i tu nema nikakve nedoumice. Međutim, unošenje novih elemenata u nekim slučajevima nije pratilo ponovno promišljanje i adekvatna modifikacija starijih delova teorijskog sistema. Oni su se tretirali kao aksiomi što je dalje vodilo pojavi nedoslednosti. Nema potrebe izlagati više detalja u ovom trenutku o prethodnom, pošto će postati jasno o čemu je reč već u prvom poglavlju.

No, pre nego što se u kratkim crtama prikaže struktura rada, treba predstaviti Ludviga Gumplovica⁶. Rođen je 8. marta 1838. godine kao drugo od petoro dece Abrahama i Henrike Gumplovic,

⁶ Kao izvor pomenutih biografskih podataka uglavnom je korišćena internet stranica Arhiva za istoriju sociologije u Austriji (Archiv für die Geschichte der Soziologie in Österreich) iz Graca posvećenoj Ludvigu Gumplovicu. Iako je moguće naći sve podatke iz daljeg teksta razbacane po različitim tekstovima navedenim u spisku korišćene literature na kraju rada, na ovoj stranici je sve na jednom mestu i što je možda još važnije, lako dostupno i pregledno. Adresa u pitanju je: <http://gams.uni-graz.at/archive/objects/context:lge/methods/sdef:Context/get?mode=biography&locale=de>. U slučajevima kada je korišćen drugi izvor, to je jasno navedeno. Zanimljivo je primetiti da u trenutku kada je pristupljeno

u jevrejskoj četvrti Każimjerżu (Kazimierz) u Krakovu. Otac je bio trgovac odećom, a kasnije antikvar, dok je majka poreklom iz bogate trgovačke porodice. Otac Abraham je takođe važio za jednog od viđenijih članova jevrejske zajednice i član Senata slobodnog grada Krakova, koji je 1846. godine pripojen austrijskoj provinciji Galiciji kad gubi pomenuti status. Upisuje gimnaziju Sveta Ana (Świętej Anny) 1848. godine u Krakovu i diplomira 1857. godine. Studije prava otpočinje na Univerzitetu u Krakovu iste godine, gde ostaje do 1861. godine kada svoje studije nastavlja na Univerzitetu u Beču. Tu i završava studije prava 17. jula 1861. godine, nakon čega se vraća u Krakov. Naredne godine stiče titulu doktora pravnih nauka na Univerzitetu u Krakovu i otpočinje advokatsku praksu u Lavovu. Paralelno piše honorarno članke za dva lista na poljskom jeziku⁷ koji se objavljuju u ovom mestu. U Lavovu upoznaje Francišku Goldman (Franziszka Goldman) kojom se ženi 1863. godine. Ovaj period života Ludviga Gumplovica karakteriše i aktivno podržavanje poljskog nacionalnog pokreta, dok učešće u Januarskoj buni predstavlja vrhunac njegove nacionalne angažovanosti.

Na profesionalnom planu narednih nekoliko godina provodi između Krakova i Beča gde obavlja poslove notara i sudskog činovnika u Okružnom sudu Donje Austrije. Tako, najstariji sin Maksimilijan Ernest (Maksymilian Ernest) je rođen u Krakovu 1864. godine, a srednji sin Alfred Teodor (Alfred Theodor) u Beču 1866. godine. Januara 1868. godine otpočinje proces habilitacije na Univerzitetu u Krakovu koji se neuspešno završava uprkos žalbi podnetoj Ministarstvu za kulturu i obrazovanje u Beču. Nakon ovog akademskog neuspeha nastavlja da radi kao notar u Krakovu do 1870. godine, gde mu se godinu dana ranije rađa najmlađi sin Ignjac Vladislav (Ignacy Władysław). Malopre pomenuta godina označava početak nešto uspešnijeg perioda na profesionalnom planu. Naime, tada Ludvig Gumplovic počinje da radi kao advokat i urednik lista na poljskom jeziku *Kraj*. Mesto urednika napušta 1873. godine, dok će se advokaturom baviti sve do 1875. godine kada se sa porodicom seli u Grac. Preseljenje iz Krakova u Grac označava početak najplodnijeg perioda u kontekstu naučnog rada ovog mislioca koji je praćen akademskom karijerom na Univerzitetu u Gracu. Tako, 1876. godine uspešno završava proces habilitacije i stiče zvanje *Privatdozent*–a, najpre u oblasti opšteg državnog prava, a kasnije za austrijsko pravo (1878. godine) i statistiku (1879. godine). U zvanje vandrednog profesora opšteg državnog prava i administracije je biran 1882. godine, a redovan profesor u istim oblastima postaje 1893. godine. U trenutku kad odlazi u penziju 1908. godine, Ludvig Gumplovic je priznat sociolog, kako u granicama Dvojne monarhije, tačnije u njenom zapadnom delu, tako i na međunarodnom nivou. Iste godine njegovi učenici osnivaju Sociološko društvo (Sociologischen Gesellschaft) u Gracu. Njegov poljski kolega Kohanovski (Jan Karol Kochanowski) je smatrao da je ovo društvo osnovano Gumplovicu u čast i u sklopu proslava njegovog 70. rođendana (Kochanowski, 1909: 406). Što se tiče međunarodnog priznanja, od 1893. godine je član Vormsovog (René Worms) Međunarodnog sociološkog instituta (Institut

stranici (14.01.2022), na mnogim delovima sajta opcija prikaza sadržaja na engleskom jeziku, iako prisutna, nije radila. S obzirom da su pomenuti sadržaj odnosio na kratke novinske članke koje je Gumplovic pisao na poljskom i nemačkom jeziku, prethodno je moguće interpretirati kao još jedan argument o pozicioniranju retkih studija o Gumplovicu u poljski i austrijski sociološki mikrokosmos. Kako je na početnoj stranici sajta moguće pročitati kratak esej upravnika Arhiva Geralda Mozetiča (Gerald Mozetič) o glavnoj zamisli sajta, odnosno mestu gde prisutan materijal treba da pospeši komunikaciju o Gumplovicu i doprinese ispravnom pozicioniranju ovog autora u društvenim nauka, selektivna nefunkcionalnost sajta doprinosi povećanju verovatnoće ispravnosti malopre pomenute interpretacije. Posebno, ako se zna da je Mozetič svoju uvodnu reč datirao maja 2010. godine, pitanje je da li će ikada opcija za engleski jezik proraditi u potpunosti. Naravno, uvodnu reč je moguće samo pročitati na nemačkom ili poljskom jeziku na sledećoj adresi: <http://gams.uni-graz.at/archive/objects/context:lge/methods/sdef:Context/get?locale=de>.

⁷ *Dziennik Literacki i Jutrzenka*.

International de Sociologie) iliti od osnivanja udruženja, a 1895. godine je izabran za potpredsednika Instituta. Gumplovicevi radovi su objavljivani u najvažnijim sociološkim časopisima u tom trenutku, dok su mu najvažnija dela za života prevedena na španski, engleski, francuski i druge jezike (Mach, 2014: 129). U kojoj meri je bio deo međunarodne sociologije u samim začecima discipline i koliko je smatrao važnim „međunarodno rasejanje“ svojih ideja govori opesežna prepiska sa Lesterom Vordom, jednim od pionira američke sociologije (Gella, 1971).

Drugu stranu Gumploviceve biografije čine lične tragedije koje su nizale jedna za drugom do samog kraja njegovog života. Najpre je njegov otac izvršio samoubistvo 1876. godine, zatim je srednji sin Alfred Teodor preminuo tokom osamdesetih godina devetnaestog veka⁸, da bi 1897. godine njegov najstariji sin Maksimilijan Ernest izvršio samoubistvo⁹. Kraj ovog tužnog spiska čine Ludvigovo i Franciškino samubistvo ispijanjem cijanida 19. avgusta 1909. godine (Ward, 1909: 410; Kochanowski, 1909: 405; Mach, 2014: 130).

U leto 1907. godine Gumploviceva supruga u potpunosti gubi vid zbog katarakte (Gumplowicz, 1907, navedeno u Gella, 1971: 48), što ga dovodi u stanje, kako opisuje, „nervne depresije koja je pratila nervni šok“ (Gumplowicz, 1907, navedeno u Gella, 1971: 51). U vreme kad se oporavljao od depresije, u zimu iste godine mu je dijagnostifikovan rak jezika, što odbacuje usled perioda od 10 meseci u kome nije bilo nijednog znaka pogoršanja zdravstvene situacije (Gumplowicz, 1908, navedeno u Gella, 1971: 1908). U poslednjem pismu Vordu od 28. marta 1909. godine se može naslutiti kakvu je sudbinu Ludvig svojoj supruzi i sebi pripremao:

„Jedino žalim što izgleda neću doživeti da vidim objavljivanje Vaše *Primenjene sociologije*¹⁰, jer uopšte nisam dobro. Takođe moja žena, koja Vam se zahvaljuje na pozdravima, oseća se toliko loše u pogledu svojih očiju da već zajedno oboje mislimo o onostranom, i kako je život već breme za nas“ (Gumplowicz, 1909, navedeno u Gella, 1971: 62).

Čak i na osnovu prethodnog kratkog upoznavanja sa najvažnijim tačkama u životu Ludviga Gumplovica vidljive su dve stvari. Prvo, njegova akademska karijera nije napredovala bez poteškoća, a drugo samoidentifikacija kao filozofskog pesimiste (Gumplowicz, 1905: 643–644) nimalo ne čudi. Za sve drugo biće potrebno mnogo više od nekoliko biografskih crta i odnosom između Gumploviceve teorije i društveno–istorijskog okvira u kom je nastala baviće se tri velike celine rada. *Teorija, Kontekst, Teorija i kontekst* čine se kao jednostavni nazivi celina, ali druga strana ove jednostavnosti jeste jasna naznaka onog što se nalazi iza ovih naslova, što ponovo, olakšava predstavljanje strukture.

Poglavlje pod nazivom *Teorija* bavi se mišlju o društvu Ludviga Gumplovica kroz pretresanje najvažnijih delova kategorijalnog aparata. Takođe, nešto prostora posvetiće se delovima

⁸ Tačan datum i uzrok smrti nije bilo moguće pronaći među dostupnim podacima.

⁹ Nije dostupno previše podataka o njegovoj deci. Maksimilijanova smrt se najviše pominje, s obzirom na to da je bio obećavajući mladi istoričar i da je Ludvig prikupio njegove radove i težio da ih objavi (Gumplowicz, 1902, navedeno u Gella, 1971: 10), što je uspeo da učini na kraju (Gumplowicz, 1908, navedeno u Gella, 1971: 57). Takođe, kao razlog smrti se navodi neuzvraćena ljubav pesnikinje Marije Konopničke (Gella, 1971: 66; Mach, 2014: 129). Vladislava pominje na jednom mestu u prepisci sa Vordom kao pisca koji se bavi antropološkim, sociološkim i socijalističkim predmetima (Gumplowicz, 1903, navedeno u Gella, 1971: 12). Moguće je još saznati da je nasledio značajno bogatstvo nakon smrti njegovih roditelja (Mach, 2014: 130), da je bio aktivni član Poljske socijalističke partije i profesor antropogeografije na Slobodnom poljskom univerzitetu u Varšavi (Gella, 1971: 66).

¹⁰ Misli se na nemački prevod Vordovog dela za čije objavljivanje Gumplovic nosi veliku zaslugu.

devetnaestovekovnog svetonazora koji su identifikovani kao relevantni za delo ovog sociologa¹¹. Na jednom širem, evropskom, planu to je ideja rase, dok se u okvirima poljske idejne tradicije posmatra specifična recepcija pozitivizma i teza o nastanku države kroz osvajanje.

Dalje, istorija Dvojne monarhije, a preciznije, zapadnog dela carstva jeste glavni predmet celine pod imenom *Kontekst*. Preciziranje je bilo potrebno zbog načina na koji je Austrougarska na unutrašnjem planu funkcionisala, to jest kao dve *de facto* nezavisne države (Austrija i Ugarska) čije se nominalno jedinstvo ogledalo u ličnosti cara–kralja i malobrojnim zajedničkim insitucijama. Glavni akteri i procesi karakteristični za period koji se manje–više poklapa sa godinama koje je Gumplovic proveo u Gracu izdvojiće se i analizirati na ovom mestu. Kako je istovremeno ovo i period postepenog omasovljenja austrijske politike i čestih društveno–političkih kriza, dosta prostora biće ostavljeno za ova, suštinski, istorijska razmatranja. No, ako se sećanju prizove osnovna teza rada, opisan pristup je neophodan.

Iz, takoreći, susreta ove dve celine nastaje treća, *Teorija i kontekst* gde se pokušava objasniti postepeno pomeranje temeljne kategorije Gumploviceve društvene teorija sa pojma rase na koncept mase. Kao što naslov rada nalaže, ideja je da je teorijska promena nastala pod uticajem društveno–političkog okruženja, što bi se ovim poglavljem nastojalo pokazati. Takođe, Ludvig Gumplovic je svoju sociologiju shvatao kao nauku od koje praktična politika može imati velike koristi, odnosno kao sistem znanja o društvu, a na prvom mestu državi, koja će politiku uzdići na nivo nauke. Opisano shvatanje sociologije obradiće se detaljnije u prvom poglavlju, no ono predstavlja razlog zbog kog će se u *Teoriji i kontekstu*, između ostalog, analizirati politički implikacije teorije prikazane na prethodnim stranama.

Sumiranje glavnih tačaka rada i njihova fina obrada svoje mesto imaju u *Zaključnim razmatranjima* čime se ovo sociološko putovanje u istoriju discipline završava. Ono što je možda i najelementarniji zadatak ovog rada, upoznavanje sa teorijom o društvu zaboravljenog, kako ga jedan od austrijskih kolega naziva, pionira sociologije iz Graca (Mozetič, 2011), ostvariće se kroz opisana poglavlja. Da li će to biti dovoljno da se odgovori na pitanje o opravdanosti aktuelnog trentmana ovog sociologa u savremenoj sociologiji, to je već druga stvar i zavisi od niza faktora koji prevazilaze nivo pojedinačnih interpretacija sadržine stranica koje slede. Kao što se moglo nagovestiti do sad, promena u percepciji nije vezana samo za poznavanje teorije, kolikogod to bilo važno, već i od toga da li se uopšte želi postaviti pitanje van srpskog, poljskog ili austrijskog sociološkog mikrokosmosa. Upravo ovakva i slična pitanja smeštena na meta–teorijskoj razini javljaju se zajedno sa dubljim zadiranjem u Gumplovicevu teoriju. No, kao što je već više puta rečeno, pre svega treba videti šta je ovaj autor u stvari pisao, a sva druga razmišljana ostaviti za kasnije.

¹¹ Gumplovic je insistirao na tome da u svom okruženju bude identifikovan kao sociolog, bez obzira na svoje obrazovanje ili profesionalnu karijeru. Dakle, ne pravnik ili filozof prava, već sociolog (Horowitz, 1971: viii).

2. Teorija

2.1. Rasa u devetnaestovekovnom javnom i naučnom diskursu

Logičan početak predstavljanja teorijskog sistema Ludviga Gumplovica jeste njegovo shvatanje pojma rase. Kako je moguće početi svako razmatranje na najrazličitije načine, pa samim tim i ovo, nameće se pitanje zašto je na tom mestu logičan početak? Delo iz 1883. godine *Borba rasa* (*Der Rassenkampf*) je skrenulo pažnju naučne javnosti izvan Austrougarske na Gumplovicев rad, ali je uslovalo da se čitavo njegovo delo interpretira kroz vizuru naslova ove knjige (Torrence, 1976: 187; Adamek and Radwan-Pragłowski, 2006: 383). Vezivanje Gumplovica za izraz borba rasa jeste aktuelno i dan danas u sociološkoj naučnoj zajednici, pa se ovaj autor svrstava u istu grupu autora koju čine Vašer de Lapuž, Artur de Gobino i Hjuston Stjuart Čemberlen (Adamek and Radwan-Pragłowski, 2006: 394). Kako društvo Gumplovicu čine tvorci najuticajnijih rasističkih teorija, javila se reakcija autora koji su se detaljnije pozabavili njegovim delom u vidu pokušaja da se ukaže na to da je poljsko–austrijski sociolog nepravedno gurnut u ovu „probranu“ grupu. Štaviše, ovo je postala odlika gotovo svakog rada koje za svoj predmet ima delo Ludviga Gumplovica, grubo uokvireno, od šezdesetih godina XX veka, sve do danas. Međutim, produkcija opisanih naučnih radova je relativno mala, te se nije promenila percepcija gorepomenutog mislioca u glavnim sociološkim tokovima.

U nastavku odeljka u kratkim crtama predstaviće se Gumplovicевo shvatanje pojma rase, da bi se potom obavila komparacija sa određenjem ovog pojma karakterističnim za gorenavedene autore. Treba naglasiti da će analiza Gumplovicевog pojma rase na ovom mestu biti ograničena na *Der Rassenkampf*, dok će se ovim pojmom detaljnije baviti odeljak *Rasa, klasa, društveni krugovi, masa* dalje u tekstu. Položaj i značaj ovog koncepta unutar Gumplovicевog teorijskog sistema se menjao tokom tokom njegovog života, a ovde je fokus na *Sukobu rasa* upravo zbog pomenutog značaja ovog dela za percepciju društvene teorije poljsko–austrijskog sociologa u sociološkoj naučnoj zajednici. S druge strane, nešto prostora biće posvećeno i načinu na koji se upotrebljavao ovaj pojam u javnom govoru na teritoriji Austrougarske, kao neposrednom društvenom okviru u kom nastaju najpoznatija Gumplovicєva dela. Kao što je Mos (George L. Mosse) primetio, kategorije rase, naroda i nacije su postali istovetni tokom druge polovine XIX veka (Mosse, 2020: 44) i u ovom odeljku nastojaće se, koliko je to moguće, napraviti malo reda među ovim pojmovima fokusiranjem na koncept rase.

Poznato je u kojoj meri je nacionalno pitanje bilo važno za Austrougarsku, gde su u poslednjoj deceniji XIX veka zbog izgradnje škole na slovenačkom jeziku padale vlade¹², a zbog promene statusa jednog od provincijalnih jezika¹³ su izbijali neredi širom zapadnog dela carstva. U ovakvim trenucima povećanog nacionalnog vrenja su se mešale granice između pojmova naroda, nacije i rase u javnom diskursu, granice koji inače nisu bile previše postojane. Iako će kompleksna politička stvarnost Dvojne monarhije biti detaljno opisana u narednom poglavlju, potrebno je nešto reći o nacionalnim sukobima bez čega se gorepomenuti slučajevi ne mogu razumeti. Ovo samim tim povlači i izvesnu meru ponavljanja u izlaganju, no, to je teško izbegnuti u ovakvim slučajevima.

Ukratko, Austro–Nemci su smatrali austrijsku državu svojom nacionalnom tvorevinom i postojao je samo jedan jezik čija je upotreba bila „prirodna“ unutar državnog aparata, a to je bio nemački jezik. Nemačka kultura je superiorna u odnosu na ostale manjinske (slovenske) kulture i kroz obrazovanje pripadnici drugih naroda mogu naučiti jezik nauke i filozofije iliti nemački jezik i postati deo svetske

¹² Vindišgrecova (Alfred III Windischgrätz) vlada je ostala bez podrške većine u Parlamentu 1895. godine zbog izgradnje srednje škole u Celju.

¹³ Izjednačavanje statusa češkog i nemačkog jezika kao ravnopravnih jezika unutrašnje komunikacije administrativnog aparata u Bohemiji za vreme Badenijeve vlade 1897. godine.

kulture. Iza ovog narativa je stajao nemački monopol na dobro plaćene službe unutar državne birokratije. Jačanje slovenskih nacionalnih pokreta je posredno ugrožavalo dominantan položaj austrijskih Nemaca kroz zahteve za jednakost jezika. Tako je pitanje jezika postalo izuzetno osetljivo političko pitanje, a dolaskom Tafea (Eduard Taaffe) na mesto premijera 1879. godine koji je vlast temeljio na konzervativnoj slovenskoj većini u Parlamentu, država je oteta od nemačkog naroda po mišljenju mnogih austrijskih Nemaca. Naročito osetljiv deo nemačke populacije jeste bio onaj koji je živio u dominantno slovenskim provincijama ili na takozvanima „rasnim granicama“. Tako su se u Reichsrat-u mogle čuti izjave o rasnom ratu koji se vodi između Slovena i Nemaca. Sloveni su iz ove perspektive želeli da iskoriste državu za svoje sebične interese, dok su Nemci verovali u slobodnu, modernu i konstitucionalnu Austriju. Povod vatrenog govora nemačkog delegata iz Bohemije, o kom je prethodno bilo reči, jeste bio poraz austro–nemačkih liberala u izborima za zemaljsku skupštinu ove provincije 1883. godine (Kwan, 2013: 169). S druge strane, svaki kompromis u pogledu upotrebe jezika u provincijama koji je i najmanje dovodio u pitanje nemačku dominaciju u državnom aparatu je viđen kao znak sigurne propasti. Tako je bečki liberalni list *Neue Freie Presse* na ovaj način ispratio odluku o izjednačavanju češkog i nemačkog jezika kao jezika spoljne komunikacije bohemske provincijalne administracije u svom broju od 9. maja 1880. godine: „Oni [Sloveni] grade imperije, ali ne i države... Njihov apsolutizam je ruski, njihova sloboda se degeneriše u poljsku anarhiju, njihovo protivljenje u nihilizam, njihova revolucija u ubistvo... I ovaj kulturni element treba da uzme mesto Nemcima!? Da li na ovaj način Austrija treba da se regeneriše.“ (Kwan, 2013: 162)

U Austrougarskoj javnosti rasa se pominjala u još jednom kontekstu, odnosno u takozvanom „jevrejskom pitanju“. Eksplozija antisemitizma u Dvojnoj monarhiji u poslednjoj četvrtini XIX veka može se povezati sa nekoliko faktora. Na prvom mestu se može izdvojiti kriza liberalnog kapitalizma i sa njom povezano razočarenje u liberalni projekat. Berzanski krah iz 1873. godine i ekonomska kriza koja je nakon ovog događaja nastupila dodatno su potvrdile silaznu putanju liberalnih ideja. Kako primećuje Molnar, rasizam, odnosno antisemitizam koristi razočarenje egalitarnim nadama svojstvenim devetnaestovekovnom liberalizmu. Tu se emancipacija Jevreja i pravna jednakost, kao ishodište ovog procesa, vide kao maska dominacije finansijskih špekulanata povezanih međunarodnim vezama Jevreja (Molnar, 1997: 176).

Drugi faktor je masovna imigracija jevrejskog stanovništva kao rezultat pogroma u Rusiji nakon atentata na Aleksandra II tokom 1881. i 1882. godine. Kao poslednji faktor se mogu navesti glasine o ritualnom ubistvu devojke koje su počinili Jevreji¹⁴ s one strane Lajte, u selu Tisaesler (Tiszaeszlár) maja 1882. godine (Kwan, 2013: 145–146). Neposredan rezultat združenog dejstva pomenuta dva faktora jesu bili antijevrejski neredi u Bratislavi (Kwan, 2013: 146) i Šenererova (Georg Ritter von Schönerer) inicijativa u zemaljskoj skupštini Donje Austrije o donošenju zakona kojim bi se ograničio ulaz jevrejskih izbeglica iz Rusije¹⁵ (Schorske, 1967: 352; Kwan, 2013: 146).

¹⁴ Radi se o verovanju koje se ukorenilo u umu evropskog hrišćanskog stanovništva još tokom srednjeg veka, a nastavilo da se pojavljuje tokom kriznih perioda sve do tridesetih godina XX veka. Po njemu Jevreji su žrtvovali hrišćansku decu i pili njihovu krv tokom Pashe (Mosse, 2020: 103–104). U slučaju devojke iz Tisaeslera, ona je pronađena utopljena tokom aprila, ali se glasina o ritualnom ubistvu proširila po čitavoj Austrougarskoj narednog meseca (Kwan, 2013: 146).

¹⁵ Pogledaju li se Gumplovicevi biografski podaci vezani za ovaj period može se videti da 1884. godine Ludvig zajedno sa svojom suprugom istupa iz Izrealitske kulturne zajednice (*Izrealitische Kultusgemeinde*), iako su se još od popisa 1880. godine izjašnjavali kao da ne pripadaju nijednoj konfesiji. Bračni par 1889. godine pristupa Evangelističkoj crkvi. Ovi, kao i drugi osnovni biografski podaci su dostupni na internet adresi: <http://gams.uni-graz.at/archive/objects/context:Ige/methods/sdef:Context/get?mode=biography&locale=de>.

Čini se da slika u kojoj su Jevreji izjednačeni sa zlom nije bledila u javnosti Dvojne monarhije tokom poslednjih decenija XIX veka, već je vremenom dobijala sve više detalja. U *Talmudskom Jevreju* Augusta Rolinga (August Rohling) koji je pružio analizu Talmuda, ovaj hebrejski sveti spis je opisan kao antihrišćanski manifest. Roling je tvrdio da po Talmudu Jevreji imaju dozvolu da uzimaju od hrišćana koju god kamatu žele, praktikuju sodomiju sa njima i siluju hrišćanske žene, pošto su hrišćani sluge Baala (Mosse, 2020: 127)¹⁶. Pored demonskih sluga, ovaj profesor semitskih jezika u Pragu (Mosse, 2020: 126), jeste „pronašao“ u Talmudu i to da su hrišćani u očima Jevreja svinje, psi i magarci (Kwan, 2013: 148; Mosse, 2020: 127). Roling svakako nije bio jedini antisemita koji je na „naučnoj osnovi“ hteo da pokaže zlu prirodu putujućih Jevreja, ali je bio među najvidljivijima zbog suđenja sa prvakom bečke jevrejske zajednice, a kasnije i delegatom u Reichsrat-u, Jozefom Blohom (Josef Samuel Bloch) (Kwan, 2013: 149)¹⁷. Bečlije su imale značajan doprinos u dodavanju detalja predstavi o večnom neprijatelju, pa se ubrzo Jevrej mogao prepoznati po mirisu¹⁸, istovremeno je bez duše i pojma reda, a uvek materijalista i anarhista¹⁹. Takođe, često su osobine Jevreja stajale uporedo sa osobinama njihovih antipoda Arijevaca koji su se odlikovali jasnoćom mišljenja, odlučnošću i sposobnošću da dosegnu metafizičke visine vere²⁰ (Mosse, 2020: 96). Vodeći se ovim metafizičkim visinama vere, bečki arijeviski šampioni²¹ su želeli da kroz misticizam neopaganstva i povratak staroj germanskoj religiji regenerišu arijevisku rasu zaprljanu jevrejskim materijalizmom (Molnar, 2006: 103–105; Mosse, 2020: 88 – 90).

Kao što se iz prethodnog može videti, specifičnosti stvarnosti multietničke Austrougarske su uticale da rasa bude relativno česta tema javnog i naučnog diskursa. U Gumplovicovom poreklu su se presecale obe glavne niti rasprava koje su se bavile rasnom tematikom u Dvojnoj monarhiji, čineći njegovo viđenje ovog pitanja u prvom većem delu po dolasku u Grac, centru nemačke kulture na „rasnoj granici“, još interesantnijim.

Dobro je poznata činjenica o težnji mislilaca u formativnom periodu sociologije da svoje teorijske sisteme grade kao robusnu skupinu znanja koje se tiče svakog zamislivog aspekta društvenog života. Gumplovic tu nije izuzetak, te njegovo promišljanje rase otpočinje prirodom porekla ljudske vrste, odnosno da li je ono monogenističko ili poligenističko. Po njegovom mišljenju, poligenizam je jedini ispravan i naučno smislen odgovor na pitanje porekla ljudske vrste i argument za svoje stanovište nalazi u nepreglednom broju ljudskih rasa, hordi i naroda koje su nekada postojale i čiji tragovi postoje u ljudskim zajednicama kojima je ovaj mislilac savremenik (Gumpłowicz, 1883: 56–57). S druge strane, monogenizam Gumplovic percipira kao jednu veliku zabludu koja istrajava u nauci iz dva razloga. Prvi razlog istrajavanja monogenističkog stanovišta u nauci jeste još uvek prisutan biblijski mit u svesti

¹⁶ Na suđenju za navodno ritualno ubistvo u Tisaesleru 1883. godine, Roling je svedočio da Jevreji imaju zapovest da se na ovaj način (hrišćanska krv je žrtva bogu) ophode prema hrišćanima (Mosse, 2020: 147).

¹⁷ Bloh je najpre u dnevnom listu *Wiener Allgemeine Zeitung*–u napao Rolingovu stručnost i ponudio mu 3000 forinti ako uspe da prevede jednu nasumično izabranu stranicu u Talmudu. Kad je otpočelo suđenje u Tisaesleru 1883. godine, Roling je preko antisemitskog lista iz Linca ponudio svoje stručno svedočenje, na šta je Bloh odgovorio napadima na njegovu reputaciju u *Wiener Morgenpost*-u. Roling je zbog ovih napada tužio Bloha i bečki dnevni list je neposredno pre zvaničnog početka suđenja 1885. godine povukao tužbu (Kwan, 2013: 149).

¹⁸ Doprinos osnivača bečkog zoološkog vrta, nemačkog biologa Gustava Jegera (Gustav Jäger) (Mosse, 2020: 100).

¹⁹ Viđenje Ota Vajningera (Otto Weininger), pisca jevrejskog porekla dela *Pol i karakter (Geschlecht und Charakter)* iz 1903. godine koji je po objavljivanju svog dela izvršio samoubistvo (Mosse, 2020: 96–99).

²⁰ Još jedna Vajningerova predstava, ovog puta arijeviskog muškarca, iz pomenutog dela.

²¹ Gvido fon List (Guido von List) i Jerg Lanc fon Lebenfels (Jörg Lanz von Liebenfels).

naučnika o stvaranju čoveka, odnosno božijoj kreaciji prvog muškarca i žene, kao i ostatka ljudskog roda koje svoje poreklo ima u ovom prvobitnom paru. Drugi razlog je etičke prirode, smatra Gumplovic i proizilazi iz toga da osporavanje jedinstvenog porekla ljudske vrste, a samim tim i jedinstva vrste kao takve, može voditi shvatanjima o superiornosti nekih rasa u odnosu na druge (Gumplowicz, 1883: 48–49). Poslednje se može izbeći ako se prestane posmatrati jedinstvo vrste iz isključivo biološke perspektive, pa tako umesto filogenetskog jedinstva kao nepostojećeg i zasnovanog na zabludi može stajati intelektualno jedinstvo, utemeljenog na sposobnosti da se stvori jezik, kultura i civilizacija. Ova sposobnost je zajednička svim postojećim rasama iako svoje poreklo vode od različitih vrsta koje su postojale tokom zore čovečanstva (Gumplowicz, 1883: 55). Treba naglasiti da razlog Gumplovicovog odbacivanja monogenizma treba tražiti u njegovom preuskom shvatanju pojma. Naime, smatrao je da u slučaju čovečanstva monogenizam isključivo pretpostavlja poreklo vrste u jednom roditeljskom paru. Odatle je ovo shvatanje označio kao neodrživo i nemoguće pošto ni jedna životinjska vrsta na Zemlji nije tako nastala, pa ne postoji razlog da to važi za čoveka (Gumplowicz, 1883: 43–48). Čini se da je ista zabluda koju je zamerao pristalicama monogenizma, primena biblijskog mita o Postanju na razmatranje porekla čoveka, uticala da prihvati poligenizam kao validan model objašnjenja porekla čovečanstva. Takođe, smatrao je da je poligenizam u saglasju sa teorijom evolucije Čarlsa Darvina. Kako Gumplovic primećuje, darvinizam je u potpunosti zaokupljen procesom transformacije životinjskih vrsta i ne zadržava se previše na njihovom prvobitnom poreklu. Drugim rečima, unutar darvinizma Gumplovic nije nalazio eksplicitno protivljenje poligenizmu. Ono što je bilo važnije od početaka vrste, po mišljenju poljsko–austrijskog sociologa, jeste evolucija vrsta kroz borbu za opstanak, gde se njegova teorija slagala sa aktuelnim učenjem proizašlim iz Darwinove teorije (Gumplovic, 1883: 68).

Prateći dalje istorijski tok Gumplovic objašnjava kako su nastale rase koje vidi oko sebe. U tu svrhu artikuliše relativno jednostavna model. Prvobitne vrste su se menjale ili nestajale u borbi za opstanak. Neke su nestajale, odnosno bile istrebljene od strane jače vrste ili su u slučajevima kada su vrste bile podjednake snage pravile saveze i mešale se međusobno, tvoreći nove učesnike na istorijskoj pozornici. Horde koje su se odvajale kao najjednostavniji oblik ljudske zajednice nastavile su da funkcionišu na isti način, ili su bile istrebljene od jačih hordi ili su se mešale. Tako Gumplovic dolazi do svog doba i ljudskih zajednica koje tu postoje (Gumplowicz, 1883: 64–66).

Poslednjim se najzad dolazi do centralnog pitanja ovog odeljaka. Šta je rasa za Gumplovica u *Der Rassenkampf-u*? Iako uviđa velike nepreciznosti u određenju pojmova rase, naroda, plemena i tako dalje, kao i poteškoće koje odatle proizilaze (Gumplowicz, 1883: 186), rase jednostavno definiše kao heterogene etničke elemente koji su međusobno sukobljeni i predstavljaju glavne protagoniste istorijskog procesa (Gumplowicz, 1883: 193–194). Jasno je da ovakva definicija ne doprinosi povećanju preciznosti pojmova, čega je Gumplovic svesan pošto dodaje da se naziv rasa može pripisati heterogenim etničkim grupama, pa čak i društvenim grupama i zajednicama koje se međusobno bore za opstanak (Gumplowicz, 1883: 193–194). Njegove napomene da je rasa istorijska, a ne biološka kategorija i da se rase prvobitno formiraju oko zajedničkog jezika, religije, običaja, zakona i civilizacije (Gumplowicz, 1883: 193)²² ne menjaju previše stvari, jer praktično izjednačavaju rasu sa etničkom zajednicom. No, ovde nije kraj pojmovnoj konfuziji. Uvođenjem pojma singenizma, koji Gumplovic opisuje kao „...fenomen koji se sastoji u tome da uvek, u društvenom životu, određena grupa ljudi, osećajući da su međusobno blisko povezani, nastoje da delaju kao jedinstven faktor u borbi za dominaciju“ (Gumplowicz, 1883: 243), čini konfuziju kompletnom. Zahvaljujući singenizmu, kao vidom solidarnosti između članove jedne grupe

²² Gumplovic dodaje i to da se zajedničko poreklo ili „krvno jedinstvo“ javlja kasnije u istorijskom razvoju rase (Gumplowicz, 1883: 194). Samim tim relativizuje značaj bioloških faktora za formiranje rase.

koji su svesni svoje pripadnosti istoj i interesima koji odatle proizilaze, svaka društvena grupa može biti gorenaveden protagonist istorijskog procesa²³.

Na kraju treba pomenuti još Gumploviceva stanovišta o dva trenda u društvenim naukama svog vremena, a koja će biti važna za dalje razmatranje. Prvo, podelu rasa na arijevsku, semitsku i turansku (mongolsku), popularnu u tadašnjim društvenim naukama, Gumplovic odbacuje na osnovu arbitrarne primene biblijske geneologije na pitanje razlikovanja ljudskih rasa. U ovoj klasifikaciji vidi samo varijaciju na temu podele naroda koji svoje poreklo vode od Sima, Hama i Jefeta²⁴ i pridaje joj istu naučnu vrednost (Gumplowicz, 1883: 190–191). Drugo, metode određivanja karakteristika ljudskih rasa zasnovanih na merenjima lobanje i drugih delova tela, karakteristične za tadašnju antropologiju, odbacuje kao nepouzdanе. Kako primećuje, prosečne mere ne govore ništa i dodaje da germanski tip formiran na osnovu pomenutih mera jednog antropologa, savršeno se uklapa u slovenski tip drugog, mongolski tip je moguće naći među arijevcima, dok uvek postoji verovatnoća da mere koje određuju arijevce i semite jednostavno zamene mesta (Gumplowicz, 1883: 192–193).

Ako se fokus pomeri ka tri autora u čije društvo glavni sociološki tokovi još uvek svrstavaju Gumplovica, može se primetiti da njihove rasističke teorije sadrže značajne međusobne razlike. Gobinoov *Esej o nejednakostima ljudskih rasa* (*Essai sur l'inégalité des races humaines*) snažno baštini tradiciju aristokratskog rasizma uz istovremeni iskorak ka takozvanom naučnom rasizmu, Čemberlenovo delo ostaje na metafizičkim ravnima *mističnog rasizma*, dok Lapuž rase identifikuje na osnovu frenoloških merenja i razvija program eugenike zasnovan na njima.

Tražeci uzroke društvene krize svog vremena, Gobino njihov njavažniji izvor nalazi u mešanju, odnosno degeneraciji rasa (Gobineau, 1915: 23–24). Evo kako francuski aristokrata definiše degeneraciju rasa: „Reč *degeneracija*, kada se primenjuje na ljudima, znači (kao što bi trebala da znači) da ljudi više nemaju istu unutrašnju vrednost kao ranije, pošto više nemaju istu krv u svojim venama, neprestano mešanje je uticalo na kvalitet te krvi. Drugim rečima, iako nacija nosi ime koje su joj dali osnivači, samo ime više ne označava istu rasu, u stvari, čovek dekadentnog vremena, degenerisani čovek, kako je pravilnije reći, jeste drugačije biće, u rasnom pogledu, u odnosu na heroje slavni h vremena,„ (Gobineau, 1915: 25).

No, degeneracija jeste nešto što se ne može izbeći i predstavlja deo prirodnog toka razvoja civilizacije. Kako Gobino primećuje, prvi korak u nadilaženju elementarnog oblika organizacije ljudskih zajednica, odnosno plemena, a samim tim i utiranje staze ka formiranju civilizacije pretpostavlja prevazilaženja nagona gađenja, zajedničkog čoveku i životinjama, prema mešanju krvi (Gobineau, 1915: 28). Ali nisu sva plemena spremna na ovaj korak i Gobino navodi primere polinezijskih i afričkih plemena, kao i plemena nastanjenih u severnom polarnom krugu koja večno ostaju na ovom početnom stadijumu razvoja (Gobineau, 1915: 27). Nadareniji izdanci ljudske vrste organizovani u plemena koji uviđaju da uvećanje moći i napredak nužno znače širenje uticaja na susedna plemena, to čine putem ratovanja, kao najjednostavnijim načinom da se pomenuto postigne. Nakon pokoravanja suseda, preživeli pripadnici pobeđenog plemena postaju robovi, a odatle se rađa i osnovna društvena hijerarhija, dok pleme pobeđenika prepasta u mali narod (Gobineau, 1915: 27)²⁵. Energičniji narodi se ne zadovoljavaju samo

²³ Doduše, Gumplovic naglašava da od inteziteta osećaja singenizma zavisi koja će grupa formirati na bazi datog osećanja (pleme, klasa, nacija, rasa i tako dalje) (Gumplovic, 1883: 247). Ovo ne doprinosi boljoj određenosti pojmova, već samo dodaje još jednu neodređenu veličinu već postojećoj zbrci. Jedina jasno određena karakteristika na kraju ostaje međusobna sukobljenost društvenih grupa.

²⁴ Sinovi Noje prema starozavetnom mitu o Potopu.

²⁵ Ovde se zapaža sličnost sa Gumplovicevom tezom o nastanku države, koja će postati očigledna u narednom odeljku.

pljačkom i porobljavanjem suseda, već uspostavljaju kontrolu nad njihovom zemljom što omogućava preobražaj naroda u naciju (Gobineau, 1915: 27). Iako u početku nema mešanja između gospodara i sluga, društveni razvoj uslovljava popuštanje barijera koje dele ove grupe, a samim tim i njihovo međusobno ukrštanje postepeno sve više uzima maha sve dok se pomenute grupe potuno ne stope u novu celinu (Gobineau, 1915: 27). Gobino zaključuje da pod dejstvom opisanih mehanizama od momenta kad ukrštanje postane zastupljenije, uočljive postaju promene u kvalitetu gospodara (Gobineau, 1915: 31). Novonastala mešavina je još uvek moćna sa živim stvaralačkim impulsum koji svoje poreklo vodi od rasnih kvaliteta prvobitnih gospodara. No, daljom ekspanzijom i inkorporacijom novih rasnih elemenata napreduje i „razvodnjavanje“ tragova superiorne krvi osnivača civilizacije, sve dok njihova energija u potpunosti ne nestane, a data civilizacija ne stigne do svog neizbežnog kraja (Gobineau, 1915: 31–33).

Plemena, narodi i nacije o kojima Gobino govori predstavljaju sastavne delove rasa i smatra da postoje tri osnovne ljudske rase, to jest bela, žuta i crna (Gobineau, 1915: 146). Bez obzira na to što na osnovu naziva rasa može da se zaključi da je boja koža osnovni kriterijum razlikovanja, Gobino napominje da ovo nije najadekvatniji pristup, niti su imena „najsrećnija“, ali se na ovaj način mogu izbeći dodatne konfuzije koje bi nastale dodavanjem istorijskih ili geografskih kriterijuma ovoj klasifikacionoj shemi (Gobineau, 1915: 146). Pored boje kože, izdvojene rase se razlikuju na osnovu skeleta (Gobineau, 1915: 146), intelektualnih sposobnosti (Gobineau, 1915: 154–168), pa čak i na osnovu snage i lepote (Gobineau, 1915: 205–211). Zanimljivo je da ove rase predstavljaju sekundarne tipove, pošto se o prvim ljudima i njihovim karakteristikama nemoguće bilo šta zasigurno reći (Gobineau, 1915: 145–146). Belu rasu čine narodi koje svoje poreklo vode ode Jafeta i Sima²⁶, crnu sačinjavaju potomci Hama, a unutar žute rase razlikuje altajsku, mongolsku, finsku i tatarsku granu (Gobineau, 1915: 146). Unutar sekundarnih tipova postoje varijante, odnosno blage razlike, koje ipak ne prelaze rasne granice. Muđusobnim ukrštanjem ovih varijanti nastaju tercijarni tipovi, koji se, kako smatra Gobino, često greškom smatraju pripadnicima „čistih“ rasa. Ovo se lako dešava iz tog razloga što su razlike među varijantama, kako je gore navedeno, blage (Gobineau, 1915: 147–148). Rezultat ukrštanja tercijarnih tipova kojima se prelaze rasne granice jesu kvartarni tipovi (Gobineau, 1915: 149). Daljim mešanjem tipovi postaju nestabilni i u slučajevima kada su ukrštanja bila brojna, Gobino takve ljude vidi kao „strašne primere rasne anarhije“ (Gobineau, 1915: 150).

U pogledu rasne hijerarhije, Gobino je jasan, na dnu je crna rasa, u sredini žuta, a na vrhu bela. Crnu rasu Gobino vidi najbližu životinjama. Njeni pripadnici imaju izoštrana čula, nizak intelekt, nasilna i promenljiva osećanja, kao i naglašenu sklonost ka brutalnosti (Gobineau, 1915: 205–206). Najvažnija osobenost žute rase, po Gobinoovom mišljenju, jeste mediokritet. Pripadnici ove rase su praktični, ali u užem smislu reći, slabih osećanja i iste takve volje. Najvažnije od svega, ne mogu osnovati civilizaciju, pošto im nedostaje snaga nerava i volje neophodne za delanje i stvaranje lepote (Gobineau, 1915: 206–207). Kao što se može pretpostaviti, o beloj rasi Gobino govori samo u superlativima. Beo čovek je najlepší, sa izrazitim osećanjem časti, snažne volje i životne energije. Ovim osobenostima se mogu pridružiti i ljubav prema slobodi, istrajnost, izuzetna inteligencija i umerena osećanja (Gobineau, 1915: 207). No, vrhušku bele rase predstavljaju Arijevci. Gobino njima dodeljuje ulogu graditelja civilizacija i iznosi stanovište da su Arijevci osnovali sve evropske civilizacije, pa čak i staroegipatsku i kinesku civilizaciju (Gobineau, 1915: 211–212). Svoj *Esej o nejednakostima ljuskih rasa* završava mišlju da je društvo veliko i brilijantno dokle god uspeva da očuva krv plemstva koje ga je uspostavilo, pod uslovom da ono pripada najslavnijoj grani čovečanstva (Gobineau, 1915: 210). Ako je i bilo nedoumica u vezi sa tim ko predstavlja ovu „najslavniju granu“, Gobino ih otklanja sa poslednjom rečenicom svog dela gde napominje da iscrpljivanje arijevske krvi nužno dovodi do stagnacije civilizacije (Gobineau, 1915: 212).

²⁶ Samim tim, tu i svrstava i semitske narode, čime se značajno razlikuje od ostalih devetnaestovekovnih rasnih teoretičara.

Za razliku od Gobinoa koji pokušava da svojoj analizi pruži privid naučnosti, Hjuston Stjuart Čemberlen u svom *magnum opus*-u *Osnovama devetnaestog veka* izričito tvrdi da nauka uvek daje fragmentiranu sliku stvarnosti uslovljenu metodom koji istu secira. Umetnost, sa druge strane, daje jedinstvenu i iz samog centra života oblikovanu predstavu sveta. Tako, umetnik Čemberlen stvara sliku veka u kom živi, videći sebe kao slugu istine (Chamberlain, 1912: lix–lxi). Posledica „umetničkog“ pristupa u pomenutom delu jeste takva da pojam rase ostaje neodređen, iako pitanje važnosti rase Čemberlen vidi kao najznačajnije sa kojim se susreo čovek (Chamberlain, 1912: 269)²⁷. Iako se ne može u *Osnovama* naći eksplicitno određenje rase, autor nagoveštava odgovor na pitanje zašto je ona važna: „Rasa uzdiže čoveka iznad njega samog: pruža mu izuzetne – mogao bih skoro reći natprirodne – moći, u potpunosti ga izdvaja od individue koja svoje poreklo vodi od haotične zbrke ljudi iz svih delova sveta (...) rasa ga jača i uzdiže u svakom pogledu i postaje genije koji poput tornja stoji iznad ostatka čovečanstva (...) ne samotna individua, već živi zbir nebrotanih duša koje streme istom cilju“ (Chamberlain, 1912: 269–270). U kontekstu devetnaestog veka čiju sliku Čemberlen stvara ovaj cilj je pobjeda u sukobu do istrebljenja koji se tiho odigrava u pozadini svakodnevice, gde na suprotstavljenim stranama stoje Germani²⁸ i Jevreji (Chamberlain, 1912: 578–579). Da se ne bi nepotrebno udaljavalo od osnovne teme odeljka sledeći dalje Čemberlenovo izlaganje u *Osnovama*, dovoljno je reći da su ove dve rase dijemetralno suprotne, Germani su tvorci evropske civilizacije koja nastaje i razvija se od 1200. godine nadalje (Chamberlain, 1912: lxxv–lxxvi), dok su Jevreji, jednostavno, Neprijatelj²⁹, u biblijskom značenju reči. Superiornost Germana o odnosu na druge brojne rase koje pominje u gorepomenutom delu je neupitna, naročito ukoliko se ovaj pojam koristi u svom užem značenju. No, pitanje koje zaokuplja Čemberlenovu pažnju jeste kako nastaju plemenite rase? Njegov odgovor je jednostvan, plemenite rase „ne padaju sa Neba“ (Chamberlain, 1912: 263), već se pažljivo stvaraju i u tu svrhu formuliše pet zakona.

Najpre, da bi se stvorila plemenita rasa, neophodno je da postoji izuzetan materijal koji nastaje postepeno i u posebnim okolnostima. Borba u kojoj jake rase istrebljuju slabe ili čišćenje rase od slabih elemenata predstavljaju načine dobijanja potrebnog materijala (Chamberlain, 1912: 276). Dalje, kad se postigne odgovarajuć kvalitet materijala on se treba očuvati putem sparivanja koje ostaje isključivo u granica date grupe (Chamberlain, 1912: 276–277). Kada je ovo postignuto, nužno je eliminisati svaku jedinku koja ne zadovoljava standarde izvrsnosti (Chamberlain, 1912: 277). Međutim, kao rezultat opisanog sparivanja posle izvesnog vremena može nastati degeneracija i sterilitet (Chamberlain, 1912:

²⁷ Molnar primećuje da Čemberlen izbegava da pruži određenje glavnog pojma svog, nazovimo ga, teorijskog sistema i da je u tu svrhu potrebno rekonstruisati ovu kategoriju na osnovu usputnih napomena rasejanih po knjigama i člancima koje je Čemberlen napisao tokom života (Molnar, 2006: 350). Pomenutim metodom Molnar dolazi do sledeće definicije: „Rasa je niz ljudskih tela, spojenih „životnom snagom“, kroz koja protiče ista krv, prenoseći tačno određene fizičke i psihičke osobine, pri čemu se vremenom razvija i dolazi u situaciju da realizuje velike „transindividualne ciljeve“.“ (Molnar, 2006: 351)

²⁸ Čemberlen koristi ovaj naziv u užem i širem slislu. U užem, Germani odgovaraju potomcima plemena o kojima je pisao Tacit u *Germaniji* (Chamberlain, 1912: 496). Proširivanje pojma na Kelte i Slovene, uz napomenu da tu misli na Slovene koji nisu izgubili germanski karakter mešanjem sa mongolskom rasom (Chamberlain, 1912: 506), odgovara Čemberlenovoj upotrebi konstrukcije „germanski narodi“ u pomenutom delu (Chamberlain, 1912: 257). Ove grupe naroda, kako on smatra, imaju zajedničko indo-evropsko ili bolje rečeno arijevsko poreklo (Chamberlain, 1912: 497; Chamberlain, 1912: 531). Dokaze za svoju tvrdnju Čemberlen nalazi u arheološkim nalazima dolichocefalnih lobanja kao odlike drevnih grobnica pomenutih germanskih naroda (Chamberlain, 1912: 498) i što je još važnije, u njihovoj individualnosti i slobodarstvu čiji najbolji izraz nalazi u poeziji (Chamberlain, 1912: 503; Chamberlain, 1912: 507). Zanimljivo je da „prave Slovene“ Čemberlen nalazi i na Balkanu i da je pun reči hvale za srpsku epsku poeziju (Chamberlain, 1912: 506–511).

²⁹ Upravo zbog toga je smatrao da je Gobino učinio neoprostivo svrstavajući Germane i Jevreje u istu, belu, rasu (Chamberlain, 1912: 263–265).

282), te Čamberlen kao četvrti zakon navodi nužnost „oplemenjivanja krvi“, to jest mešanje sa pripadnicima drugih rasa, da bi se sprečila navedena pojava (Chamberlain, 1912: 282–283). Na kraju, mešanje se mora vremenski ograničiti, dok se istovremeno treba strogo kontrolisati kvalitet krvi koja se koristi u „oplemenjivanju“ (Chamberlain, 1912: 283), jer kako napominje Čamberlen, kontinuirano mešanje rasa nužno proizvodi degeneraciju (Chamberlain, 1912: 284). Drugim rečima, mešanje treba da bude kratkotrajno i sa sličnim, odnosno srodnim rasama (Chamberlain, 1912: 284–285). Iako je kao argumente u prilog svojih zakona koristio niz primera iz biljnog i životinjskog sveta, lako je uočiti neodređenosti i proizvoljnosti kojima obiluju Čamberlenovi „zakoni“. Njegovi kritičari su u tome videli izraz Čamberlenove neozbiljnosti i krajnje nestručnosti (Molnar, 2006: 355), ali ne treba zaboraviti da je ovaj autor svoj poduhvat shvatao kao umetničko delo koje nije bilo namenjeno naučnicima, već „obrazovanim laicima“ (Chamberlain, 1912: xcvi), što je u skladu sa Molnarovim zapažanjem³⁰.

Ako je Čamberlen sebe video kao neku vrstu umetnika, Vašer de Lapuž je uvek i pre svega sebe shvatao kao naučnika (Schneider, 2002: 60). Iako je svoju profesionalnu karijeru proveo kao bibliotekar, prvo na univerzitetu u Monpeljeu, a zatim u Renu i Poatjeu, svoju energiju i slobodno vreme je trošio na popularizaciji i unapređenju antroposociologije (Hecht, 1999: 3; Schneider, 2002: 62). Ova nauka je svoje korene imala, kako je smatrao Lapuž, u Gobinoovom *Eseju o nejednakostima ljuskih rasa* (Lapouge and Closson, 1897: 56), dok je sebe i nemačkog kolegu Ota Amona (Otto Ammon) video kao utemeljivače antroposociologije (Lapouge and Closson, 1897: 57). U kojoj meri su naučni krugovi tog vremena ozbiljno shvatali Lapuža i antroposociologiju govori i to da su se njegovi tekstovi mogli naći na stranicama Vormsovog (Renè Worms) *Revue internationale de sociologie* i Dirkemovog *Année sociologique*³¹ (Schneider, 2002: 62).

Srž antroposociologije jeste cefalični indeks³², te su merenja (lobanja) i primena statistike, kao i formulacija zakona na osnovu ovako dobijenih podataka značajno doprineli tome da se antroposociologija percipira kao nauka u stručnim krugovima krajem XIX veka (Hecht, 2000: 286). Na osnovu ovog indeksa Lapuž formira svoju klasifikaciju rasa, formuliše zakone antroposociologije i što je najvažnije predlaže praktične mere „socijalne higijene“.

Razlog za građenje čitave teorije na jednoj relativno jednostavnoj meri, Lapuž objašnjava na sledeći način: „Ne sme se zaključiti da se pridaje neki mistični značaj relativnoj visini i širini glave; ali oblik lobanje prikazuje rasni pedigree pojedinca, i da li unutar rase ili kod pojedinca postoji korelacija između psihološkog karaktera, moždane strukture i oblika lobanje“ (Lapouge and Closson, 1897: 61).

Što se tiče rasa, Lapuž u Evropi identifikuje tri, kako ih naziva, antropološke rase: *Homo Europeus*, *Homo Alpinus* i rasnu mešavinu karakterističnu za jug Evrope, Mediteranski tip. *Homo Europeus* je dolihocefalična rasa, svetle kose i očiju, vitkog stasa, dugačkog lica, dok pripadnike ove rase krasi hrabrost, energičnost i ambicioznost (Lapouge and Closson, 1897: 58). *Homo Alpinus* je brahicefalična rasa, niža rastom, okruglog lica i smeđe kose, a karakterne osobine njenih pripadnika jesu opreznost, konzervativnost i vezanost za kraj u kom su rođeni (Lapouge and Closson, 1897: 58–59).

³⁰ Molnar primećuje da kritikovati Čamberlena na osnovu nenaučnosti njegove teorije je jalovo poput diskusije vernike i ateiste koja se neprestano vraća na osnovu pitanje o božjem postojanju (Molnar, 2006: 355).

³¹ *Sociološki godišnjak* je sadržao odeljak koji se nazivao „Antroposociologija“ tokom tri godine. Od četvrtog toma (1899 – 1900. godina), ovaj odeljak prestaje da postoji (Llobera, 1996: 235). Ovome je možda bila najzaslužnija kritika antroposociologije jednog od najznačajnijih francuskih antropologa tog vremena Leonsa Manuvrijeja (Léonce Manouvrier) izneta u tekstu *L'indice cephalique et la pseudosociologie*, čiji se prikaz, s druge strane, našao u *Godišnjaku* (Llobera, 1996: 244). Manuvrije je, u osnovi, antroposociologiju video kao pseudonauku (Llobera, 1996: 248; Hecht, 1999: 9), što je zapečatilo Lapužovu sudbinu kao *persone non grata* u francuskim akademskim krugovima (Schneider, 2002: 63).

³² Količnik širine i visine lobanje, pomnožen sa 100 (Lapouge and Closson, 1897: 57).

Mediterranski tip je mešavina navedenih rasa, ali su moguće varijacije koje sadrže i dodatne rasne elemente (Lapouge and Closson, 1897: 59).

Iako navodi i niz drugih rasa, osim činjenice da je *Homo Europeus* superiorna rasa, poznatija u tadašnjoj javnosti pod imenom Arijevcima (Lapouge, 1899: 2), za Lapuža je daleko važnija pojava dolichocefalije, odnosno brahicefalije. Dolichocefaliju, odnosno pojavu izdužene lobanje francuski autor vidi kao izraz superiornijeg rasnog pedigrea ili drugačije rečeno, što je cefalični indeks u proseku manji, to su intelektualne i karakterne osobine impresivnije. Za njegovu zamisao antroposociologije, važan je vrhovni položaj u rasnoj hijerarhiji *Homo Europeus*-a, dok to što u slučaju Evrope iza ove rase stoje *Homo Alpinus*, pa Mediteranski tip (Lapouge and Closson, 1897: 60) ili što u vreme rane arijevske civilizacije pored *Homo Europeus*-a, Lapuž identifikuje još devet antropoloških rasa (Lapouge, 1899: 14–16), male je teorijske težine³³.

Bez obzira na opisanu inovaciju, Lapuževa teorija sadrži sve ono što se može očekivati od pseudonaučnog rasizma s kraja XIX veka. Jevreji su najveći takmaci Arijevcima u borbi za rasnu dominaciju, iako Jevreji nisu u istom smislu rasa kao *Homo Europeus*, već su samo etnografska rasa, što u praktičnom smislu, ne znači mnogo, niti umanjuje opasnost od Jevreja (Lapouge, 1899: 465). Ovaj veliki neprijatelj Arijevac predstavlja bastardnu populaciju, lišenu stvaralačke sposobnosti, ali izuzetne inteligencije i prepredenosti, kao i sklonosti ka gomilanju novca (Lapouge, 1899: 465–466). Na osnovu poslednje osobenosti Lapuž zaključuje da je jačanje plutokratije koju vidi svuda oko sebe siguran znak podpadanja Evrope pod vlast Jevreja (Lapouge, 1899: 468–470). No, ova vlast je osuđena da bude kratkotrajna upavo zbog nesposobnosti Jevreja da stvaraju, čemu Lapuž dodaje još i nedostatak vojničkog duha i smisla za politiku (Lapouge, 1899: 474–481).

Od strane, kako ih Lapuž naziva, „obojenih rasa“ pretila mala opasnost po Arijevce. Doduše, postoji verovatnoća da se ovo promeni za dva ili tri veka kad civilizacije ovih rasa dostignu nivo koji je

³³ Kao ilustracija neka posluže fundamentalni zakoni antroposociologije:

„Zakon distribucije bogatstva – U zemljama naseljenim pretežno *Homo Europeus*-om i *Homo Alpinus*-om, prvi element je prezastupljen u raspodeli bogatstva“ (Lapouge and Closson, 1897: 61);

„Zakon nadmorske visine – U regionima naseljenim pretežno *Homo Europeus*-om i *Homo Alpinus*-om, prvi su koncentrisani u nižim predelima“ (Lapouge and Closson, 1897: 66);

„Zakon lokacije gradova – Važni gradovi su skoro uvek locirani u dolichocefaličnim regionima ili u najmanje brahicefaličnim delovima brahicefaličnih regiona“ (Lapouge and Closson, 1897: 69);

„Zakon gradskih indeksa I – Cefalični indeks gradske populacije je niži od indeksa okolne ruralne populacije“ (Lapouge and Closson, 1897: 70);

„Zakon gradskih indeksa II – Svaki grad čija sfera privlačenja uključuje brahicefalične regione teži (u uslovima gde su drugi faktori jednaki) da postane sve više brahicefaličan, iako su migranti privučeni gradom manje brahicefalični od proseka ruralne populacije iz koje potiču“ (Lapouge and Closson, 1897: 76);

„Zakon emigracije – U populacijama koje su u procesu pomeranja, manje brahicefaličan element emigrira“ (Lapouge and Closson, 1897: 77);

„Zakon o braku – dolichocefalični članovi zajednice su skloniji od brahicefaličnih članova da biraju svoje supružnike izvan granica svog rodnog mesta“ (Lapouge and Closson, 1897: 80);

„Zakon koncentracije dolihoida – Prilikom pomeranja populacije elementi koji migriraju su privučeni centrima dolichocefalije“ (Lapouge and Closson, 1897: 82);

„Zakon urbane eliminacije – Gradski život deluje kao agent selekcije koji favorizuje dolihoidne, a uništava ili odbacuje najviše brahicefalične elemente“ (Lapouge and Closson, 1897: 85);

„Zakon stratifikacije – cefalični indeks je manji, a udeo dolichocefaličnih članova veći u višim klasama nego u nižim klasama unutar svake zajednice“ (Lapouge and Closson, 1897: 87);

„Zakon intelektualnih klasa – Među intelektualnim radnicima apsolutne dimenzije glave, a naročito širina, su veće od prosečnih“ (Lapouge and Closson, 1897: 90);

„Zakon epoha – Od preistorijskih vremena cefalični indeks svuda i neprestano teži povećanju“ (Lapouge and Closson, 1897: 91).

sličan stupnju razvoja evropske civilizacije, a njihova se brojnost višestruko poveća (Lapouge, 1899: 483–487).

Ukoliko se prethodnom doda i doza tipično francuskog aristokratskog rasizma, s obzirom da Lapuž vidi Francusku revoluciju kao smenu dolihocfalične aristokratije brahicefaličnim masama na pozicijama moći (Lapuž, 1899: 22), dobija se zaokružena slika rasističkih „ukrasa“ prisutnih u antroposociologiji.

Ono što Lapuža izdvaja od Gobinoa i Čemberlena jeste praktični aspekt njegove teorije, odnosno program eugenike koji je nazvao selekcionizmom. Doduše, kao što se može videti iz prethodnog teksta, kod Čemberlena se eugeničke težnje završavaju sa prilično neodređenim zakonima čijim delovanjem se proizvodi plemenita rasa, dok je Lapuž daleko određeniji sa jasnim praktičnim merama koje preporučuje. Logika koja stoji iza selekcionizma je sledeća. Unutar društva na delu je društvena selekcija koja u značajnoj meri umanjuje efekte prirodne selekcije, što dovodi do degeneracije populacije. Glavne arene unutar kojih se negativni efekti društvene selekcije ostvaruju jesu vojska, politika, religija, moral, pravo i ekonomija (Schneider, 2002: 61). Iz poslednjeg je vidljivo da su negativni uticaju pasprostranjeni gotovo po čitavom društvu, odnosno da društvo samim svojim postojanjem negativno deluje na prirodnu selekciju. Selekcionizam se u ovom kontekstu shvata kao praktična aktivnost koja treba da korektivno deluje u smeru koji će na koncu doneti „povećanje onih tipova koji se smatraju najboljim i najlepšim“ (Lapouge, 1899: 504). Agent selekcije treba da bude država, a na osnovu antroposociološkog znanja koje će pružiti kriterijume odabira (Hecht, 2000: 292). Praktične mere pomoću kojih bi se selekcija sprovedla jesu veštačka oplodnja gde bi „veoma mali broj apsolutno savršenih muškaraca bio dovoljan za oplodnju svih žena vrednih produžetka rase“ (Lapouge, navedeno prema Schneider, 2002: 62), kao i hemijska kastracija svih nepoželjnih elemenata, a najpre onih koji boluju od različitih naslednih bolesti zbog kojih su osuđeni na život pun patnje (Lapouge, 1899: 505–507).

Čemberlen je smatrao da se 19. veka može nazvati i vekom rasa (Chamberlain, 1912: xciii), što ne čudi s obzirom na prisutnost ove kategorije u javnom i naučnom diskursu, a naročito u drugoj polovini veka. Međutim, sveprisutnost pojma nije uticala na to da postane i jasan. Čak i ako se uporede shvatanja rase Gumplovica, Gobinoa, Čemberlena i Lapuža, autora koja savremena sociologija još uvek svrstava u isti koš, pomenuti pojam još uvek ostaje daleko od toga da bude jasno određen. No, isto poređenje pokazuje suštinske razlike između Gumplovica i ostale trojice autora. Prvo, Gumplovic ne posvećuje gotovo nikakvu pažnju Arijevcima, veoma važnog elementa teorijskih konstrukcija pomenutih autora i drugo, daleko važnije, kod poljsko–austrijskog sociologa se ne može naći shvatanje o postojanju prirodne nejednakosti među rasama, što je za Gobinoa, Čemberlena i Lapuža sasvim jasna činjenica. Štaviše, Gumplovic je smatrao da se ne može govoriti o superiornim i inferiornim rasama, već jedino o starijim i mlađim, gde su starije jednostavno imale više vremena da izgrade svoje civilizacije (Gumplowicz, 1875: 39). Takođe je indikativno to što Gumplovic posmatra ovu trojicu autora kao predstavnike savremene rasne teorije (Gumplowicz, 1907a: 171) koja se jasno razlikuje od njegove. Ideju o rasi kao tvorcu kulture smatra pogrešnom i naglašava da država stvara kulturu, a ne rasa (Gumplowicz, 1907a: 178). Gumplovic prihvata stanovište da su pokretači Renesanse bili germanskog porekla³⁴, ali dodaje i to da su germanska plemena u ranom srednjem veku stvarali države svuda po Evropi, a ipak nije svuda nastao preporod antičke kulture, već samo na jednom mestu u tačno određenom trenutku. Ako se pogleda stanovništvo Evrope, svuda postoji neka mera germanske krvi, ali se ipak Renesansa nije pojavila u nekoj od nemačkih država koje su postojale pre ujedinjenja Nemačke gde je ta mera očigledno najveća (Gumplowicz, 1907a:

³⁴ Ovo je Čemberlenova teza koja se ponovo javlja u gotovo istovetnom obliku kod Ludviga Voltmana (Ludwig Woltmann). Gumplovic se zadržava na kritici njegovog rada kao predstavnika rasne teorije u Nemačkoj i autora najrazvijenije teorije ovog tipa u tom trenutku (Gumplowicz, 1907a: 171–181).

176). Sukobi društvenih grupa su pokretači države, iza koje stoji borba za moć, a ne nekakvi nejasni rasni interesi³⁵ (Gumplowicz, 1907a: 180).

Ako se fokus pomeri isključivo ka Gumplovicu, njegov pokušaj da jasnije odredi pojam rase u *Der Rassenkampf*–u ne može se okarakterisati kao uspešan. Ovaj pojam, uprkos prisutnoj svesti o konfuziji koja postoji u naučnoj zajednici, ostaje previše sličan etničkoj zajednici. Prethodnom treba dodati i to da je dodavanjem pojma singenizma svojoj teorijskoj konstrukciji, poljsko–austrijski sociolog omogućio da sukob bilo koje dve međusobno različite društvene grupe potencijalno može postati pokretač istorije. Molnar primećuje da kod Gumplovica u prvim delima vlada prava inflacija značenja pojma rase, da bi na kraju ovaj pojam bio zamenjen sukobljenim društvenim grupama (Molnar, 1997: 161). Čini se da je teren inflaciji značenja navedenog pojma već bio pripremljen u *Sukobu rasa*.

³⁵ Gumplovic daje primer evropskih aristokrata koji stupaju u brak sa američkim milijarderima ne zbog rase, već zbog novca (Gumplowicz, 1907a: 180) i dodaje da je dovoljno da samo jedan crnac postane milijarder i tastovi i tašte iz arijevskih i germanskih istaknutih porodica će pohrliti ka njemu (Gumplowicz, 1907a: 181).

2.2. Pozitivizam u Poljskoj

Naučno najplodonosniji period Gumplovicevog života vezuje se za Grac i rad na univerzitetu u ovom gradu. No, kako to s pravom ukazuju pojedini savremeni interpretatori opusa poljsko–austrijskog sociologa, često se previđa činjenica da se Gumplovic kao mlad mislilac formirao u Krakovu, zapostavljajući na taj način intelektualne uticaje na njegov rad proistekle iz ove, dominantno poljske, sredine (Adamek and Radwan-Pragłowski, 2006: 393). Poput prethodnog odeljka koji se bavio pojmom rase koji je dao specifičnu notu javnom, ali i naučnom diskursu tokom devetnaestog veka, s posebnim naglaskom na drugoj polovini stoleća, na sličan način će se na ovom mestu posvetiti pažnja idejama prisutnim u krakovskoj ili bolje reći poljskoj intelektualnoj klimi. Ovde se pre svega misli na pozitivizam, kao i na shvatanje nastanka države kroz osvajanje. Slično konceptu rase sa kojim se Gumploviceva celokupna društvena teorija u savremenoj sociologiji još uvek poistovećuje i vrednuje (Adamek and Radwan-Pragłowski, 2006: 394), pozitivizam i teza o nastanku države putem osvajanja predstavljaju konstante njegovog dela, iako je ono tokom Gumplovicevog života prolazilo kroz značajne promene.

Teza o nastanku države kroz osvajanje se javlja u poljskim zemljama još tokom četrdesetih godina 18. veka, ali biva široko prihvaćena u intelektualnim krugovima Poljsko–Litvanske unije tokom poslednje četvrtine veka iliti nakon Prve particije Poljske³⁶. U ovom periodu pod uticajem ideja Prosvetiteljstva pokušava se sprovesti zakonska reforma koja bi značajno umanjila tradicionalne privilegije plemstva (szlachta). U tom kontekstu među zastupnicima reformi postaje sve popularnija teza o osvajanju kao izvoru poljske države i primarni argument za smanjenje plemićkih povlastica. U svom prvobitnom obliku ova teorija pretpostavlja da su slovenski osvajači pokorili Sarmate koji su živeli na tom prostoru i osnovali državu. Odavde proizilazi da poljski narod i plemstvo imaju različito etničko poreklo, te da privilegije szlachta–e predstavljaju vid ratnog plena njihovih slovenskih predaka. Samim tim i povlastice koje imaju korena u nasilnom činu pokoravanja jesu trajale dovoljno dugo iz perspektive zastupnika reformi i vreme je bilo da nestanu ili da se značajno umanje (Gasiorowski, 1955: 550–551). Treba napomenuti da ovakve teorije nisu bile jedinstvene za Poljsko–Litvansku uniju. Praktično iste teorije su postojale u različitim evropskim državama tog vremena, jedino su se menjali narodi u ulogama osvajača i pokorenih. Možda je najpoznatija teorija grofa Anrija de Bulenvilijeja (Henri de Boulainvilliers) koji u svom delu iz 1727. godine *Istorija starog režima u Francuskoj* piše o postojanju dve različite rase u Francuskoj. Tako, Bulenvilije smatra da plemstvo potiče od franačkih osvajača koji su pokorili Gale i Galo–Romane, pretke ostatka stanovništva Francuske, u čemu se ogleda superiornost Franaka u odnosu na domicilno stanovništvo (Molnar, 1997: 168). Razlika između poljskih reformatora i predstavnika takozvanog aristokratskog rasizma poput Bulenvilijeja jeste u tome što je pomenuti vid rasizma služio kao teorijska potka legitimaciji plemićkih privilegija (Molnar, 1997: 169), dok je u drugom slučaju gotovo ista teorija upotrebljena kao osnov za napad na privilegije poljskih plemića.

Dalji razvoj teorije o nastanku poljske države nakon raspodele teritorija unije između Prusije, Rusije i Austrije doneo je pojavu Slovena na mestu prvobitnog stanovništva (Gasiorowski, 1955: 551–552), dok su osvajači, zavisno od autora, bili skandinavskog porekla (Gasiorowski, 1955:552), germanizovani zapadni Sloveni (Gasiorowski, 1955:552) ili Normani (Gasiorowski, 1955:553).

³⁶ Podela ili particija Poljske se odnosi na postepen nestanak Poljsko-Litvanske unije kroz podele teritorija između Habsburške monarhije, Pruske kraljevine i Ruskog carstva. Prva podela je nastupila 1772. godine, druga dvadeset i jednu godinu kasnije, da bi najzad Kraljevina Poljska i Veliko Vojvodstvo Litvanija, kako je glasio zvaničan naziv unije, prestala da postoji 1795. godine (Davies, 2001: 269-273).

Iz prethodnog se može pretpostaviti da Gumplovic dosta duguje ovoj intelektualnoj tradiciji³⁷, pa u svom ranijem delu, *Rasa i država* (Rasse und Staat) iz 1875. godine, daje svoju verziju nastanka poljske države. Naime, on odoleva potrebi da tačno identifikuje poreklo poljskog plemstva i zadovoljava se time da je ono jednostavno različito u odnosu na poljsko seljaštvo. Kako napominje, nemoguće je usled nedostatka istorijskih dokaza zaključiti odakle su preci plemstva došli, niti kako su potčinili stanovništvo koje je tu već živelo, ali je na osnovu razlike u tradiciji, običajima i načinu života koja je bila vidljiva i u Gumplovicevo vreme, moguće zaključiti da poljsko plemstvo i seljaštvo pripadaju različitim rasama (Gumpłowicz, 1875: 16–17). Odavde, povlačeći paralele sa antičkom Grčkom, Rimom, Orijentom (Turskom) i nemačkim zemljama zaključuje da se uvek radi o istom procesu izgradnje države (Gumpłowicz, 1875: 18), procesu koji se javlja sa sigurnošću prirodnog zakona (Gumpłowicz, 1875: 16). Štaviše, ovaj zakon jeste u toj meri siguran, tvrdi Gumplovic, da i u slučajevima kad nisu u potpunosti poznate istorijske činjenice nastanka države, kao u opisanom slučaju Poljske, kasnija neizbežna otkrića nedostajućih činjenica ne dovode u pitanje ispravnost zakona, već ga samo dodatno potvrđuju (Gumpłowicz, 1875: 16). Vidljivo je da je Gumpłowicz uključio primer poljske države u svoj nastajući teorijski sistem, bez dodatnog upuštanja u pitanje privilegija plemstva koja su bila izuzetno važna za ranije generacije njegovih sunarodnika. Na kraju krajeva, 1875. godine ova debata nema gotovo nikakvu političku relevantnost, pošto država koje se ona ticala nije postojala 80 godina.

Politički važna implikacija prenošenja teorije o nastanku države kroz osvajanje iz poljskog okruženja u Grac jeste pružanje legitimiteta dominaciji Nemaca nad slovenskim stanovništvom Monarhije i naturalizaciji takvog stanja. Nemci su u tom kontekstu osvajači i čitava država je krojena po njihovoj meri, što je izraz prirodnog procesa. Poljaci, Česi, Slovaci ili bilo koji drugi slovenski narod tu ima malo šta da promeni. Protivljenje ovom procesu je jednostavno jalovo i osuđeno na propast. Prethodno, takođe, implicira da se poljski snovi o ponovnom ujedinjenju nikad neće ostvariti. Ovu državu su progutali moćniji zavojevači i nije ni prva ni poslednja kojoj je namenjena takva sudbina. Na kraju, ova teorija implicitno pruža legitimitet već pomenutim tvrdnjama o superiornosti nemačke kulture u odnosu na pojedinačne slovenske. Ako se pobrojano uzme u obzir, možda se tu krije razlog gorepomenute inflacije pojma rase u Gumplovicevim kasnijim radovima. O tome će biti još reči u nastavku teksta, ali stiče se utisak da je ovaj sociolog dovoljno mario za svoje sunarodnike da ih ne prepusti kapricu prirodnih zakona državnog ustanovljenja.

Što se tiče pozitivizma u zemljama podeljene Poljske, popularizacija ove filozofske perspektive među mladim poljskim intelektualcima je bila direktna posledica razočaranja u revolucionarna sredstva sticanja nezavisnosti posle neuspeha Januarske bune³⁸ 1863. godine (Blejwas, 1982: 47). Pozitivizam se nadovezuje na tradiciju *organskog rada* (praca organiczna) koji je predstavljao odgovor dela poljske političke elite na prestanak postojanja poljske države nakon 1795. godine. Drugim rečima, organski rad se može posmatrati kao srednje rešenje između bespogovornog prihvatanja nove vlasti, opciji specifičnoj za deo plemstva koje je strahovalo od širenja Francuske revolucije na poljsko tle i, s druge strane,

³⁷ Gela navodi da je jedna od karakteristika Poljske inteligencije bila veoma dobro poznavanje istorije, te da je Gumplovic kao pripadnik ovog sloja, bez sumnje, bio upoznat sa teorijama koje su bile u cirkulaciji tada. Potvrdu ove tvrdnje nalazi u pozivanju na Karola Šajnohu (Karol Szajnocha), tvorca gorepomenute teorije o formiranju Poljske kao posledice osvajačkog pohoda Normana, u cilju potvrde Gumploviceve teze o nastanku države (Gella, 1971: xvii; Gumpłowicz, 1907: 50).

³⁸ Januarska buna se odnosi na oružani ustanak na teritorijama koje su pripale Ruskom carstvu nakon particije. Povod ustanku je bila odluka o obaveznoj regrutaciji Poljaka sa pomenutih teritorija u carsku vojsku. Posle 16 meseci gerilskih borbi poljska buna je ugušena, bez obzira na podršku ustanicima koju su pružili sunarodnici iz drugih anektiranih teritorija u vidu dobrovoljačkih jedinica (Davies, 2001: 146–147).

emigracije u Francusku i nastavka borbe za nezavisnost Poljske u službi Napoleona ili ulaska u tajno Društvo poljskih republikanaca koje se od svog osnivanja 1798. godine borilo za poljsku nezavisnost (Blejwas, 1970: 25). Doktrina organskog rada je pretpostavljala prihvatanje činjenice da je poljska država nestala, dok, sa druge strane, poljski narod nema dovoljno resursa da samostalno izbori nezavisnost (Blejwas, 1982: 47). Umesto zagovaranja oružanog ustanka i revolucionarnih promena ili još problematičnijeg oslanjanja na stranu pomoć (Blejwas, 1982: 47) organski rad je bio fokusiran na ekonomsku i kulturnu rekonstrukciju poljskog naroda kao preduslova za sticanje državne nezavisnosti (Blejwas, 1970: 23). U realnosti organski rad se svodio na osnivanje društava za širenje pismenosti i očuvanja poljskog jezika pod pokroviteljstvom prosvetiteljskog dela plemstva (Blejwas, 1970: 25–33; Blejwas, 1970: 33–45) ili su isti elementi szlachta–e pokušavali zajedno sa malobrojnim pripadnicima poljske buržoazije, individualno ili u okviru nekog vida ekonomskog udruženja, da modernizuju i racionalizuju poljoprivrednu proizvodnju (Blejwas, 1970: 45–53). Ove aktivnosti su preduzimane u svim delovima nekadašnje Unije, sa specifičnostima koje su izvore imale u karakteru nove vlasti, što se na koncu svodilo na to u kojoj meri su goreopisana udruženja mogla slobodno da sprovedu svoje programe organskog rada (Blejwas, 1982: 48–49). No, sve do suzbijanja Januarske bune organski rad nije imao neku širu podršku zbog odnosa prema nezavisnosti. Iako nije u potpunosti odbačena ideja o ponovnom formiranju nezavisne poljske države, za zagovornike organskog rada ova ideja je jasno bila od sekundarnog značaja (Blejwas, 1970: 54–55) smeštajući njenu realizaciju u neodređeno buduće vreme.

Slom još jedne bune³⁹ je učinio ideju organskog rada daleko primamljivijom za poljsku inteligenciju. Pozitivistička filozofija je za studente Varšavskog univerziteta⁴⁰ pružala sredstva da se postojeća ideja organskog rada koja je već imala određene rezultate reinterpretira u novom svetlu. Insistiranje na pozitivnom, odnosno naučnom metodu koje se moglo naći u delu Ogista Konta o kome je objavljen poduži tekst u nedeljniku *Przeгляд Tygodniowy* (Nedeljni pregled) 1868. godine, posmatrano je kao alternativa romantičnim idealima revolucionara koji su doživeli težak poraz gušenjem Januarske bune 1864. godine (Blejwas, 1982: 49). Što se tiče društvenog programa pozitivista, nije bilo nekih značajnijih razlika u odnosu na zamisli organskog rada starijih sunarodnika. Mladi intelektualci su uviđali potrebu za kulturnim, privrednim i industrijskim razvojem poljske nacije, gde su društvenom sloju kom su pripadali namenili vodeću ulogu u ovom procesu (Blejwas, 1982: 50).

Ono što je bila novina jeste integracija programa u širi teorijski sistem. Pozitivisti su videli društvo kao organizam u kome svi njegovi delovi, odnosno društvene klase harmonično integrisane. Ovo nije bio slučaj sa poljskim društvom gde je neobrazovano seljaštvo, inače najbrojnija klasa, ostalo van nacionalnog tela⁴¹ (Blejwas, 1982: 50). Otuda je integracija seljaštva u naciju bila moralna obaveza „prosvetčenih“ klasa, plemstva i sveštenstva, kojima je u zadatak ostavljeno osnivanje škola i javnih biblioteka na lokalnom nivou, a time i obrazovanje ove najbrojnije klase. No, tu se nije završavala uloga plemstva u uspostavljanju harmoničnog društvenog organizma. Ono je moralo da opravda svoju privilegovanu poziciju kroz rad na jačanju privrede, a na prvom mestu, osavremenjivanju poljoprivredne

³⁹ Misli se na Novembarsku bunu iz 1830. godine koja se, takođe, odigrala na teritoriji pod ruskom upravom sa gotovo identičnim epilogom. Više o Novembarskoj i Januarskoj buni pogledati u: Davies, Norman (2001): *Hart of Europe: The Past in Poland's Present*, Oxford: Oxford University Press.

⁴⁰ Drugi naziv za poljsku varijantu pozitivizma jeste varšavski pozitivizam (Blejwas, 1970: 49). Gumplovic je tokom svog krakovskog perioda objavljivao tekstove u jednom od glavnih glasnika pokreta, to jest Pravdi (Prawda) (Gella, 1971: xvi).

⁴¹ Iz prethodnog se može zaključiti da su poljski pozitivisti shvatali naciju kao političku zajednicu čije je članstvo, između ostalog, određeno i učešćem u političkom životu društva.

prizvodnje. Ovome mora prethoditi napuštanje starih plemićkih predrasuda prema trgovini i industriji, kao i priznavanje značaja nastajuće buržoazije i njene preduzetničke inicijative (Blejwas, 1982: 50–51).

Kao što je već bilo reći, pozitivizam jeste bio jedna od karakteristika teorije o društvu Ludviga Gumplovica koja je odlikovala rad poljsko–austrijskog sociologa sve do kraja njegovog života. Međutim, kakav je uticaj imao kontistički nacionalno obojeni pozitivizam poljskih intelektualaca na delo ovog mislioca?

Mladi Ludvig je zajedno sa svojim ocem, Abrahamom, aktivno podržao Januarski ustanak pretvarajući svoj dom u bolnicu za ranjenike, kao i u zbornu mesto odakle su dobrovoljci prelazili granicu na teritoriju pod ruskom kontrolom (Mach, 2014: 126; Gella, 1964: 227). S druge strane, Ludvig je učestvovao u transportu hrane i oružja pobunjenicima, iako je imao poprilične rezerve prema poljskom katoličkom nacionalizmu⁴² (Mach, 2014: 127). No, ovo iskustvo nije uticalo da se ranije opisan program nacionalne obnove značajnije odrazi u Gumplovicevom radu.

U *Rasi i državi* moguće je zapaziti sličnosti između Gumplovicevog shvatanja države i shvatanja društva njegovih sunarodnika pozitivista. Na tom mestu on državu shvata kao društveni organizam koji svoje postojanje duguje heterogenim etničkim grupama, odnosno rasama kao sastavnim elementima ovog organizma (Gumplowicz, 1875: 30) Već na tom mestu se sličnosti prekidaju, jer Gumplovic u nastavku piše da je uslov opstanka državnog organizma stalno dodavanje novih heterogenih elemenata već postojećim i njihova međusobna borba, bila ona otvorena ili prikriivena (Gumplowicz, 1875: 30). Ovaj zaključak izvodi na osnovu doseljavanja srednje klase zanatlija i trgovaca između ranije postojeće dve, plemstva i seljaštva, gde sve tri klase, odnosno staleža imaju različito etničko, to jest rasno poreklo (Gumplowicz, 1875: 20–21). Gumplovic smatra da je nastanjivanje etničke grupe, odnosno rase iz koje će se razviti srednji stalež dalo snažan životni impuls postojećoj državi (Gumplowicz, 1875: 30).

U dva kasnija dela koja su skrenula pažnju međunarodne naučne javnosti na njegov rad *Sukobu rasa* (Der Rassenkampf) i *Osnovama sociologije* (Grundriss Der Sociologie) (Mach, 2014: 129), Gumplovic shvatanja društva, odnosno države kao socijalnog organizma smatra jednom od većih zabluda sociološke misli. U *Sukobu rasa* identifikuje Alberta Šeflea (Albert Schäffle)⁴³ i Paula fon Lilienfelda⁴⁴ (Paul von Lilienfeld) kao glavne zastupnike ove sociološke zablude (Gumplowicz, 1883: 16) i dodaje da nakon objavljenih tomova njihovog rada i insistiranja o postojanju stvarne analogije između biologije i sociologije, oba autora nisu napravili nikakav stvarni naučni doprinos (Gumplowicz, 1883: 16–17). U *Osnovama sociologije* je Gumplovic, možda, još strožiji prema ovim autorima i njihovom shvatanju društva. Za Šeflea govori da je uprkos značajnim zapažanjima, čitav njegov teorijski sistem izgrađen na pogrešnim osnovama, a samim tim i niske naučne vrednosti (Gumplowicz, 1999: 35). S druge strane, referirajući na Lilienfeldovo shvatanje pozitivne društvene nauke koja svoj predmet izučavanja mora posmatrati kao živi organizam, Gumplovic zaključuje:

„Društvene nauke ne mogu nikad „dosegnuti istinske osnove poput prirodnih nauka“ dokle god se fantastično shvatanje „društva“ kao „organizma“ ne odbaci i sve biološke analogije ne raščiste“ (Gumplowicz, 1999: 34).

⁴² U pismu svom prijatelju Vladislavu Pšibislavskom (Władysław Przybysławski) Gumplovic se žali na atmosferu nacionalnog vrenja koju zatiče u Krakovu 1861. godine. On u pismu opisuje zakrčene ulice neprestanim procesijama i ljudima koji se klečeći mole Bogu za pomoć Poljskoj. Gumplovic još dodaje da pametnom čoveku ostaje ili da provodi vreme u svojoj kući ili da izađe na ulicu i da ga maltretiraju kao Austrijanca (Mach, 2014: 127).

⁴³ Austrougarski ministar privrede u Hoenwartovom kabinetu 1871. godine.

⁴⁴ Guverner Kurlandske gubernije i kasnije, senator carske Rusije.

Doduše, Gumplovic uviđa da *teorija organske države*, kako naziva goreopisan pristup, svoje poreklo vodi od Konta (Gumplowicz, 1999: 27), velikom uzoru njegovih sunarodnika pozitivista. Kontu odaje priznanje da je prvi prepoznao istinski karakter sociologije kao pozitivne nauke (Gumplowicz, 1999: 23), ali isto tako dodaje da je zbog odabira čovečanstva kao osnovnog predmeta ove pozitivne nauke „počinio hiljadu i jednu grešku“ (Gumplowicz, 1999: 24).

Na kraju ostaje oceniti opisane uticaje poljske intelektualne klime na Gumplovicev rad. Ukoliko se pogleda prethodni tekst, može se zaključiti da odnos poljsko–austrijskog sociologa prema intelektualnoj tradiciji karakterističnoj za podneblje gde je proveo prvi deo svog života nije jednoznačan kao što deo savremenih poljskih interpretatora smatra (Gella, 1964: 226–227). Teorije o nastanku države kroz osvajanje nastale u podeljenoj Poljskoj su ostavile jasniji trag na Gumplovicov kasniji rad nego poljski nacionalno nastrojani pozitivizam. Treba pomenuti da su 1868. godine njegovi radovi koje je predao u svrhu sticanja habilitacije na univerzitetu u Krakovu odbijeni na osnovu nedovoljne naučnosti po mišljenju njegovih starijih poljskih kolega (Mozetič, 2011: 434; Mach, 2014: 127–128). Tom prilikom je posebno naglašen anti–crkveni karakter⁴⁵ predatih radova (Mach, 2014: 128). Ovo odbijanje je između ostalog⁴⁶ i doprinelo njegovoj odluci da svoju akademsku karijeru izgradi u Gracu. Daleko od toga da je društveno i akademsko okruženje u Gracu bilo potpuno otvoreno za Ludviga Gumplovica, poljskog Jevreja iz Krakova, ali sa druge strane ni u gradu u kom se rodio i proveo formativni period svog života nije manjkalo antisemitizma i nerazumevanja za njegov rad u akademskim krugovima. Odatle ne čudi, takoreći, polovičan uticaj ideja iz podeljene Poljske na njegovo delo, dok tvrdnju da je Gumplovic „ostao poljski patriota“ (Gella, 1964: 227) do kraja života treba posmatrati kao izvesnu simplifikaciju⁴⁷.

⁴⁵ Osnova teza jednog od dva predata rada, *Poljskog zakonodavstva u odnosu na Jevreje* (Prawodawstwo polskie względem Żydów) iz 1867. godine jeste da je Katolička crkva imala snažan uticaj na formiranje zakona koji su se ticali Jevreja za vreme postojanja Kraljevine Poljske i Velikog Vojvodstva Litvanije, a da je ovaj uticaj bio naročit neposredno pred prvu particiju usled opadanja moći plemstva (Artico, 2012: 13–14).

⁴⁶ Drugi razlog je prestanak rada dnevnog lista Kraj (Kraj) 1874. godine, gde je radio kao urednik nakon neuspele habilitacije. Ovaj list se profilisao kao liberalna protivteža katoličko–konzervativnom listu Čas (Czas) (Mozetič, 2011: 434; Mach, 2014: 128).

⁴⁷ Teško je po ovom pitanju doneti konačan sud. Za *Pravdu* je nastavio da piše i po odlasku iz Krakova (Gumplowicz, 1904, navedeno u Gella, 1971: 24), *Grundriss Der Sociologie* je objavio 1887. godine na poljskom jeziku pod naslovom *System Socjologii* (Sociološki sistem) (Gella, 1971: xvi), bio je dobro informisan u vezi sa dešavanjima u delovima nekadašnje Poljske pod ruskom i pruskom upravom (Gumplowicz, 1906, navedeno u Gella, 1971: 31) i najzad, održavao je niz kontakata iz poljskih naučnih krugova i težio da njihove ideje približi međunarodnoj publici preko Vorda (Gumplowicz, 1906, navedeno u Gella, 1971: 32; Gumplowicz, 1908, navedeno u Gella, 1971: 58). S duge strane, ako se pogledaju Gumploviceva razmišljanja o poljskom nacionalnom pitanju u Dvojnoj monarhiji, nije odlazio dalje od zalaganja za kulturnu autonomiju na samoj granici sa federalizmom (Gumplowicz, 1892: 110). Doduše, kasnije se zalaže za federalizaciju Austrougarske (Gumplowicz, 1907a: 140–141), ali ni u jednom trenutku ne ide u pravcu rasformiranja države po nacionalnom ključu. U Habsburškoj monarhiji je video spasioca poljske nacije koja je upravo iz tog razloga pristupila podeli Poljske (Gumplowicz, 1892: 122). Takođe, u budućnosti je Austriji, zajedno sa Nemačkom, dodelio ulogu obnovitelja Poljske kao saveznika u borbi protiv Rusije. Smatrao je da sukob ruske i nemačke kulture neizbežan i da obnovljena Poljska može poslužiti kao tampon zona između Austrije i Nemačke, s jedne strane i Rusije, s druge (Gumplowicz, 1892: 125–129). Ako bi se prihvatila Gella tvrdnja da je Gumplovic ostao poljski patriota, trebalo bi joj dodati i to da je takođe bio i veran činovnik Monarhije.

2.3. Predmet i ciljevi Gumploviceve sociologije

Izgradnju svoje sociološke teorije Gumplovic počinje sa metodološkim razmatranjem. Ovo ne predstavlja iznenađenje za nauku u nastajanju, koja još uvek traži svoj identitet, kao što je slučaj sa sociologijom u poslednjim decenijama XIX veka. Fundamentalno metodološko pitanje formativnog perioda sociologije tiče se prirode predmeta naučnog istraživanja, odnosno da li društvene nauke, pa samim tim i sociologija, trebaju da imaju posebnu metodologiju u odnosu na već etablirane prirodne nauke ili ne?

Po ovom pitanju je Gumplovic jasan i dosledan u svojim radovima i njegov odgovor je negativan. Već u *Rasi i državi* naglašava sledeće: „Jedan je svet i jedan je zakon koji njime vlada. Za sve nauke postoji samo jedno naučno stanovište, a ono je: istražiti ovaj zakon koji prožima i vlada prirodom, ljudskim životom i istorijom“ (Gumplowicz, 1875: I). Ubrzo ovo jedino moguće naučno stanovište dobija svoje ime, monizam (Gumplowicz, 1877: 4), kao i dalju razradu. Gumplovic je smatrao da metodološke razlike koje postoje između prirodnih i kako ih naziva duhovnih, nauka postoje usled podele stare koliko i ljudska istorija na prirodu i duh kroz koju ljudi posmatraju svet oko sebe. Shvatanjem da su država, istorija, pravo i drugi fenomeni proizvod ljudskog duha, a time i slobodne volje, opravdava se korišćenje drugačijih metoda istraživanja od onih karakterističnih za prirodne nauke (Gumplowicz, 1877: 4–6). Postojanje pomenutog dualizma u nauci je potpuno neopravdano, smatra Gumplovic. Stvar je jednostavna, nešto ili jeste ili nije nauka (Gumplowicz, 1877: 3). Nauka podrazumeva izučavanje empirijskih činjenica i formulisanje zakona zasnovanih na njima (Gumplowicz, 1877: 4) korišćenjem induktivnog metoda (Gumplowicz, 1877: 5). Ukoliko se ne ispune navedeni uslovi ne može se govoriti o nauci, već o poeziji, fantaziji, mišljenju ili nečem drugom (Gumplowicz, 1877: 3). Treba pomenuti da prethodno shvatanje nauke predstavlja sastavni deo kritike koju Gumplovic upućuje pre svega svojim kolegama pravnicima koji se pitanjima prava i države bave na nenaučan način vođeni idejama, a ne činjenicama (Gumplowicz, 1877: 5). Verovanje u ispravnost monizma, ali i priznanje da to stanovište još uvek nije naučno dokazano naći će se i u *Sukobu rasa*, prvoj eksplicitno sociološkoj studiji (Gumplowicz, 1883: 32–35). Temu monizma Gumplovic najdetaljnije razvija u *Osnovama Sociologije*. Ovde se ponavljaju ranije izneti stavovi o pogrešnosti dualizma, kao i o ispravnosti monizma. Novine se odnose na formulaciju univerzalnih zakona, kao i na povezivanje monizma sa karakteristikama sociologije. No, krenimo redom.

Gumplovic svoje razmatranje otpočinje sa podelom fenomena uočljivih ljudskim okom i dolazi do tročlane klasifikacione sheme koju čine fizički, mentalni i društveni fenomeni⁴⁸ (Gumplowicz, 1999: 66). Odatle definiše monizam kao stanovište o postojanju univerzalnih zakona koji se na istovetan način odnose na sve tri klase pojava. Ako se dokaže postojanje takvih univerzalnih zakona, onda je i naučno potvrđena istinitost monizma, dok se u suprotnom radi o običnom mišljenju, poput gore kritikovanog dualizma (Gumplowicz, 1999: 73). Štaviše, dokaz o postojanju univerzalnih zakona nije važno samo za monizam, već je od suštinske važnosti za sociologiju, koja bez univerzalnih zakona nema razlog za svoje postojanje (Gumplowicz, 1999: 73). Naime, funkciju sociologije Gumplovic vidi u pokazivanju primenljivosti univerzalnih zakona na društvene pojave i specifičnosti njihovog delovanja u domenu društvenosti, a u krajnjem slučaju, u formulaciji posebnih društvenih zakona (Gumplowicz, 1999: 80). Gumplovic je svestan činjenice da formulacija univerzalnih zakona primenljivih na prirodne, mentalne i društvene pojave zahteva da takvi zakoni budu izuzetno apstraktni i to do te mere, da zbog njihove opštosti budu svedeni na banalna zapažanja lišena zanačajnosti (Gumplowicz, 1999: 73). Gumplovic dalje pristupa formulaciji univerzalnih zakona, bez obzira na prethodno pomenutu opasnost zapadanja u

⁴⁸ Ova shema se kasnije razvija u četvoročlanu, odnosno neorganske, organske, psihičke i društvene pojave (Gumplowicz, 1912: 29), ali bez posledica po ostatak teorije.

banalnost. Tako, poljsko–austrijski sociolog dolazi do sledećih univerzalnih zakona: zakon uzročnosti, zakon o razvoju, zakon o regularnosti razvoja, zakon periodičnosti, zakon kompleksnosti, zakon o recipročnom dejstvu stranih (heterogenih) elemenata, zakon o prilagođavanju očiglednom cilju, zakon o identičnosti sila, zakon o sličnosti događaja i zakon paralelizma (Gumpłowicz, 1999: 74–79). Šta stoji iza ovih naziva? Najlakše je posmatrati pomenute zakone kao stanovišta o karakteristikama stvarnosti kojima se racionalizuju Gumpłowicevi teorijski izbori i to u većini slučajeva naknadno. Drugim rečima, Gumpłowiceva teorija države se uklapa u sliku stvarnosti generisanu navedenim opštim zakonima iako joj hronološki prethodi.

Ukoliko se ukratko opišu ovi zakoni dobija se sledeća celina: Sve što postoji ima svoj uzrok (zakon uzročnosti) (Gumpłowicz, 1999: 74); Posmatrana pojava u datom trenutku predstavlja specifičnu fazu u razvoju te pojave (zakon o razvoju) (Gumpłowicz, 1999:74 –75); Razvoj je proces koji se uvek javlja (zakon o regularnosti razvoja) (Gupłowicz, 1999: 75); Svaka pojava nastaje, dostiže zrelost i nestaje (zakon periodičnosti) (Gupłowicz, 1999: 75); Pojave su složene i sastavljene iz većeg ili manjeg broja delova (zakon kompleksnosti) (Gupłowicz, 1999: 75–76); Akciji jednog elementa odgovara recipročna akcija drugog, heterogenog elementa (zakon o recipročnom dejstvu stranih (heterogenih) elemenata) (Gupłowicz, 1999: 76–77); Očigledan cilj razvoja određene pojave je dalji razvoj (zakon o prilagođavanju očiglednom cilju) (Gupłowicz, 1999: 77); Ukoliko se posmatra određena sila, takva sila je oduvek ista (zakon o identičnosti sila) (Gupłowicz, 1999: 78); Svaki posmatran događaj je sličan određenom prošlom događaju (zakon o sličnosti događaja) (Gupłowicz, 1999: 78); Za pojavu koja je slična drugoj pojavi kojoj je poznat uzrok, dok se za prvu pojavu još uvek ne zna tačan uzrok, smatra se da se radi o paralelnoj sili kao uzročniku prve pojava (zakon paralelizma) (Gupłowicz, 1999: 79).

Nije teško uvideti da opisani opšti zakoni nemaju implikacije iste teorijske težine po Gumpłowicevu sociologiju. Zakon paralelizma je sigurno najslabiji u tom pogledu, pošto je dovoljno neodređen da pod svoje okrilje primi sve uvide koje ne objašnjava u potpunosti Gumpłowiceva teorija. Zakon periodičnosti, zakon o identičnosti sila i zakon o sličnosti događaja zajedno imaju dvostruki efekat. S jedne strane, dodaju značajan element ciklizma koji je naročito uočljiv u Gumpłowicevim razmišljanima o smrti države, o čemu će kasnije biti više reći, dok s druge, imaju važne metodološke implikacije za mladu sociologiju. Naime, ako je svaki društveni proces ili sila, držeći se Gumpłowicevog pojmovnog okvira, posmatrana kroz istoriju identična sa društvenim silama koje ovaj autor vidi oko sebe i ako su događaji slični onima koji su se odigrali tokom istorije, onda je za objašnjenje savremenih društvenih prilika dovoljno i nužno poznavanje istorije. Štaviše, sociološka analiza se u tom slučaju izjednačava sa istorijskom analizom⁴⁹, uz ogradu da istorijski podaci moraju biti rezultat istraživanja koji ispunjavaju Gumpłowiceve kriterijume naučnosti.

Zakon o recipročnom dejstvu heterogenih elemenata je možda i najvažniji, jer predstavlja opravdanje za izbor predmeta sociologije. Čovečanstvo ne može biti predmet sociologije zato što po ovom zakonu nedostaje druga strana, odnosno strani (heterogeni) element. Samo čovečanstvo, kako je već ranije pomenuto, jeste oduvek bilo sastavljeno od mnoštva heterogenih etničkih grupa. Upravo ove grupe jesu predmet, ili kako Gumpłowic kaže, osnova sociologije (Gumpłowicz, 1999: 88–89). Ostali opšti zakoni funkcionišu kao dopuna gorepomenutim zakonima, izuzimajući zakon paralelizma. Tako na

⁴⁹ Navedeno je najslikovitije objašnjeno u odlomku iz poslednjeg većeg Gumpłowicevog dela *Nacrta socijalne filozofije*: „... ona [sociologija] ne smije dirnuti u žive socijalne produkte, jer će biti prognana, ona ne smije nekažnjeno preduzimati socijalnih vivisekcija. Ona se mora zadovoljiti time da secira lešine kao anatomičar. Ali znademo da je i to za nuždu dosta, te da znanost i iz ovakvih sekcija može priličnu korist izvući. A po gotovo sociologija! Povijest čovječanstva pruža joj preobilno vrelo istraživanja“ (Gumpłowicz, 1912: 32).

primer, međusobno strane etničke grupe su sastavni delovi čovečanstva zbog delovanja zakona kompleksnosti.

Još jedna važna karakteristika Gumploviceve sociologije svoje poreklo vodi od monističkog stanovišta, a to je izraziti antiindividualizam. Naime, za poljsko–austrijskog sociologa ni u jednom trenutku nije bilo sumnje u stanovište da pojedinac ne može biti predmet sociologije. Slobodna volja je optička varka (Gumpłowicz, 1902: 203), a pojedinac je samo medijum kroz koji govori društvena grupa (Gumpłowicz, 1912: 30). Ideja o slobodnoj čovekovojoj volji svoj izvor ima, prema Gumplovicevom mišljenju, u široko rasprostranjenoj zabludi da je delanje pojedinca rezultat njegovih misli koje su, svakako, samo njegove. Gumpłowicz odlučno tvrdi da su misli pojedinca produkt društvene grupe u kojoj je odrastao i gde živi (Gumpłowicz, 1999: 151). Štaviše, izolovani pojedinac je apstrakcija, nešto što ne postoji u stvarnosti, jer pojedinac je uvek i pre svega član određene društvene grupe (Gumpłowicz, 1883: 363). Opisani antiindividualizam je potpuno očekivan ako se ima na umu monizam, koji je moguć jedino ako ne postoji razlika između prirodnih i društvenih nauka, odnosno ukoliko važe zakoni koji su primenljivi na sve postojeće klase pojava. Slobodna volja unosi meru neodređenosti koja može srušiti čitavu monističku građevinu, a sa njom i sociologiju kao nauku koja za svoj cilj ima formulaciju prirodnih zakona društvenog razvoja (Gumpłowicz, 1999: 67). Potpuno stapanje pojedinca sa društvenom grupom, čime se brišu tragovi njegove osobnosti, jeste način da se nepredvidivi efekti slobodne volje neutralizuju.

Kako Gumpłowicz argumentuje tvrdnju da pojedinčeve misli, osećanja, pa čak i ukus nisu njegovi, već grupe kojoj pripada (Gumpłowicz, 1999: 149)? Grupa oblikuje pojedinca kroz proces socijalne sugestije (Gumpłowicz, 1902: 206), odnosno neprimetnim urezivanjem misli, pogleda i osećanja u psihi pojedinca od strane društvene grupe kojoj pripada⁵⁰ (Gumpłowicz, 1902: 206). Socijalna sugestija počinje rođenjem i traje sve do trenutka kada pojedinac počne nezavisno da razmišlja, uz napomenu da takav trenutak za gotovo sve ljude nikada ne dođe. Sugestija se ostvaruje najpre u porodici, zatim u školi, a kasnije u životu kroz štampu, književnost, postojeći pravni poredak i tako dalje (Gumpłowicz, 1902: 206). Na osnovu prethodnog je jasno da je društvena sugestija istovetna društvenoj socijalizaciji gde je pojedinac pasivni objekat.

Doduše, Gumpłowicz ostavlja otvorenu mogućnost da šačica ljudi dosegne samostalnu misao. Kroz život će ovi izuzetni ljudi uvideti stvarnost koja stoji iza njihovih dotadašnjih „samostalnih“ misli, ali prekasno, jer ne mogu započeti svoje živote ispočetka i nemoćni su da promene bilo šta. Tako, ova spoznaja, nastavlja Gumpłowicz, jeste „jedina uteha – ili razočarenje“ (Gumpłowicz, 1999: 151). Daleko od toga da se ovde radi o elegantnom „zatvaranju rupe“ u teoriji, Gumpłowicz takve pojednice jednostavno zanemaruje s obzirom da veruje da je njihovo javljanje na nivou statističke greške, odnosno pojava koja slučajno nastaje i nije rezultat izbora⁵¹ (Gumpłowicz, 1999: 150–151).

Društvena sugestija je najpotpunija unutar jednostavnih društvenih grupa, poput horde. No, razvojem društva i njegovim usložnjavanjem javljaju se nove društvene grupe, kao i međusobna preklapanja u članstvu različitih grupa. Ovo znači da pojedinac može pripadati većem broju društvenih grupa istovremeno, što povlači za sobom postojanje višestrukih izvora sugestije. Koja će grupa imati

⁵⁰ Gumplovicevi uvidi koji se tiču ovog pitanja su gotovo marksistički: „Čovekovo ponašanje je neposredno određeno njegovim ekonomskim položajem, koji ga onemogućava da sledi određene modalitete življenja i budi odgovarajuća mentalna uslovljanja unutar njega“ (Gumpłowicz, 1999: 153).

⁵¹ Izbor koji i ne može postojati, zajedno sa slobodnom voljom ako će se slediti goreopisana logika monizma. Izgleda da je malobrojnim slučajevima ljudi koji se oslobađaju grupno uslovljenog mišljenja Gumpłowicz pokušao da objasni svoj slučaj, čoveka koji shvata postojeće mehanizme „iza kulisa“ i ne može da promeni ništa. Istovremeno, na ovaj način stvara izuzetak od pravila koji antiindividualne elemente teorije ostavlja da stoje na staklenim nogama.

trajnji i dublji efekat na mišljenje pojedinca zavisi od veličine grupe ili drugačije rečeno, što je grupa manja efekat sugestije koji dolazi odatle biće snažniji, a prevazilaženje datog efekta teže (Gumplowicz, 1902: 207–209).

No, određenje sociologije kroz artikulaciju predmetnih i metodoloških osobenosti jeste samo jedan deo napora koji prate ustanovljenje nove naučne discipline. Određenje granica njenog domena među već oformljenim naukama koje se bave različitim aspektima ljudskog postojanja jeste podjednako važan zadatak za sociologiju i Gumplowica. Za njega sociologija predstavlja najopštiju među duhovnim ili društvenim naukama⁵², bez obzira što se formira relativno kasno u odnosu na njih. Kasnije javljanje opštih nauka u odnosu na posebne, nije ništa čudno, smatra Gumplowic. Štaviše, prethodno valja posmatrati kao regularnost u domenu ljudskog znanja (Gumplowicz, 1999: 87). Objašnjenje ove pojave leži u tome da se konkretniji predmeti, bliži ljudskom iskustvu, prvo istražuju upravo zbog njihove dostupnosti, za razliku od apstraktnijih predmeta i bez obzira na veću opštost znanja proisteklog iz naučnog promišljenja objekata takvog karaktera (Gumplowicz, 1999: 87). Veći problem predstavlja neodobravanje i skepsa sa kojima se susreće nauka koja nudi novu perspektivu u posmatranju određenog fenomena, a sociologija u potpunosti odgovara ovom opisu (Gumplowicz, 1892: 57). Sociologiju odbacuju najuticajniji mislioci političkih i istorijskih nauka, smatrajući da nema šta novo da ponudi, nazivajući je jednostavno koještarijom. Ovo ne čudi ukoliko se spozna da nova nauka svojom pojavom remeti postojeće sisteme znanja⁵³, dovodeći u pitanje stanovišta koja su do tog trenutka imala gotovo aksiomatski status (Gumplowicz, 1892: 58).

Gumplowic svoju zamisao sociologije kao pozitivne nauke o društvenim grupama razgraničava od statistike (Gumplowicz, 1892: 39–41), etnologije (Gumplowicz, 1892: 41–43), političke ekonomije (Gumplowicz, 1892: 43–45), filozofije prava (Gumplowicz, 1892: 48–49), ali svojim argumentima u korist sociologije kao samostalne nauke najviše kritikuje istoriju i politiku, odnosno političke nauke.

Naime, istorija se koncentrisanjem na slavne ličnosti oblikovala u pravcu kojim se udaljila od objašnjenja istorijskih procesa kao svog cilja. Spoznaja da su ljudski motivi određeni grupom kojoj pripadaju može pomoći da se predmet izučavanja redefiniše, uspostavljajući istinski naučne temelje istorije. Drugim rečima, sociologija može pomoći istoriji da zaista postane nauka (Gumplowicz, 1892: 20–21; Gumplowicz, 1999: 85). Slično, prirodni zakoni društvenog razvoja koje formuliše sociologija, kao i svest o njihovoj neizbežnosti mogu politiku i političko delanje spasiti od utopijskih pokušaja transformacije društva u smeru suprotnom od delovanja pomenutih zakona, štedeći na taj način vreme, novac i neretko, živote. Na ovaj način bi se politika od veštine uzdigla na nivo nauke (Gumplowicz, 1892: 103–107; Gumplowicz, 1999: 86).

Gumplowiceva zamisao sociologije svakako ne pati od nedostatka ambicije. No, u uslovima formiranja nove naučne discipline koja mora da se izbori za svoje mesto među već ustanovljenim naukama, preterana ambicija može ovaj mukotrpan proces učiniti još težim i neizvesnijim. Ako se pogledaju prethodne strane, ovaj mislilac je gradeći svoju teoriju u društvu uspeo da se zameri najpre svojim kolegama pravnicima, a zatim istoričarima i izučavaocima politike, govoreći svima redom da bez njegovih uvida, rad u koji su mnogi uložili svoje karijere znači veoma malo. Ako se ovome doda i to da

⁵² Iako Gumplowic smatra podelu na društvene ili duhovne i prirodne nauke neopravdanom, sam je primoran da se služi ovim nazivima usled već poodmaklog procesa institucionalizacije koja prati ovu liniju razdvajanja među naukama (Gumplowicz, 1892: 4 i dalje).

⁵³ Moglo bi se reći i institucionalne aranžmane izgrađene oko datih sistema.

je samo ime nauke morao da brani od navodne povezanosti sa socijalizmom (Gumplovicz, 1892: 14–15), ovakva ambicioznost i smelost jednostavno čudi⁵⁴.

S druge strane, izborom društvenih grupa za predmet sociologije u sprezi sa verovanjem u ispravnost monizma i postojanje univerzalnih zakona, potpuno je žrtvovao pojedinca društvenoj grupi. Međutim, čini se kao gori izbor što je nekolicini omogućio prevazilaženje stanja pasivnog medijuma za grupne interese na koje je osudio ostatak čovečanstva. Odatle se otvara niz pitanja koji se tiču razloga zbog kojih se to dešava ili zbog čega takvi pojedinci biraju da takvu privilegovanu poziciju protraće na samozaljublenu spoznaju da su među malobrojnima koji su uvideli šta se dešava iza kulisa i da na kraju ne urade ništa. Gumplovicevi pokušaji da sanira teorijsku nekoherentnost su potpuno anemični i neuverljivi, ugrožavajući svoju viziju sociologije koju je godinama gradio.

⁵⁴ Posledice opisane smelosti je svakako osetio na svojoj koži. Nakon habilitacije je stekao zvanje *Privatdozent–a 1876. godine*, što je značilo da nije imao stalne prihode sve do 1883 godine, kada je izabran u zvanje vandrednog profesora. O teškoj situaciji u kojoj je Gumplovic živeo sa svojom suprugom i troje dece svedoče molbe nadležnom ministarstvu za finansijsku pomoć u ovom periodu. S druge strane, otišao je u penziju 1908. godine sa mesta redovnog profesora administracije i opšteg državnog prava (Mozetič, 2011: 434–435), ne predajući ni jedan jedini dan sociologiju na Univerzitetu u Gracu.

2.4. Od horde do države

Rodno mesto sociologije u teorijskom smislu za Gumplovica, bez bilo kakve sumnje, jesu njegova razmišljanja o državi. Drugim rečima, Gumploviceva sociologija nastaje iz postepenog razvoja njegovih misli o državi, kao i o prirodi fenomena koji su povezani sa nastankom, životom i smrću ove institucije, ako se iskoristi ranije pomenut zakon periodičnosti. Monizam i univerzalni zakoni, poligenizam, protagonisti istorijskog procesa i sve drugo o čemu je bilo reči u prethodnim odeljcima susreću se u težnji da se naučno objasni jedna kompleksna pojava kakva je država. Pitanja koja postavlja Gumplovic pred nauku o državi u *Rasi i državi*⁵⁵ (Gumplowicz, 1875: IV) jesu, u suštini, istovetna pitanjima na koja treba da odgovori sociologija u *Sukobu rasa*⁵⁶ (Gumplowicz, 1883: 4). Ono što stoji između ova dva dela jeste sazrevanje ideje da proučavanje države zahteva sredstva iz naučnog arsenala sociologije i da je generična nauka o državi nedorasla ovom zadatku. Imajući ovo u vidu, potrebno je još naglasiti da će se na ovom mestu tekst baviti rođenjem i životom države, dok će smrti ove institucije, iz perspektive poljsko–austrijskog sociologa, biti posvećen poseban odeljak dalje u radu.

Već je bilo govora o tome na koji način je Gumplovic iskoristio Poljsku kao jedan od primera kojima je ilustrovao svoju tvrdnju o postojanju prirodnog zakona izgradnje države, koji se svodi na čin osvajanja jedne rase od strane druge. U *Rasi i državi* je pokušao da induktivnim putem (Gumplowicz, 1875: 3) koristeći postojeće istorijsko znanje o uspostavljanju različitih država formuliše pomenuti zakon. Polazeći od Kine, Indije, Persije i starojevrejske države, preko starogrčkih polisa, Rima i ranosrednjovekovnih germanskih država, sve do Turske, Mađaraskе, Poljske i Austrije, Gumplovic svuda vidi isti proces koji se iznova ponavlja. Malobrojnija, ali kulturno i vojno razvijenija rasa osvaja teritoriju na kojoj živi mnogobrojnija rasa koja se bavi uglavnom poljoprivredom. Deo zatečenog stanovništva je pobijeno, deo se pred najezdom osvajača iseljava, dok deo postaje roblje, odnosno obespravljani zemljoradnici. Osvajači institucionalizuju svoju pobedu stvarajući državu gde predstavljaju privilegovan stalež, dok poraženo stanovništvo čini deprivilegovanu većinu koja se bavi proizvodnjom životnih dobara u novostvorenoj političkoj zajednici. (Gumplowicz, 1875: 6–19). Ako se izuzme ranije pomenut organicizam, odnosno poistovećivanje države sa organizmom u ovom delu, kao i transformaciju rase u druge međusobno heterogene i suprostavljene grupe iz čijih sukoba nastaje država u kasnijim radovima, model ustanovljenja kroz osvajanje ostaje suštinski isti sve do kraja Gumplovicevog života⁵⁷. Opisano je, očigledno, jednostavan model nastanka pomenute institucije, ali njegove su implikacije daleko od trivijalnih. Osvajanje i uspostavljanje vlasti ratničkog plemena ili horde nad ne-ratničkim plemenom ili ponovo, hordom jeste izvor osnovne društvene podele rada, kao što je gore navedeno i temelj pravnog sistema (Gumplowicz, 1902: 66). Sukob iz kog se rađa država nastavlja da traje kao pokretač razvoja, menjajući svoj karakter uporedo sa transformacijom ove ustanove tokom vremena, od borbe u kojoj je ulog život u ranoj fazi razvitka do sukoba staleža, klasa i političkih partija na višim stupnjevima navedenog procesa (Gumplowicz, 1999: 118). Tako, konflikt između heterogenih plemena postaje sukob društvenih grupa unutar istog naroda, odnosno političke nacije tokom najviše faze

⁵⁵ „Kako ovaj proizvod [država] prirodno nastaje? Šta je osnova ovog nastanka? Kojim prirodnim silama duguje svoj nastanak i razvoj?“ (Gumplowicz, 1875: IV).

⁵⁶ „Šta znači u svojoj celosti istorijski proces kroz koji prolazi čovečanstvo ili ljudsko „društvo“ i njegovi delovi? Kako je ovaj proces nastao? Koji su zakoni koji upravljaju njegovim razvojem? Koji je cilj ovog procesa? Od čega se sastoji njegova unutrašnja priroda? Kako razmišljati o tom procesu? Kako ga objasniti?“ (Gumplowicz, 1883: 2).

⁵⁷ Tako na primer, u izdanju *Opšteg državnog prava* iz 1907. godine Gumplovic jednostavno upućuje čitaoca na *Rasu i državu* kao spis gde se već bavio pitanjem načina na koji se formira država (Gumplowicz, 1907a: 38), dok u *Nacrtu socijalne filozofije* čini istu stvar, ali referira na pomenuto izdanje *Allgemeines Staatsrecht*–a (Gumplowicz, 1912: 51).

državnog razvitka (Gumpłowicz, 1877: 58). Dve se stvari mogu uočiti iz prethodnog. Prvo, rasa, pleme i horda su pojmovi korišćeni kao sinonimi. Drugo, sukob je sila koja pokreće državu, kao i sve što je povezano sa datom pojavom. Gumpłowicz je smatrao da ispravna ideja države mora odgovoriti na tri pitanja formirajući na taj način skladnu teorijsku celinu. Ispravna, odnosno sociološka ideja države mora pružiti odgovore na pitanja njenog porekla, odnosa načina formiranja i daljeg razvoja navedene institucije, kao i pitanja nastanka pojava fundamentalno povezanih sa postojanjem države, odnosno prava, vlasti, morala, religije, privrede i kulture. Ispravnost modela se potvrđuje mogućnošću pružanja odgovora na takva pitanja upotrebom jednog principa (Gumpłowicz, 1902: 65–66). Gotovo je isuvišno reći da je taj princip sukob.

Što se tiče prvog zapažanja, prilično iznenađuje ležerna upotreba pojmova koji se odnose na grupe iz čijih interakcija nastaje tako važan deo Gumpłowicевой društvene teorije. No, ako se sećanju prizove kako je određen pojam rase u *Rassenkampf*-u, preko sukoba grupa različitog etničkog porekla i ovome doda poligenizam kao stanovište da je u prošlosti postojalo čitavo mnoštvo ljudskih rasa, dolazi se do toga da se jasnost pojmova relativizuje usled razlike u etničkom poreklu koja je od veće važnosti od naziva koji se koristi. Istoričnost kao odlika grupe formirane oko etničkog porekla uslovljava i razlike u modusima življenja ovih grupa (na primer poljoprivrednici/nomadi (pljačkaši), miroljubivo stanovništvo/ratnici) utičući na formiranje buduće države, kao i na dinamiku odnosa unutar ove tvorevine (Gumpłowicz, 1902: 107–115).

Impuls koji dovodi do sukoba dveju grupa, odnosno osvajanja, a odatle i formiranju države jeste nastojanje da se unapredi način na koji se ispunjavaju potrebe unutar grupe koja poduzima osvajanje. Drugim rečima, bez realizacije da će se potrebe bolje ispunjavati prisilnim radom članova pokorene grupe nego u slučaju da takav rad izostane, nema ni osvajanja, a posredno, ni države (Gumpłowicz, 1999: 116). Kako se „priroda potrudila da čovekove potrebe nikad ne miruju“ (Gumpłowicz, 1999: 117), prvobitna jednostavna društvena podela rada ubrzo postaje nedovoljna. Koristeći čvrstu određenost načina života grupe etničkim poreklom ili kako Gumpłowicz ilustruje svoje stanovište, „malo je verovatno da će sakupljači postati poljoprivrednici, a ovi dalje pljačkaši i ratnici tokom svog razvoja“ (Gumpłowicz, 1902: 114), poljsko–austrijski sociolog nagoveštava da problem podmirjenja novih potreba u ranim fazama razvoja države nije moguće rešiti društvenom diferencijacijom. U ovom kontekstu se javlja srednji stalež, odnosno između privilegovane i potlačene grupa se lagano doseljavaju trgovci i zanatlije, etnički različiti u odnosu na obe postojeće društvene grupe (Gumpłowicz, 1875: 19–22; Gumpłowicz, 1883: 210–211; Gumpłowicz, 1999: 121–122). Donoseći sa sobom robu kojom podmiruju postojeće potrebe i usputno stvarajući nove, novi etnički elemenat se stalno naseleljava zadržavajući svoju relativnu nezavisnost zahvaljujući činjenici da su potrebni i onima koji vladaju i onima nad kojima se vlada. Tu je pozicioniran zametak daljeg razvoja jer, kako primećuje Gumpłowicz, pripadnici jedne grupe više štede, dok drugi više rade, a sve u cilju sticanja novih sredstava za podmirjenje novih potreba (Gumpłowicz, 1999: 122). Zanimljivo je da „misionari trgovine“ (Gumpłowicz, 1999: 121) sa sobom donose i kulturni napredak još uvek „divljoj“ mladoj državi⁵⁸. U svakom slučaju, sa formiranjem grupe smeštene između

⁵⁸ Ovde se radi o čudnoj odluci Gumpłowica da kao primer na osnovu kog formuliše svoja shvatanja o nastanku srednjeg sloja koristi prakse njemu savremenih evropskih kolonijalnih sila ili antičkog Rima u susretima sa „varvarskim“ plemenima, odnosno narodima (Gumpłowicz, 1999: 121–122; Gumpłowicz, 1883: 215–216). Iako su trgovci zajedno sa misionarima, držeći se devetnaestovekovnih primera, predstavljali prethodnicu kolonizacije i „civilizacije“, za teorijsko objašnjenje nastanka države ovakvi primeri stvaraju nedoslednost logičke prirode. Naime, ako se opisan proces univerzalizuje, nameće se pitanje odakle dolaze trgovci po nastanku prve države pošto iz Gumpłowicевih primera se može zaključiti da je u pitanju neka kulturno razvijenija država. Kako se država uspostavlja u svetu mnogobrojnih rasa, hordi ili u najboljem slučaju plemena, formiranje srednjeg staleža na ovaj način je jednostavno nelogično. Moguće objašnjenje opisane nelogičnosti jeste formulacija ideje srednjeg staleža ili klase na osnovu Gumpłowicевog poznavanja istorije evropskih Jevreja iliti tačnije,

dominantne i dominirane stvoreni su i unutrašnji uslovi za dalji razvoj. Spoljni uslovi u kojima postoji država karakteriše neprijateljstvo drugih političkih zajednica koje su se paralelno razvijale, tvoreći uvek prisutan eksterni pritisak (Gumplowicz, 1999: 119). Ovde na scenu stupa društvena diferencijacija, pa se prvo srednji stalež popunjava pripadnicima iz obe državotvorne grupe (Gumplowicz, 1883: 212–214), da bi svaka nova potreba uslovlila pojavu nove grupe ili profesije čija je funkcija njeno zadovoljenje. Tako se javlja sveštenstvo, pa zatim lekari, advokati, državni činovnici, profesionalni vojnici i tako dalje (Gumplowicz, 1999: 125–127).

Ništa od navedenog nije moguće bez stabilizacije odnosa nakon prvobitnog osvajanja čime se garantuje duži životni vek novonastaloj državi, pa se paralelno opisanom procesu razvija moral, odnosno pravo. Odmah treba reći da veza između morala i prava u Gumplowicevoj teoriji nije jednostavne, uzročno–posledične prirode, već „moral prethodi pravu i istovremeno je proizvod prava“ (Gumplowicz, 1999: 171).

Naime, država nastaje kao čin nasilja, ali istovremeno nasilje koje se ponavlja iznova postaje nešto uobičajeno i lakše se podnosi, jer navika je druga čovekova priroda (Gumplowicz, 1907a: 354). Protok vremena čini da ono što je navika učinila podnošljivijim postane nešto što se vidi kao deo prirodnog poretka, moralno ili uspostavljeno od strane neke više volje (Gumplowicz, 1907a: 354–355). Iz prethodnog je uočljivo da izvor morala za Gumplowica leži u navici. Istovremeno, navika je sredstvo prevazilaženje teskobe čiji je izvor dvostruk. Država svojim nastankom uzrokuje i ustanovljenje složene mreže interesne međuzavisnosti koja prožima svaki, pa i najmanji deo ove tvorevine. Boljitak u pogledu podmirenja potreba, kao razlog za poduzimanje prvobitnog osvajanja, vremenom se poistovećuje sa samom državom, te se svako ko je deo interesne mreže plaši da bez postojećeg poretka može ostati bez onog što poseduje, bez obzira koliko malo ili puno sredstava za podmirenje svojih potreba ima u svojim rukama. S druge strane, strah od nepoznatog i od neizvesnosti kao pratećeg fenomena eventualnog nestanka takve države doprinosi lakšem navikavanju na aktuelni poredak (Gumplowicz, 1907a: 355–357)⁵⁹. No, uspostavljeni poredak obuhvata heterogene etničke grupe kao sastavne delove. Odavde sledi postojanje posebnih moralnih sistema unutar novonastale države, te opisan proces navikavanja na poredak prekriva ove preddržavne, partikularne morale. Posebnost morala osobenih za različite društvene grupe nikad ne iščezava u potpunosti, jer se navikavanje odvija iz različitih strukturalnih pozicija unutar države⁶⁰ (Gumplowicz, 1907a: 360–369). Drugim rečima, razvoj države doprinosi dodatnom razučivanju moralnih sistema karakterističnih za heterogene etničke grupe na partikularne moralnosti društvenih slojeva u skladu sa usložnjavanjem društvene podele rada. Prethodno Gumplowic formuliše na sledeći način : „Iste navike formiraju iste običaje i verovanja; Isti društveni položaj, isti poziv i isti posao stvaraju iste navike – a u celini iste moralne karakteristike“ (Gumplowicz, 1907a: 367). Morali grupa koje su postojale pre nastanka države jesu izrazi životnih uslova specifičnih njima i navikavanja na iste (Gumplowicz, 1999: 171). U trenutku stvaranja države ne postoji ništa drugo do sile koja nastali entitet drži na okupu, odnosno životni uslovi grupa obuhvaćenih ovom tvorevinom uključuju ranije postojeće

uloge jevrejske zajednice u Poljskoj (Gella, 1971:xvi). Odavde bi primeri trgovačkih prethodnica evropskih kolonizatora bili naknadne racionalizacije prvobitne ideje.

⁵⁹ Zanimljivo je koliko važnost strahu Gumplowic pridaje u ustanovljenju i održavanju morala. Teško je ne primetiti sličnost sa Hobsovom (Thomas Hobbes) kontraktualnom teorijom i ironiju u ovom, s obzirom na njegovu ocenu prirodnopravne tradicije kao neutemeljene i naučno bezvredne (Gumplowicz, 1907a: 17).

⁶⁰ „Uporedimo mladića iz aristokratskog kruga sa uglađenim sinom buržuja, ili ovog ponovo sa seljačkim sinom. Kako su drugačija vaspitanja, drugačiji primeri koje su nesvesno imitirali, drugačije navike koje su im utisnute, uticali na formiranje i izgradnju njihovog duha i način mišljenja o dobrom i lošem“ (Gumplowicz, 1907a: 365–366).

moralne sisteme u okrilju dominacije jedne grupe nad drugom. U ovim uslovima, smatra Gumplovic, rađa se pravo, pošto se heterogene grupe ne mogu održati skupa putem morala i običaja i dodaje da „običaji i moral jedne grupe nisu oni koji postoje u drugoj grupi“ (Gumplowicz, 1999: 171). Tako, kao što je izvor morala navika, izvor prava je sila. Štaviše, Gumplovic eksplicitno tvrdi da se odnosi unutar države ne mogu regulisati drugačijim pravom nego onim koje je usaglašeno sa interesima jačeg (Gumplowicz, 1999: 170). Stvaranje opšteg morala koji prekriva postojeće partikularne moralne sisteme je inicirano uspostavljenjem prava kao kodifikacije zatečenih odnosa moći. Ovim je krug zatvoren, dok je formiranje opšteg državnog morala praćeno uspostavljanjem sistema verovanja koji legitimiše nastali poredak kao božanski ili prirodan, ispravan i jedini moguć, kao što je već pomenuto. Kako partikularni morali nastavljaju svoje postojanje paralelno opštem moralu, jasno je da postoji izvesan nesklad između ovih moralnih sistema. Gumplovic uzrok kriminala u državi većim delom pripisuje upravo ovom neskladu (Gumplowicz, 1999: 159).

S obzirom na opisanu genezu prava u Gumplovicevoj teoriji, ne čudi njegovo strastvena kritika prirodnopravnih teorija i stanovišta koje poreklo prava nalazi u ideji pravde. Za ovog autora nema dileme, pravo nastaje kao izraz nejednakosti i cilj mu je da očuva takav odnos moći između vladajuće i potlačene grupe (Gumplowicz, 1999: 168). Samim tim pojava prava je povezana sa nastankom države i ne postoji, niti je ikada postojalo pravo bez države (Gumplowicz, 1907a: 15). Sama ideja postojanja garantovanih i neotuđivih prava koja svoj izvor nalaze u prirodi, odnosno van državnog poretka je besmislena⁶¹ za Gumplovica (Gumplowicz, 1907a: 15; Gumplowicz, 1999: 169). Takođe, izvor prava ne može postojati u nekom opšteprihvaćenom shvatanju ideje pravde. Karakteristična percepcija pravde proizilazi iz specifičnosti postojećeg pravnog poretka iliti drugačije rečeno, ideja pravde je posledica osobenosti pravnog sistema, a ne uzrok. Kako pravo nastaje kao vid institucionalizacije postojećih odnosa moći, tako i pravda uvek stoji na strani snažnijeg (Gumplowicz, 1999: 169–170).

Ranije u odeljku je usputno pomenuto da razvoj države obuhvata faze koje se ogledaju u promeni konstitutivnih elemenata iz plemena u narod, a odatle u naciju. Najveći deo do sad opisanog procesa odgovara ranoj razvojnoj fazi gde tek nastaje država, zajedno sa pratećim strukturama kojima odgovara postojanje različitih rasa, hordi ili plemena. Kako napominje Gumplovic, pleme je etnička kategorija, dok je narod politička. Takođe, heterogena plemena nastaju u predrđavnim vremenima, a za nastanak naroda jeste neophodna država, formirana iz inicijative plemena (Gumplowicz, 1907a: 108). Narod Gumplovic definiše kao skupinu ljudi ujedinjenih potčinjenošću istoj eksternoj sili, gde je navedena sila država (Gumplowicz, 1907a: 108). Odavde je moguće zaključiti da naredna faza razvoja države nastaje relativno brzo po njenom formiranju, odnosno čim nastupi stabilizacija poretka. Događaj koji bi razgraničavao razvojne stupnjeve je nastanak prava, jer on omogućava formiranje okvira koji istovremeno deluje na pobeđnike i poražene u sukobu iz kog država nastaje. Tako, početkom nove faze razvoja države jedina stvar koja narod drži zajedno jeste državna sila, što odgovara gorenavedenom određenju naroda.

Odavde dalji razvoj dovodi do nastanka nacije, pojma koji je za razliku od naroda kulturnog karaktera. Gumplovic smatra da stvaranjem naroda različiti etnički elementi bivaju spolja ujedinjeni državom u političku zajednicu, gde vremenom plemenske identifikacije ustupaju svoje mesto klasnim, da bi najzad ove klasne partikularnosti pod uticajem kulture bile ujedinjene u naciju. Ujedinjujući faktor koji na temelju postojećeg političkog jedinstva gradi kulturnu zajednicu jeste jezik. Gumplovic

⁶¹ Iako ne vidi naučnu vrednost prirodnopravnih teorija, dok istovremeno u njima prepoznaje izraz političke ambicije srednje klase u usponu, Gumplovic smatra da se ovim teorijama mora odati priznanje zbog njihovog udela u borbi za političke slobode koje odlikuju svakodnevicu ovog autora. Naime, prirodnopravne teorije su bile snažno oružje tokom 17. veka u borbi protiv apsolutizma, klerikalizma i drugih srednjovekovnih duhovnih zaostavština (Gumplowicz, 1907a: 17).

nacionalnost definiše kao pripadnost zajednici ljudi koji međusobno dele isti jezik (Gumplowicz, 1907a: 111) i odbacuje stanovište koje nacionalnost vezuje za zajedničko poreklo kroz argument da različiti etnički elementi kroz upotrebu istog jezika postaju sjedinjeni u naciji, odnosno obrazuju istu nacionalnost. Primere ove tvrdnje Gumplowicz nalazi u evropskim nacionalnostima, odnosno ono što zapaža u Francuskoj, Španiji, Italiji, pa i Nemačkoj (Gumplowicz, 1907a: 111–112). Nacija jeste proizvod razvoja države, no takve prirode da nije nastao iz svesnog delovanja države to jest, nacija je, kako smatra poljsko–austrijski sociolog, neplanirana posledica državnog delovanja. Naime, tokom širenja države nije se obraćala pažnja da li na nekoj teritoriji živi određena nacionalnost, pa je posledica prethodnog deoba jednonacionalnih područja između nekoliko država⁶² ili stvaranje višenacionalnih država⁶³ (Gumplowicz, 1907a: 112). Iz prethodnog sledi da gorenaveden proces izgradnje nacije na temelju zajedničkog jezika često nije jednostavan proces i predstavlja izvor sukoba, kao što slučaj Austrougarske, dobro poznat Gumplowicu, jasno pokazuje (Gumplowicz, 1907a: 136–159). Čak i da se radi o jednonacionalnoj državi koja uspe da izbegne borbe nošene nacionalnom idejom iza kojih stoji pitanje jezika, stvaranje nacije ne uskraćuje državu njenog glavnog motora razvoja – sukoba. U uslovima izgradnje kohezije zasnovane na nacionalnom principu, raniji sukobi koji su doprineli stvaranju države, sukobi etničkih heterogenih elemenata, jesu ublaženi i dobijaju oblik čistih ekonomskih sukoba. Gumplowicz naglašava da bez obzira na to što sukobi prestaju da imaju „sirov“ oblik osoben ranoj fazi državnog razvoja, klasni sukobi, kao dominantna vrsta konflikata u datim uslovima, takođe mogu imati katastrofalne posledice po državu (Gumplowicz, 1907a: 205). Sukobi rada i kapitala, kao i širenje socijalističkog pokreta društvom mogu doprineti urušavanju države (Gumplowicz, 1907a: 205) u fazi razvoja kojoj ovaj autor svedoči.

⁶² Ovo dogovara slučaju Gumplowiceve domovine, Poljske.

⁶³ Paradigma višenacionalnih država je bez bilo kakve sumnje Austrougarska.

2.5. Rasa, klasa, društveni krugovi, masa

U ranijem tekstu bilo je reći o pojmu rase u kontekstu prve Gumploviceve eksplicitno sociološke studije, *Sukobu rase*. Ovo je učinjeno u cilju poređenja dela ovog autora sa radovima najpoznatijih rasnih teoretičara, pošto su u glavnim sociološkim tokovima svi zajedno svrstani u istu grupu, dok je u slučaju Gumplovica tome najviše doprinelo ova knjiga ili tačnije, naziv knjige. Da bi se izbeglo ponavljanje u većoj meri nego što je potrebno, dovoljno je reći da postoje značajne teorijske razlike između poljsko–austrijskog sociologa i rasnih teoretičara, kao i da je on sam oštro kritikovao ovakve teorije⁶⁴, što je zajedno vodilo zaključku da je opisan Gumplovicev tretman u savremenoj sociologiji neopravdan.

No, ostalo je istražiti Gumplovicev odnos prema Darwinovoj teoriji, pošto je optužba da je socijaldarvinista dodatno uticala da se ovaj mislilac svrsta u istu grupu kao Gobino, Čemberlen i Lapuž. Kako će se ovaj odeljak baviti pojmom rase i drugim elementima Gumplovicevog kategorijalnog aparata, čini se kao logičan izbor otvoriti razmatranje sa analizom malo pre pomenutog odnosa.

Gela (Aleksander Gella), koji je zajedno sa Horovicem (Irving J. Horowicz) bio pokretač ponovnog interesovanja za Gumplovicevu sociologiju tokom šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka, smatrao je svrstavanje ovog mislioca među socijaldarviniste potpuno neopravdanim. Svoj stav je zasnivao na dva argumenta. Prvo, Gumplovic je odbacivao biološko objašnjenje društvenih pojava, dok je s druge strane individualizam smatrao besmislicom, a time i individualnu borbu za opstanak, kao fundamentalnog principa socijaldarvinizma (Gella, 1971: 63).

Međutim, ako se pogleda šta je Gumplovic pisao o Darwinovoj teoriji, stvari ne izgledaju nedvosmisleno jasne kako tvrdi Gela. U *Sociologiji i politici* pored poznate osude organicizma (Gumplowicz, 1892: 96), što bi odgovaralo Gelinoj tvrdnji o odbacivanju biološkog objašnjenja, nalazi se i stav o korisnosti primene Darwinovih ideja u sociologiji. Kako je Darwinova teorija nastala pod uticajem Maltusovih (Thomas Robert Malthus) socioloških razmišljanja, ona je daleko vrednija za mladu nauku o društvu od pomenutih organicističkih analogija, smatra Gumplovic. Tako, teorija o borbi za opstanak može doprineti osvetljavanju antagonizama koji postoje među državama na internacionalnom planu. Primena Darwinove teorije se ne ograničava samo na države, već se istom perspektivom mogu obuhvatiti i društvene grupe (Gumplowicz, 1892: 96–97). No, bez obzira na prethodno, sebe nije video kao darvinistu, kako je ovaj mislilac nazivao sledbenike engleskog biologa. Štaviše, u darvinizmu je razaznavao odlike koje su najviše odgovarale verskom fanatizmu, gde su Darwinovi poštovaoci svako odstupanje od ideja učitelja tumačili kao herezu (Gumplowicz, 1883: 67–69). Strah da bude proglašen za jeretika ili diletanta unutar naučne zajednice kod Gumplovica je povezan sa njegovom tezom o poligenizmu, gde je potrošio mnogo mastila pokazujući da ova teza ne protivreći Darwinovoj teoriji (Gumplowicz, 1883: 67–84). Kako sam priznaje, tezu o poligenizmu je shvatao kao temelj svoje sociološke građevine (Gumplowicz, 1905: 650), pa bi kompromitovanje temelja vodilo rušenju tvorevine. U ovom ključu, odnosno kroz vraćanje na pitanje ispravnosti svog poligenetskog stanovišta u kontekstu Darwinove teorije, slavni biolog se najčešće pominje u Gumplovicevim radovima⁶⁵.

Ova, reklo bi se, ambivalentnost prema Darwinu ne ukida centralnost konflikta u društvenoj teoriji poljsko–austrijskog sociologa i teško je ovu osobenost ne percipirati kao važan socijaldarvinistički

⁶⁴ Gumplovic je bio najkritičniji prema antroposociologiji i u prepisci sa Vordom na jednom mestu sa podsmehom govori o modi merenja glave kojom su opčinjene kolege iz Nemačke (Gumplowicz, 1902, navedeno u Gella, 1971: 7).

⁶⁵ Na jednom mestu u trećem izdanju *Allgemeines Staatsrecht*–a iz 1907. godine se u toj meri ohrabruje da optužuje Darvina da nije eksplicitno izneo poligenetsko shvatanje porekla životinjskih vrsta, a time i čoveka, zbog svojih religijskih shvatanja. Drugim rečima, po Gumplovicevom viđenju nedostatak volje da se odupre hrišćanskoj dogmi je onemogućio Darvina da do kraja razvije sve implikacije svoje teorije i nedvosmisleno stane na stranu poligenizma (Gumplowicz, 1907a: 81–83).

element njegovog sistema. Drugi Gelin argument se čini još „klimavijim“ pošto vezuje socijaldarvinizam sa individualizmom. Dovoljno je samo pogledati ranije prikazane teorije Čemberlena i Lapuža kao paradigmatičke primere socijaldarvinizma i uveriti se da je individua od malog, ako ne nikakvog, značaja za ove autore. Rase i to shvaćene kao biološki fenomen predstavljaju glavne istorijske aktere u delima pomenute dvojice.

Gumplovic u *Rasi i državi* se najviše približava ovom, kako ga on naziva, antropološkom shvatanju rase (Gumplowicz, 1875: 36–37)⁶⁶, ali ga ubrzo napušta i zamenjuje istorijskim. Štaviše, u pismu Vordu od 10. juna 1907. godine otkriva da zbog ove razlike između pomenutog dela i kasnije objavljenog *Sukoba rasa*⁶⁷, ne bi dozvolio da se rad iz 1875. godine ponovo objavi na nemačkom jeziku. Takođe, priznaje tananost svojih argumenata iznetih u *Rasi i državi*, te odatle prihvata optužbu za svojevršni diletantizam koja je pratila recepciju rada kod nekih nemačkih kolega (Gumplowicz, 1907, navedeno u Gella, 1971: 44–45). Ovakvo jasno odbacivanje starijih ideja nije bilo svojstveno Gumplovicu. Pitanje koje se nameće jeste da li je uzrok tome bilo to što je stariji koncept rase pohvalio Ludvig Voltman, o čemu govori u istom pismu (Gumplowicz, 1907, navedeno u Gella, 1971: 45)? Da li je smatrao da je u svojim mlađim danima izneo mišljenje koje je bilo previše blizu stanovištima svojih nemačkih kolega obuzetih merenjem lobanje⁶⁸? Teško je dati pouzdan odgovor na ova pitanja na osnovu analize Gumplovicovih radova, ali istorijsko ili kako ga naziva, sociološko shvatanje rase (Gumplowicz, 1907, navedeno u Gella, 1971: 45) specifično za *Borbu rasa* postaje standardan deo njegovog teorijskog sistema. O karakteristikama kategorije rase iz pomenutog dela je bilo reči ranije u tekstu, dok će se ovde pomenuti još određenje iz *Osnova sociologije* na koje referira Gumplovic u već predstavljenoj kritici, kako ih naziva, savremenih rasnih teorija (Gumplowicz, 1907a: 178).

U ovom delu, kao i u *Sukobu rasa*, određenje sadrži spoljnu i unutrašnju komponentu. Spolja gledano, rase predstavljaju etnički različite grupe koje su međusobno sukobljene (Gumplowicz, 1999: 88–89). Iznutra gledano, rasa je određena singenizmom koji Gumplovic u *Osnovama* definiše na sledeći način: „[...] društveni egoizam uključuje društvenu simpatiju, društvena simpatija je društveni egoizam. Nazovimo njihovu uniju singenizmom, i identifikovali smo motiv čitavom društvenom razvoju i ključ njegovom rešenju” (Gumplowicz, 1999: 147).

Već su pomenuti problemi koje proizilaze iz pojma singenizma u *Sukobu rasa*. Ovde ti problemi nisu prevaziđeni, pa im je možda i dodata nova dimenzija navedenim prozaičnim određenjem. Gumplovic ipak omogućava da se stekne uvid u to šta stoji iza „društvene simpatije koja je društveni egoizam” razmatranjem faktora oko kojih se formiraju društvene grupe. Tako, izdvaja tri grupe ovakvih faktora, odnosno materijalne, ekonomske i duhovne, kako ih naziva, principe. Takođe, pomenutim

⁶⁶ Iako u istom delu govori o starijim i mlađim rasama u kontekstu postojećih razlika (Gumplowicz, 1875: 39), ipak ne odoleva potrebi da uporedi inteligencije i duhovnost nemačkih, italijanskih, slovenskih i laponskih seljaka (Gumplowicz, 1875: 36).

⁶⁷ Vord je imao planove da objavi svoj prevod *Rassenkampf*-a na engleski jezik, gde bi napisao predgovor, a prevod bi uključivao i *Rasu i državu*. Povod je bilo stanovište istaknutih figura američke sociologije, a na prvom mestu Smola (Albion Woodbury Small) koje je lišavalo prvenstva Gumplovica u artikulaciji teze o nastanku države kroz osvajanje u sociologiji. Vord je na ovaj način hteo da pokaže svojim kolegama da je njegov prijatelj iz Graca to učinio još 1875. godine (Ward, 1907, navedeno u Gella, 1971: 43–44).

⁶⁸ Ota Amona je poljsko–austrijski sociolog kritikovao zbog fundamentalnog nerazumevanja prirode države. Naime, Amon je smatrao da društvena stratifikacija predstavlja direktan izraz borbe za opstanak, te su najbolje jedinke na vrhu lestvice, a najgore, jasno, na dnu. Gumplovic mu poručuje da realnost klasne države ne zavisi od ličnih kvaliteta pojedinaca već od količine moći koju poseduje grupa čije je dati pojedinac deo. Zbog toga se često dešava upravo suprotno od onog što opisuje Amon, odnosno da vladaju ljudi koji su daleko od najboljih jedinki (Gumplowicz, 1899: 23–29).

principima dodaje i trajnost njihovih efekata. Materijalni principi na osnovu kojih se formira društvena grupa jesu zajednički način života, konsangvinitet (krvno srodstvo), kao i deljena lokacija u mreži odnosa. Ekonomski jesu status, zanimanje i svojina, dok se moralni principi odnose na jezik, religiju, umetnost i zanimljivo, deljenu sudbinu (Gumplowicz, 1999: 133–134). Što je više elemenata društvenog života koji su zajednički članovima formirane grupe, to je ona trajnija, dok konsangvinitet najснаžnije deluje na unutargrupnu koheziju (singenizam) od svih pomenutih. Na kraju Gumplowicz zaključuje da bi najснаžnije bila povezana grupa koja deli trajne materijalne, ekonomske i moralne principe, odnosno rasa (Gumplowicz, 1999: 135).

Bez obzira što upućuje čitaoca na ova dva dela u pogledu specifičnosti svog razumevanja kategorije rase, ona već u *Osnovama* počinje da gubi centralni značaj za Gumplowicevu teoriju o društvu. Za razliku od *Rassenkampf*-a, gde je rasa glavni protagonista njegove sociologije, u narednom delu ona postaje samo jedan od mogućih oblika društvenosti. Razmišljanja o formativnim potencijalima različitih društvenih faktora, kao i njihovih uticaja na unutargrupnu koheziju jasno govore o tome. Iako gore prikazana klasifikaciona shema pati od niza nedostataka, gde je nejasnost kriterijuma odabira elemenata sheme najočigledniji, ona govori o pokušaju izgradnje finijeg analitičkog aparata za objašnjenje društvene stvarnosti, udaljenog od beskrajnih razmišljanja o poligenizmu i njegovim posledicama koji zauzima značajan deo *Sukoba rasa* (Gumplowicz, 1883: 43–154). Ne treba zaboraviti na Gumplowicev pozitivizam u formi monizma, koji pretpostavlja upotrebljivost znanja o društvu, što se opet u krajnjoj instanci odnosi na mogućnost predviđanja njegove teorije. Pitanja vezana za poligenizam koja su zaokupljala pažnju poljsko–austrijskog sociologa u *Rassenkampf*-u jesu bila izraz straha od optužbi za diletantizam, ali su istovremeno otežavala ispunjenje samopostavljenih zahteva za korisnošću znanja. Iako poligenizam nastavlja da se javlja u kasnijim radovima, što je razumljivo s obzirom da Gumplowicz ovu pojavu vidi kao fundamentalnu za svoju teoriju, on tu poprima aksiomatski karakter otvarajući prostor za analize savremenog istorijskog trenutka poput onih iz *Sociologije i politike (Sociologie und Politik)* (Gumplowicz, 1892: 108–134), *Opšteg državnog prava* (Gumplowicz, 1907a: 136–159) ili *Austrijskog državnog prava* (Oesterreichische Staatsrecht) (Gumplowicz, 1907b: 40 i dalje)⁶⁹.

Ranije je pomenuto da razvoj države podrazumeva i promenu karaktera sukoba, te da sukobe etničkih heterogenih grupa (rasa) zamenjuju klasni sukobi. No, ni pojam klase, poput rase pre nje, nije bez problema. Kao što su rasa, pleme i horda međusobno zamenljivi pojmovi, isto važi za klasu i stalež. Mogući kriterijum razlikovanja ova dva pojma Gumplowicz nudi, ali nikad u potpunosti ne implementira u svoju teoriju.

Kada se govorilo o procesu formiranja države, dotaknuto je i pitanje i klasa, odnosno staleža. Iz tog dela je vidljivo da su na delu dva različita mehanizma formiranja klasa (staleža) vođena istim bazičnim principom, to jest ispunjenjem potreba. Naime, vladajuća i potčinjena klasa prve nastaju i ubrzo se formira srednja klasa zanatlija i trgovaca između njih. Sve tri klase su različitog etničkog porekla, odnosno pripadaju različitim rasama (hordama ili plemenima). Razvojem potreba dolazi do društvenog diferenciranja i razvoja novih klasa. Pitanje postanka srednje klase je već obrađeno i nema razloga dodatno se vraćati tome. Opisano odgovara onome što Gumplowicz naziva *dvostrukim poreklom* klasa i uvodi razlikovanje originalnih i sekundarnih klasa, odnosno klasa derivata (Gumplowicz, 1999: 127). Originalne klase su one nastale zajedno sa državom i odlikuje ih značajan stepen unutargrupne kohezije zasnovan na zajedničkom poreklu. Zajednički interes utemeljen na obavljanju iste delatnosti, odnosno pripadanju istom pozivu čini osnovni integrativni faktor klasa derivata. Ovaj element solidarnosti postoji

⁶⁹ Navedena dela su uzeta kao primer pošto Gumplowicz u njima nudi interpretaciju savremenih dešavanja u Austrougarskoj, odnosno Austriji iz vizure njegove sociologije. Istim događajima kao elementima društveno–istorijskog konteksta teorije o društvu poljsko–austrijskog sociologa detaljno će se baviti sledeće poglavlje.

i u originalnim klasama, ali je sekundaran u odnosu na deljeno poreklo (Gumplowicz, 1999: 127–129). Iz prethodnog je moguće zaključiti da su originalne klase daleko zatvorenije od sekundarnih ili drugačije formulirane, međuklasna pokretljivost je mnogo veća u slučaju klasa derivata. Ako se opisano uzme u obzir, moguće je približno izjednačiti staleže sa originalnim klasama, što bi značajno umanjilo terminološku konfuziju. No, ovo razlikovanje nije zaživelo u Gumplowicevoj teoriji ili bar ne u smislu koherentne upotrebe. Naime, moguće je naći podelu na primarne i sekundarne klase u *Nacrtu socijalne filozofije* (Gumplowicz, 1912: 71), gde već u sledećoj rečenici kaže da primarne klase čine „neslobodno pučanstvo, vladajuća klasa i srednji stalež“ (Gumplowicz, 1912: 71–72). Drugim rečima, osim deklarativnog navođenja ne postoje druge implikacije po ostatak teorijskog sistema.

Za razliku od rase i klase kao kategorija koje su relativno često promišljanje u Gumplowicevoj sociologiji, društveni krugovi i masa predstavljaju pojmove koji su gotovo sveprisutni, ali su retka mesta na kojima se ovaj sociolog zadržava da pojasni šta zapravo pod njima podrazumeva. Društveni krug, odnosno krugovi možda i više iznenađuju u smislu nesrazmere između količine pominjanja u delima i teorijske razrađenosti pojma.

Ono što je najčešće slučaj jeste navođenje niza pojmova, poput klase, staleža ili sasvim upšteno društvenih grupa uz koncept društvenih krugova na takav način da se nagovesti čitaocu da se radi o međusobno zamenljivim kategorijama i navođenje zajedničkih interesa kao centralnog principa oko kojih se formiraju pomenuti oblici društvenosti (Gumplowicz, 1892: 69–70; Gumplowicz, 1883: 241–242). Kako prethodno nije nova pojava u do sad izloženoj analizi Gumplowiceve sociologije, jasno je da ovakav „relaksiran“ pristup konceptualnom aparatu više zamućuje nego što pojašnjava bilo šta.

Neku meru poboljšanja donosi određenje društvenih krugova preko koncepta društva. Gumplowicz je pojavu ovog pojma video kao rezultat nestanka srednjovekovne, starorežimske države koja se temeljila na staležima i esnafima i promocije vrednosti jednakosti tokom Francuske revolucije što je za posledicu imalo (pravnu) jednakost pojedinaca (Gumplowicz, 1907a: 160). Nestankom sistema stratifikacije zasnovanom na poreklu i zatvorenih profesionalnih udruženja kao paradigme nejednakosti, ali istovremenih oblika organizovanja pojedinaca unutar srednjovekovne države, jednaki pojedinci ostaju da stoje sami nasuprot državi. Ovaj jaz je trebalo zatvoriti i u političkim naukama nastaje pojam društva (Gumplowicz, 1907a: 160–161). Gumplowicz smatra da je ovaj pojam ispočetka predstavljao čistu apstrakciju, naučni postulat čija je funkcija bila dvostruka. Na prvom mestu je društvo trebalo da zatvori novootvoren procep između pojedinca u države, dok je istovremeno trebao da predstavlja srednje rešenje između ekstreme nejednakosti staleža, gildi i esnafa, s jedne strane i atomizovanih jednakih pojedinaca s druge, nastavlja sociolog iz Graca (Gumplowicz, 1907a: 161). Pokušaji da se kategorija društva ispuni sadržinom su pokazali da ono grubo odgovara starorežimskom pojmu naroda⁷⁰, s tom razlikom da narod podeljen u nekoliko staleža jedino kroz državu postaje jedinstvena celina, dok društvo čini mnoštvo krugova labavo povezanih sa državom. Štaviše, interesi oko kojih su formirani društveni krugovi, pored toga što su nezavisni od pomenute institucije, često su u suprotnosti sa njenim interesima. Tako, Gumplowicz zaključuje, društveni krugovi nastaju nezavisno od države i prate svoje sopstvene interese koji su često u suprotnosti sa državnim. Primer društvenog kruga sa opisanim karakteristikama jeste crkva koja se čitavog srednjeg veka borila sa državom za dominaciju, tvrdi poljsko–austrijski sociolog (Gumplowicz, 1907a: 162–165).

⁷⁰ Upravo zbog pomenutog preklapanja Gumplowicz na drugom mestu govori o društvu u širem i užem smislu. Šire značenje društva opisuje kao istovetno državi, ali posmetrano iz drugog ugla. Društvo u užem smislu se odnosi na bilo koju grupu okupljenu oko jednog ili više zajedničkih interesa (Gumplowicz, 1999: 129). Na kraju se zbog prethodne definicije društvo u užem smislu poistovećuje sa društvenim krugom.

Ako se iz ove perspektive posmatraju društveni krugovi može se aproksimirati šta stoji iza ovog pojma. Najpre, zajednički interes koji dele njegovi članovi jeste najčvršća odrednica i utiče, u nedostatku boljeg izraza, na obuhvat kruga. Ovo znači da se društveni krugovi mogu poklapati sa klasom ili staležom, ali mogu biti i male grupe okupljene oko nekih lokalnih interesa ili veliki vidovi društvenog organizovanja koji prevazilaze državne granice, što bi odgovaralo Gumplovicevom primeru crkve. Kako se radi o interesima nezavisnim od državnih, moguće je da delanje društvenih krugova bude u suprotnosti sa akcijama države, dovodeći ih u sukob sa ovom institucijom. Zbog toga Gumplovic interese kao takve naziva antidržavnim principom društvene organizacije (Gumpłowicz, 1907a: 167).

Poput društvenih krugova, kategorija mase predstavlja relativno uobičajnu pojavu u Gumplovicevom delu⁷¹, ali bez prave teorijske razrade. Promišljanje ovog pojma se vezuje za, kako je ovaj sociolog sam opisao svoje poslednje veće delo, „labudovu pesmu“ njegove misli o društvu (Gumpłowicz, 1909, navedeno u Gella, 1971: 62), *Nacrtu socijalne filozofije*. No, ovde treba nakratko zastati i osvrnuti se na Le Bonovu (Gustave Le Bon) *Psihologiju gomile*, jer Gumplovic upravo referiranjem na ovo delo otpočinje svoju analizu (Gumpłowicz, 1912: 131).

Le Bonova osnovna ideja je relativno jednostavna i polazi od toga da se društvo, u trenutku kad francuski autor piše, nalazi na prekratnici. Vrednosti koje su karakterisale život u prošlosti gube na značaju, ali nisu u potpunosti nestale i postale u potpunosti irelevantne, dok vrednosni sistem društva koje će doći, još uvek nije formiran. Razloge za ovakvo stanje Le Bon nalazi u razaranju religijskih, političkih i društvenih okvira ponašanja uz istovremene uticaje koji proizilaze iz naučnog i industrijskog napretka kao paralelnih procesa. Tako, period koji je određen ovim karakteristikama jeste razdoblje prelaza i anarhije, sa gomilom kao jedinim pravim suverenom (Le Bon, 2019: 14). Gomila, odnosno masa, predstavlja silu destrukcije koja nastoji da u potpunosti razori postojeće društvo i, nastavlja Le Bon, vrati se prvobitnom stanju koje je postojalo pre nastanka civilizacije (Le Bon, 2019: 15–16). Iako je sačinjena od pojedinaca različitog društvenog ili etničkog porekla (Le Bon, 2019: 25) okupljanjem u gomilu ona dobija svojstva koja su njoj karakteristična i različita od osobnosti pojedinaca koje je tvore, istovremeno potpuno utapajući individue u masu (Le Bon, 2019: 25–26). Razlog nestanka ličnosti pojedinca u masi je trostruk. Prvi se odnosi na pojavu da pojedinac u gomili zbog puke mnogobrojnosti okupljenih ljudi dobija osećanje neverovatne moći ili nepobedivosti, te se podaje instiktima koje bi inače, da je sam i u normalnim okolnostima, držao pod kontrolom (Le Bon, 2019: 31). Drugi uzrok Le Bon smatra jednostavnim za zapažanje, ali istovremeno veoma teškim za objašnjenje i naziva ga zarazom. Ovu pojavu francuski autor svrstava među hipnotičke fenomene koji se odnosi na to da su u gomili osećanja i postupci do te mere zarazni da pojedinac veoma lako žrtvuje svoje interese zarad onih koji se pripisuju celini (Le Bon, 2019: 31). Kao poslednji uzrok pomenuti mislilac identifikuje povodljivost i malopre opisana zaraza, po njegovom mišljenju, jeste posledica ovog faktora (Le Bon, 2019: 31). Zbog svega prethodnog Le Bon zaključuje da je gomila uvek na nižem intelektualnom nivou od zasebnog pojedinca, ali izuzetno snažnih osećanja. Da li će na koncu gomila biti zločinačka ili herojska zavisi od načina na koji je vođena (Le Bon, 2019: 34).

Vođstvo gomile se prirodno, po nagonu, diferencira od ostatka heterogene mase i predstavlja njen jedini organizacioni princip (Le Bon, 2019: 112). Vođe su i same prvo bile vođene, nastavlja Le Bon, potpuno hipnotisane nekom idejom. Veoma često se ne radi o osobama sklonim intelektualizovanju, već o takozvanim „ljudima od akcije“ koji istovremeno hode samim granicama ludila. Vođe se, kako primećuje ovaj mislilac, regrutuju „iz redova živčanih, razdražljivih, duševno poluobolelih“ (Le Bon, 2019: 112). Psihička nestabilnost vođe je komplementarna potrebi gomile za pokoravanjem (Le Bon, 2019: 114), pa su intezitet i trajanje efekta društvenog delanja gomile povezani isključivo sa ličnim

⁷¹ Pominje se u svakom većem delu, sa različitim stepenom učestalosti.

karakteristikama vođe (Le Bon, 2019: 115–116). Mehanizmi koji su dostupni vođama za upravljanje gomilom jesu tvrdnje bez bilo kakve argumentacije, njihovo ponavljanje iznova u nedogled i ranije pomenuta zaraza (Le Bon, 2019: 117–121). Ukoliko ove mehanizme u pokret stavlja vođa koji raspolaže značajnom količinom ličnog prestiža⁷², delanje gomile koju vode takve osobe može biti takvih amplituda da odgovara postignućima najvećih istorijskih ličnosti (Le Bon, 2019: 124).

Gumplovic Le Bonovo promišljanje problema mase, odnosno, gomile ako se koristi terminologija francuskog autora, percipira kao preširoko i smatra da je njegov poljski kolega Kohanovski najbliži realnosti (Gumplowicz, 1912: 131–132). Međutim, postoji previše sličnosti sa Le Bonovim delom da bi se prethodno stanovište bez rezerve prihvatilo⁷³. Na svim ključnim mestima Gumplovic ponavlja korake svog francuskog kolege.

Prvo, poljsko–austrijski sociolog takođe naglašava mešoviti društveni sastav mase i smatra da zbog toga ona nije društvena grupa, jer ne postoji zajednički interes koji bi je držao na okupu, te da u najvećem delu vremena masa ili ne postoji ili je skrivena (Gumplowicz, 1912: 132). Drugo, Gumplovic masu, poput Le Bona, vidi kao silu uništenja iliti brutalni prirodni faktor (Gumplowicz, 1912: 135) koji donosi smrt državi i društvu. Štaviše, poredi masu sa erupcijom vulkana koja briše sve pred sobom, ali onda miruje dugo vremena da bi ponovo kratkotrajno besnila. U ovom periodu između dve prirodne katastrofe žive i razvijaju se društvo i država (Gumplowicz, 1912: 133). Poslednje mesto je možda i najvažnije, jer se tiče pitanja vođa masa. No, ako se Gumplovicevo promišljanje mase u *Nacrtu socijalne filozofije* čita sa nešto smanjenom pažnjom, postoji mogućnost da se ovo pitanje previdi, pošto vođe pomine stidljivo na samo dva mesta. Tako, vođe mase su opisani kao nezadovoljni pripadnici viših društvenih slojeva koji uz pomoć mase pokušavaju da unište celokupno društvo kao izvor njihovih frustracija (Gumplowicz, 1912: 133). Na drugom mestu ovaj sociolog govori o važnoj psihičkoj kakarakteristici mase, to jest da je nesposobna za vlastito mišljenje i uvek sledi tuđe, kako Gumpovic kaže, došaptavanje koje dolazi spolja u odnosu na nju. Ova odlika nije samo odlika masa koje razaraju društveni poredak, već i onih relativno bezopasnih, kao što su parlamenti, skupštine deoničara ili profesionalna udruženja gde se većina lako i sa zadovoljstvom prepušta individualnom vođstvu. Štaviše, sociolog iz Graca smatra da se ova pojava manifestuje gdegod i kadgod se ljudi okupe i nagon čopora prevlada (Gumplowicz, 1912: 136–137). Pošto iz poslednjeg proizilazi da su mase postojale svuda i oduvek, podela na opasne i bezopasne (pogibeljne i nedužne) (Gumplowicz, 1912: 136–140) mase čini se kao nužna, jer je jasno da neće bilo koje veće okupljane ljudi automatski značiti kraj države i društva. Koliko god ova podela bila nužna, značaj po ostatak Gumplovicevog sistema je minoran. Daleko važnije je uvođenje pojedinca u teoriju na „mala vrata“ kao istorijskog subjekta. Ako se sećanju prizove sve što je ovaj autor pisao o pojedincu, pomenuta novina izgleda, u najmanju ruku, iznenađujuće. Pojedinač je u ostatku teorije pasivni produkt društvene grupe kojoj pripada i Gumplovic ga lišava čak i sopstvenih misli i ukusa, tako da je njegov delatni potencijal nepostojeći. Međutim to sve menja masa.

Ako se pogleda dosadašnji tekst koji se tiče gomile, odnosno mase, vidljivo je da ovaj fenomen bez vođe malošta znači. Ovo je lepo vidljivo kod Le Bona, dok Gumplovic govori manje–više isto,

⁷² Le Bon ovu vrstu prestiža definiše na sledeći način: „To je moć nezavisna od svih titula, od svakog autoriteta, moć kakvu ima malo ljudi, i koja im dopušta da vrše očaravanje uistinu magnetsko nad svima koji ih okružuju, čak i kad su im ovi društveno ravnani, dok oni nemaju nikakvo uobičajeno sredstvo za gospodarenje“ (Le Bon, 2019: 124). Iz prethodnog je jasno da lični prestiž zapravo odgovara harizmama.

⁷³ Le Bonova studija je izašla iz štampe 1896. godine (Gumplowicz, 1912: 131), dok Kohanovski objavljuje svoju 1907. godine (Gumplowicz, 1912: 132). Postoji velika verovatnoća da je Le Bon i na gorenavedenog poljskog autora ostvario značajan uticaj, ali da Gumplovic ovo jednostavno, zbog prijateljstva sa Kohanovskim, ignoriše.

istovremeno zatrpavajući čitaoca prozaičnim opisima mase⁷⁴. Pojedinci sa određenim kakarakteristikama uspevaju da iskoriste ogromni delatni potencijal mase. Bez sposobnog vođe masa sadrži samo ovu osobinu koja vremenom kopni ukoliko se ne usmeri na odgovarajući način, odnosno postoji i nestaje kao, Gumplovic će reći, nedužna masa. Jasno je da su takve ličnosti daleko od pukih medijuma društvene grupe kojoj pripadaju, kako poljsko–austrijski sociolog piše o pojedincu u istom delu.

Gumploviceva sociologija jednostavno ne pruža odgovore na pitanje kako nastaju ljudi koji upravljaju masama i uspevaju da ostave trag u istoriji. Pojedinačan član društva je u potpunosti podređen grupi kojoj pripada. Čak i frustrirani delovi viših slojeva koji su pomenti gore kao vođe masa ostaju po svemu (mišljenju, interesima, motivima i tako dalje) pripadnici ovih slojeva. Misliti drugačije ili možda još važnije, misliti novo je nemoguće u teorijskom sistemu ovog sociologa. Doduše, Gumplovic dopušta šaćici ljudi da se odupru stegama grupe, ali njima istovremeno namenjuje jalovu spoznaju kako su retke osobe poput njih i isprazno zadovoljstvo zbog toga ili jednostavno očajanje što ne mogu da promene prirodne zakone društvenog razvoja. Ni u kom slučaju im se ne ostavlja mogućnost da izmanipulišu mase u smeru koji ne odgovara interesima društvene grupe kojoj pripadaju ili bilo koje druge. Kod Le Bona harizmatički vođa koji u nedogled ponavlja tvrdnje koje makar tangencijalno izgledaju istinito i mehanizmom zaraze se transformišu u katehizis može postati drugi Napoleon ili neka druga slična istorijska ličnost. Kod Gumplovica se čini da vođe postoje samo zato što masa mora da uništi društvo, odnosno državu, a bez njih se to ne bi dogodilo.

⁷⁴ Kao primer prozaičnih opisa poslužiće sledeći, nešto duži citat: „Iznasleđena braća sultanova ili u nemilost pali veliki knezovi, a kamo li ne oskliznuli feudalci, očijukaju rado sa bez izgleda rođenima. Njih spaja neinteres na svijetu i životu, oni tvore veliku masu nezadovoljnih iznasleđenih; veliki reservoir socijalne praskave stvari u koju treba da padne samo jedna iskra, da „društvo“ koje se naslađuje kod stola udobnosti u zrak digne. Ta iskra pako ne dolazi odozdo, već odozgor, ne od siromašnih nezalica, već iz gornjih slojeva zalica, koje kod stola udobnosti nisu mjesta našle, pa silaze k masi, da njenom pomoći učine kraj „društvu“ u kojem nisu mjesta našle“ (Gumpłowicz, 1912: 133). Ovo je važno mesto za teorijsko promišljanje mase, ukoliko se stigne s one strane silnih Gumplovicevih stilskih figura. Moguće je sam stil pisanja posmatrati kao strategiju skretanja pažnje sa važne neželjene posledice razrade pojma mase, odnosno da pojedinac u nekim situacijama može biti daleko važniji nego što bi ovaj sociolog želeo da prizna.

2.6. Propast države

Ranije pomenuti zakon periodičnosti pretpostavlja da svaka pojava prolazi kroz razvojne faze koje se mogu podvesti pod izraze rođenja, zrelosti i smrti. Država kao društvena pojava nužno prelazi istu razvojnu putanju (Gumplowicz, 1875: 52–53; Gumplowicz, 1883: 347–348; Gumplowicz 1902: 120–121; Gumplowicz, 1907a: 200–201; Gumplowicz, 199: 192). Ovo, takođe, podrazumeva da i društvo deli sudbinu sa državom, na prvom mestu zbog načina na koji je Gumplowic odredio pojam društva, odnosno kao rezidualnu kategoriju u odnosu na državu sa kojom se i poklapa, ako se ima u vidu šire značenje koncepta. Bez obzira što bi dosledna primena gorepomenutog zakona podrazumevala to da i društvo ima svoj početak i kraj, primarnost države takvu mogućnost isključuje. Prethodno, između ostalog, predstavlja dodatni argument iznetoj tvrdnji da Gumplowiceva sociologija nastaje kao razrada ideja o državi⁷⁵.

No, ako se pažnja zadrži na državi, Gumplowic je tu relativno dosledan, svaka država u jednom trenutku odlazi u ništavilo. S druge strane, mogu se naći različiti modeli nastupanja smrti države u njegovom delu. Kao razlozi postojanja ovih varijacija mogu se izdvojiti promena bazičnih elemenata konceptualnog aparata i spuštanje analize države sa nivoa karakterisanim visokim stepenom apstrakcije na razinu bližoj konkretno postojećim istorijskim oblicima ove institucije. Samo po sebi postojanje različitih modela odumiranja države nije problematično, ako se uzme u obzir evolucija Gumplowiceve misli o društvu tokom njegovog života. Međutim, prethodna evaluacija se menja ukoliko nova gledišta ne uslovljavaju reviziju prethodnih, što je ovaj mislilac retko kad činio, pa na kraju svi modeli postaju jednako akuelni.

Najraniji razlog smrti države jeste nestajanje rasnih antagonizama usled delovanja procesa amalgamacije (mešanja) koji prethodi stvaranju nacije. Drugačije rečeno, nacija isključuje postojanje unutrašnjih sukoba koji su bili motor državnog razvoja, pa njeno stvaranje istovremeno predstavlja početak procesa postepenog odumiranja ove institucije. Ovo je slučaj kad rasni antagonizmi nisu previše snažni. U suprotnom, ne dolazi do nastanka nacije, ali su sukobi između konstitutivnih elemenata države takvog inteziteta da predstavljaju faktor njene destabilizacije, pa oslabljena unutrašnjim konfliktima postaje lak plen nekih novih osvajača (Gumplowicz, 1875: 52–57). Kako u opisanom modelu rase još uvek predstavljaju, po Gumplowicevim rečima, antropološke, a ne istorijske kategorije, nestajanje rasnih razlika po automatizmu uzrokuje raspad institucije koja je na njima prvobitno zasnovana. Zanimljivo je primetiti da je država u ovom scenariju osuđena na propast bez obzira da li su sukobi taman kakvi trebaju biti da bi se osigurao razvoj do trenutka u kom nastaje nacija ili su odveć snažni. Jedina razlika je u brzini kojom propast nastupa.

Razumevanje rase kao istorijske kategorije donosi i modifikaciju izloženog scenarija. Podsećanja radi, ponoviće se da malopre pomenuto shvatanje rase podrazumeva da se ona formira oko zajedničkog jezika, običaja, prava i religije, pa samim tim je država od primarnog značaja za amalgamaciju. Modifikacija se ogleda u tome da završetak ovog procesa ne označava početak definitivnog kraja države. Novonastale zajednica, a samim tim i država koja je nadkrijuje, ulazi u sukob sa drugim rasama, odnosno državama. Tako nastaju novi državni entiteti, gde pobednica apsorbira poraženu državu, a čitav proces postepene amalgamacije počinje ispočetka (Gumplowicz, 1883: 258–262). Iako je logičan kraj ovog proces širenje jedne rase i države na čitavu planetu, Gumplowic tvrdi da je takav ishod pozicioniran u dalekoj budućnosti i da se sa sigurnošću može tvrditi da je neprekidna rasna borba istorijski zakon, dok je većan mir san idealista (Gumplowicz, 1883: 263).

⁷⁵ U sklopu Gumplowiceve kritike Le Bonove teorije, poljsko–austrijski sociolog eksplicitno državu naziva „najvažnijim i primarnim društvenim fenomenim“ (Gumplowicz, 1999: 204).

Postepena i relativno neprimetna transformacija pojma rase u sukobljene društvene grupe uzrokuje nastanak, u suštini, demografskog modela odumiranja države. Naime, države na niskom civilizacijskom nivou, pored ekonomskog siromaštva, karakteriše i visoka stopa nataliteta. Gumplovic ovu osobinu objašnjava time što ne postoji predstava o potrebi poboljšanja uslova života za buduće generacije, dok svako novo rođenje istovremeno znači i povećanje radne snage. U uslovima nerazvijene, a samim tim i radno intenzivne, privrede takvo povećanje je od najvećeg značaja (Gumplowicz, 1999: 192). Poboljšanje ukupnih životnih uslova doprinosi promenama na nivou kulture, te se javlja i ideja povećane brige o dobrobiti narednih generacija koja je raširena po čitavom društvu. Tako, razvijene države se susreću sa opadanjem stope nataliteta i postepenim smanjenjem broja stanovnika, što predstavlja slabost u slučaju sukoba sa nerazvijenijom i samim tim, brojčano snažnijom državom (Gumplowicz, 1999: 193). No, Gumplovic dodaje da prosta nesrazmera u broju stanovnika nije dovoljna da ugrozi postojanje moćne civilizovane države. Pored mnogoljudnije, ali civilizacijski na nižem stupnju razvoja, države, opsanost vreba od unutrašnje „varvarske horde“ (Gumplowicz, 1999: 193) sačinjene od neprijatelja postojećeg poretka koji gaje vatrenu mržnju prema bogatima i vladajućoj klasi. Jedna od nenameranih posledica razvoja jeste uvećanje ovog sloja stanovništva, pa udruženo dejstvo unutrašnjih nemira sa spoljnom opasnošću je dovoljno da sve ono što se često vekovima gradilo, za kratko vreme bude svedeno na prašinu (Gumplowicz, 1999: 193).

Jasno se može uočiti da svaki od do sada prikazanih scenaria jeste povezan sa nekom promenom u osnovnom pojmovnom aparatu i da su usled visoke apstraktnosti, proistekle iz težnje za univerzalnim važenjem, suštinski aistorični. Sledeći modeli nastaju kao rezultat promišljanja koja su ukorenjena u istoriji, pre svega evropskih država, uz istrajavanje ubeđenosti u njihovu univerzalnu primenu.

Prvi od takvih scenaria Gumplovic formuliše u obliku zakona društvenog razvoja kog naziva zakon povećanja koncentracije moći i njenog nužnog rastakanja (Gumplowicz, 1902: 184). Iza ovog naziva krije se zapažanje da se svaki centar moći, odnosno država, uvećavala kroz proces suzbijanja i eliminacije niza manjih centara moći. Prethodno u mnogome podseća na već opisan proces amalgamacije, s tom razlikom da se uvećanje države na račun slabijih suseda ne može odvijati u nedogled, jer u jednom trenutku postojeći aparat prisile ne poseduje kapacitete da adekvatno kontroliše svoju sferu uticaja. Javlja se džepovi otpora koji destabilizuju veliku državu koja se vremenom raspada na niz manjih. U tom trenutku čitav proces počinje ponovo (Gumplowicz, 1902: 184–185). Glavni primeri kojima Gumplovic argumentuje svoj „zakon“ jesu Rusija i Španija. Dok je Španija prošla čitav ciklus, od proterivanja Mavara, preko stvaranja svetske kolonijalne sile, do gubljenja poseda u Evropi i Novom svetu, Rusija još uvek nije dostigla vrhunac procesa širenja. No, ovo je potuno neizbežno, smatra Gumplovic, i pitanje je vremena kad će se javiti otpor despotskoj vladavini postepeno uslovljavajući cepanje velike države na veći broj manjih (Gumplowicz, 1902: 185–186). U istom kontekstu pominje i Osmanlijsko carstvo koje je od nekada moćne države svedena tokom 19. veka na status evropskog bolesnika (Gumplowicz, 1902: 186–187).

Naredni model je specifičan pošto ne podrazumeva nestanak države u smislu svojstvenom izlaganju u ovom odeljku. Naime, tu se radi o ideji formiranja saveza država ili tačnije, saveza evropskih zemalja (Gumplovic, 1892: 121; Gumplowicz, 1907a: 128). Upravo zbog takve zamisli je na početku pomenuto da je Gumplovic relativno dosledan u pogledu svog stanovišta da sve države u jednom trenutku nestaju, jer se u slučaju nastanka savezne evropske države, postojanje, do tog trenutka nezavisnih, država, više transformiše nego što prestaje. No, da bi se predstavila pomenuta ideja, potrebno je najpre pozabaviti se sa pojmom moderne kulturne države (der moderne Kulturstaat) oko koje se razvija zamisao saveza evropskih država.

Razmišljajući o državnim uređenjima, Gumplovic dolazi do zaključka da ona predstavljaju izraze zakona razvoja države koji se može ukratko opisati kao postepeno povećanje jednakosti⁷⁶ između privilegovanih i nižih društvenih slojeva (Gumplowicz, 1907a: 218). U tom smislu formuliše četvoročlanu tipologiju koja odgovara razvojnim etapama, te izdvaja feudalizam, stalešku državu, apsolutizam i konstitucionalnu, odnosno reprezentativnu monarhiju kao razvojne faze navedene institucije (Gumplowic, 1907a: 215–218). U dvadesetom veku vide se naznake pojave nove faze razvoja, odnosno socijalne monarhije u kojoj vlasništvo prestaje da bude uslov učestvovanja građana u izbornom, a samim tim i zakonodavnom procesu (Gumplowicz, 1907a: 218).

Međutim, svaka od gorenavedenih etapa predstavlja izraz društvenih sukoba, to jest u zakon pretočene odnose snaga društvenih grupa uključenih u borbu za realizaciju svojih interesa. Država ni u jednom trenutku ne menja svoju suštinu, ona ostaje aparat prisile kojim jedna klasa vlada nad ostatkom društva. Ne postoji suštinska razlika u tome da li se radi o apsolutističkoj monarhiji ili narodnoj republici⁷⁷, jer prisila mora da postoji u oba poretka. Drugim rečima, varijacije u političkim sistemima su samo formalne i površinske prirode (Gumplowic, 1907a: 222). Ako su državna uređenja praktično nevažna, šta onda Gumplovic smatra bitnim?

Koncept moderne kulturne države pruža odgovor na ovo pitanje. Gumplovic koristi navedeni pojam da bi obuhvatio specifičnosti savremenih država koje se nalaze na najvišoj lestvici razvoja. Konstitucionalna monarhija iz gore pomenute tipologije, njemu se čini kao preuska odrednica, jer njima ne može obuhvatiti republike poput Francuske, Švajcarske ili Sjedinjenih Američkih država (Gumplowicz, 1907a: 242). Da li je na čelu države predsednik ili monarh je važno za individualnu državu i predstavlja odraz tradicije i njenih osobnosti, ali nije previše važno za suštinu moderne kulturne države, nastavlja poljsko–austrijski sociolog (Gumplowicz, 1907a: 243). Esenciju date institucije Gumplovic sumira u tri tačke.

Najpre, moderna kulturna država je aparat prisile koji obezbeđuje, između ostalog, funkcionisanje postojećeg zakonskog poretka. Nasilje koje se primenjuje u službi reda nije arbitrarno, što je bio slučaj u ranijim razvojnim fazama, već zakonom definisano. Takođe, dominacija je daleko „mekša“ u odnosu na protekle vekove, to jest ropstvo i kmetstvo jesu stvari prošlosti (Gumplowicz, 1907a: 244).

Dalje, nakon srednje klase, koja najpre dobija politička prava, sve širi i širi društveni slojevi počinju da učestvuju u najvažnijim poslovima vlasti, u legislativi i administraciji, a putem predstavničkog tela (Gumplowicz, 1907a: 244). Najzad, vlast se više ne ograničava na prikupljanje poreza i vođenje ratova zarad dinastičkih interesa, već nastoji da obezbedi dobrobit svim svojim građanima. Takođe, država se posvećuje ostvarenju viših, humanih ciljeva (Gumplowicz, 1907a: 244).

Na osnovu opisanih osobina Gumplovic skicira političku kartu sveta, gde u Evropi vidi dominantne konstitucionalne monarhije, u Severnoj i Južnoj Americi to su republike, a u Aziji despotije. Većina Afrike i Australija su pod kolonijalnom upravom evropskih država, pa se ne bavi posebno državnim uređenjima na ovim kontinentima. Konstitucionalne monarhije i republike ubraja među moderne kulturne države, dok despotije pomenuti sociolog percipira kao države na znatno nižem stupnju razvoja. Takođe, napominje da se despotije ne prostiru samo u Aziji, već se „prelivaju“ i na istočnu Evropu, odnosno na teritorije u sastavu Turske i Rusije (Gumplowicz, 1907a: 247). Kao zaključak svog izleta u domen geografije, poljsko–austrijski sociolog navodi da se konstitucionalne monarhije mogu

⁷⁶ Ovde jasno misli na pravnu jednakost.

⁷⁷ Ovakav vid uređenja Gumplovic percipira kao moguću fazu razvoja, pod određenim uslovima (Gumplowicz, 1907a: 222). O kojim uslovima se tačno radi i da li je narodna republika deo ranije pomenute tipologije, jeste nešto na čemu se ovaj sociolog ne zadržava. No, s obzirom da državna uređenja posmatra kao kozmetički sloj koji prekriva suštinu države, prethodno ne čudi.

posmatrati kao sadašnjost državnog razvoja, despotije kao prošlost, dok budućnost pripada republikama (Gumpłowicz, 1907a: 247).

Mogućnost stvaranja saveza evropskih država, Gumpłowicz uslovljava pripadanju krugu modernih kulturnih država. Iz gore opisane karte sveta jasno je da za Rusiju nema mesta u ovom savezu. Kako je ovo carstvo video ukorenjeno u azijsku kulturu despotizma stranu Evropi, smatrao je da najveća opasnost za evropske države upravo dolazi odatle. Štaviše, Gumpłowicz je verovao da je sukob neizbežnim, jer se radilo o moćnoj državi, strane i neprijateljske kulture na granici sa evropskim državama (Gumpłowicz, 1892: 116–118). S obzirom da je Nemačka bila prva na granici sa Rusijom, sociolog iz Graca je smatrao da će sukob između ove dve zemlje najpre otpočeti (Gumpłowicz, 1892: 124–125)

Bez obzira što je Gumpłowicz smatrao da postoji verovatnoća obrazovanja saveza evropskih država, istovremeno je verovao da je ta mogućnost smeštena u daleku budućnost. Iz tog razloga države svoje političke odluke ne trebaju usmeravati ka nečemu što će se možda dogoditi za 1000 godina, već pažnju valja fokusirati na sadašnjicu i sukobe koje odatle vrebaju (Gumpłowicz, 1907a: 128), poput opisanog konflikta sa Rusijom.

Poslednji model jeste onaj koji je moguće naći na stranicama *Nacrta socijalne filozofije*. Karakteristično za razmatranje mehanizama koji doprinose nestanku države u ovom delu jeste to što sudbinu ove institucije povezuje sa čovečanstvom, odnosno promišlja kakave su posledice propadanja pojedinačnih država po celokupan ljudski rod. Gumpłowicz je mišljenja da države nastaju i nestaju, dok čovečanstvo ostaje i ide napred. Nakon svakog razvojnog ciklusa iza država ostaje određeni napredak u kulturi, što doprinosi rastu fundusa čovečanstva⁷⁸ (Gumpłowicz, 1912: 59–63). Drugim rečima, iza država ostaju neke kulturne tekovine, pa novi ciklus ne otpočinje sa nulte pozicije, ako se čitav proces posmatra iz ugla kulturnog razvoja. Sama činjenica da razvojni ciklus postoji, podrazumeva da postoje osobine države prisutne od njenog nastanka koje čine kraj neizbežnim. Gumpłowicz izdvaja tri takve karakteristike.

Prvo, država nastaje iz sukoba dve heterogene društvene grupe. Antagonizam koji postoji između njih je pokretač razvoja, ali istovremeno i izvor napetosti koje kad–tad moraju doći do svog nasilnog raspleta (Gumpłowicz, 1912: 64). Drugo, postoji brojčana nesrazmera između vladara i podanika. Vladajuća grupa je daleko manja od dominirane i državni razvoj ovu razliku samo produbljuje. Samo je pitanje vremena kad će doći do preokreta u odnosu vladanja, čime čitava državna organizacije započinje svoj put bez povratka (Gumpłowicz, 1912: 64–65). Na kraju, postoji razlika u nivou kulture između dominantne i dominirane grupe, gde je kultura vladajuće grupe na višem stupnju razvoja. Zajednički život čini da se ova razlika vremenom smanjuje, sve do potpunog nestanka. Nejednakost ovih grupa je izvor, kako Gumpłowicz smatra, životne snage države i bez nje je ova institucija osuđena na propast (Gumpłowicz, 1912: 65).

Zanimljivo je da iako država od svojih samih početaka u sebi nosi klice svoje propasti, Gumpłowicz uvodi još i masu kao faktor koji ugrožava njeno postojanje. U prethodnom poglavlju je već pomenuto da u Gumpłowicevoj teoriji masa postoji samo da bi uništila državu. Međutim, iz perspektive navedenih

⁷⁸ Ovo nije ideja koja se kod Gumpłowica javlja ni od kuda. Njene naznake se mogu naći u *Osnovama sociologije* (Gumpłowicz, 1999: 193–196), dok u razrađenom obliku postoji u *Sociološkoj ideji države* (Sociologische Staatsidee) (Gumpłowicz, 1902: 191–192). Radi se o pokušaju odgovora na kritike kako njegova teorija tvrdi da „nema ništa novog pod suncem“, iako postoji očigledan napredak od vremena prvih hordi do savremenog trenutka (Gumpłowicz, 1999: 193–194). Dodavanjem evolutivne komponente ciklizmu, Gumpłowicz dobija sliku istorije čiji tok odgovara spiralnom kretanju unapred. Kao što je retko kad eksplicitno priznavao da je tokom vremena modifikovao delove svoje teorije, isto je činio i sa ciklizmom. Ponašao se kao da nije menjao ništa i poetski napisao kako „države kliju kao cvijetovi iz stabla čovečanstva, da dozrijevaju u plodove, da oko sebe šire kulturni miris, a onda venu i opadaju“ (Gumpłowicz, 1912: 59).

imanentnih slabosti države, čak i ovaj razlog postojanja mase se čini suvišnim. Drugim rečima, zašto je potrebno bilo šta drugo ako će država propasti sama od sebe?

Mogući odgovor daje ponovno preusmeravanje pažnje na odnos čovečanstva i države. Naime, u istom poglavlju se čovečanstvo transformiše iz rodnog drveta koje na svojim granama kao plodove nosi države (Gumpłowicz, 1912: 59), u negostoljubivu pustinju koja guta oaze državne kulture (Gumpłowicz, 1912: 67). Promena metafore sa sobom donosi i viđenje odnosa čovečanstva i države obeleženog neprijateljstvom (Gumpłowicz, 1912: 66) i neprestanom međusobnom borbom (Gumpłowicz, 1912: 67). Čovečanstvo je u državi otelotvoreno u masi, sa kojom pomenuta institucija stoji u neprekidnom konfliktu, uz smenjivanje latentne i otvorene faze sukoba (Gumpłowicz, 1912: 67). Svoje razmišljanje o prolaznosti država Gumpłowicz zaključuje na sledeći način: „Uvijek opetovano poduzimlju države Sizifov posao, da mali deo čovječanstva uzmu pod državnu kulturu, da jedan dio pješčare pretvore u oazu, i uvijek opetovano diže se od vremena do vremena sa pustinje pješčana bura te pokopa oazu pod svojim pješčanim brdima“ (Gumpłowicz, 1912: 67).

Pogledaju li se ponovo različiti modeli poslednje faze državnog razvoja prikazanih u ovom odeljku, moguće je izvesti sledeće zaključke. Prvo, teorijska razrada kraja države je takođe prolazila kroz svojevrsni ciklus, to jest od aistorijskih modela preko prognoza koje se tiču postojećih (evropskih) država i nazad na filozofiju istorije. S obzirom na to da je o *Nacrtu socijalne filozofije* Gumpłowicz govorio kao o svojoj labudovoj pesmi, razmišljanja u ključu svrhe i smisla ne čude. Drugo, prikazani modeli su nastajali tokom čitave Gumpłowiceve karijere, ali to ne znači da su oni pozniji i teorijski bolje razrađeni. Štaviše, poslednji scenario je možda teorijski i najslabiji, pošto se zapravo sastoji od dva modela bez neke jasne veze između njih. Svaki od njih pojedinačno opisuje mehanizme koji dovode do propasti države, ali ostaje nejasno zbog čega su združeni jer deluju logikom ili/ili. Treće, ostaje problem određenja konačnog scenarija. Gumpłowicz je pisao na takav način kao da nikad ranije nije pominjao nestanak države, odnosno niti je referirao postojeće modele niti je iznosio bilo kakav sud o njima. Ukoliko bi se zaključivalo na osnovu njegovih postupaka, krajnja verzija bi bila ona koja je poslednja objavljena. Takva opcija bi bila i najštetnija za njegovu misao o društvu, jer postoje koherentnija promišljanja poslednje faze životnog ciklusa države koja se mogu naći u ranijim delima.

Ponavljanjem istog postupaka i primenom na celokupno poglavlje o Gumpłowicevoj sociologiji, najpre se izdvaja zaključak da je neopravdan njegov tretman kao rasističkog teoretičara u savremenoj sociologiji. Doduše, sličnosti sa Gobinoovom teorijom mogu biti zavodljive u ovom kontekstu, ako se pri tom u potpunosti zanemari uticaj poljske intelektualne tradicije koju baštini Gumpłowicz. Pitanje socijaldarvinizma je ipak nešto kompleksnije. Poljsko–austrijski sociolog sebe nije svrstavao među darviniste, ali fundamentalna važnost sukoba za njegovu društvenu teoriju ga približava socijaldarvinističkom taboru. Postepena transformacija pojma rase u široko definisane društvene grupe značajno ublažava socijaldarvinističku komponentu, ali ne čini da ona u potpunosti nestane. Dalje, odbijanje da se uvažavaju promene teorijskog sistema nastale tokom Gumpłowiceve karijere i tretiranje ranijih doprinosa kao aksioma doprinelo je pojavi nekoherentnosti sistema, što problemi koji prate uvođenja pojma mase ili brojnost modela koji se odnose na smrt države, lepo pokazuju. Na istom tragu se javlja i problematičan odnos pojedinca i društvene grupe gde je mogućnost pojave individua koje su sposobne za nezavisnu misao otvorile rupe u teoriji koje je Gumpłowicz jednostavno ignorisao i ostavio bez pravog rešenja. Takođe, vidljivo je da na pojedinim mestima nije moguće izbore koje Gumpłowicz pravio u svojoj teoriji objasniti karakteristikama ostatka sistema. U takvim okolnostima je proširivanje interpretativnog okvira sledeći korak u analizi i sledeće poglavlje će pokazati kakve mogućnosti pruža istorija Austrougarske za razumevanje detalja Gumpłowiceve sociologije.

3. Kontekst

U predgovoru drugom izdanju *Opšteg državnog prava* (Allgemeines Staatsrecht), pored dobrog odziva naučne javnosti Italije i Španije na ovo delo, Gumplovic napominje, uz veliku meru frustriranosti, izostanak bilo kakve reakcije na njegov rad u Nemačkoj. Kako primećuje, njegovom delu je nalepljena oznaka „made in Austria“ (Gumplowicz, 1907a: XII), dok je nemačka sociologija pokazala potpun izostanak interesovanja za doprinose nauci o društvu koji dolaze iz Dvojne monarhije, pre svega za njegov i Racenhoferov rad. Iako ovo objašnjava sujetom nemačkih univerzitetskih profesora kojima poručuje „mi možemo čekati“ (Gumplowicz, 1907a: XII), teško je odupreti se utisku čitajući Gumploviceva dela da njegova sociologija jeste „austrijska stvar“ i da su značajan trag na njegovu misao o društvu ostavila društveno–politička dešavanja u Austrougarskoj. Doduše, treba imati u vidu da se gorepomeniti uticaj ostvarivao posredovan, savremenim sociološkim jezikom izraženo, naučnim poljem kao delimično autonomnom sferom društva unutar kog je proizvodnja naučnog znanja locirana (Bourdieu, 2004).

Poslednjih pola veka postojanja Habsburške monarhije predstavljaju, bez nedoumice, najturbulentniji period u istoriji carstva u kom je jedna kriza smenjivala drugu, bilo na unutrašnjem ili spoljnom planu, postepeno vodeći Prvom svetskom ratu i nestanku države sa istorijske pozornice 1918. godine. Ovaj period karakterišu značajne društveno–političke promene kroz koje prolazi carstvo, pre svega *Nagodba* (Ausgleich) iz 1867. godine kojom je stvorena Austrougarska i sve zaoštrenije nacionalno pitanje.

Iako su uticaji na Gumplovicev rad, proizašli iz osobenosti naučnog polja postojećeg u Dvojnoj monarhiji, kao i karakterističnog položaja koji je ovaj autor kao naučnik tu zauzimao, bez sumnje važni, ovo poglavlje baviće se prevashodno poslednjim decenijama postojanja Austrougarske. Period opisan na narednim stranicama ograničen je 1867. godinom i *Nagodbom* kojom nastaje pomenuta država kao labav savez dva državotvorna entiteta i 1907. godinom, kada je u *Reichsrat*–u izglasan zakon koji je predviđao univerzalno pravo glasa za sve punoletne muškarce austrijskog dela carstva. Sa druge strane, opisan period obuhvata i najveći deo Gumplovicevog života i što je najvažnije, vreme u kom nastaju sva njegova najznačajnija dela obuhvaćena prethodnim poglavljem.

Nagodbom je ostvaren kompromis sa mađarskim nacionalizmom koji nakon gušenja revolucije 1849. godine nije prestao da se temelji na zahtevu za nezavišnošću, *de facto* ostvarenom 1867. godine. Ovo je sa druge strane omogućilo proliferaciju zahteva za svojom verzijom *Ausgleich*-a od strane predstavnika nenemačkih nacija unutar austrijskog dela carsva, a na prvom mestu Čeha. Iako su poslednjih godina unutar istorijske naučne zajednice sve prisutnije snažne kritike, takozvanom, tradicionalnom pristupu proučavanju istorije Dvojne monarhije oličenom, pre svega, u Tejloru (A.J.P. Taylor) i njegovom radu usled pružanja pojednostavljene slike nacionalnih sukoba unutar Habsburške monarhije, odnosno ispuštanja iz analize složenog odnosa države, institucija građanskog društva, nacionalnih pokreta i postojećih političkih partija (Cohen, 2007: 246). No, ostaje nepromenjeno viđenje ovih sukoba kao važnog društvenog problema sa kojim se susretalo carstvo, a naročito nakon *Nagodbe*. Drugim rečima, ono što se zamera starijoj generaciji istoričara jeste viđenje činjenice multinacionalnog sastava stanovništva Austrougarske kao najvažnijeg elementa eksplanatornog modela nestanka ove države, te da je u veku nacionalizma prethodno garantovalo propast Dvojne monarhije (Cohen, 2007: 241–242). Ukoliko se prihvati ova interpretacija ostaje nejasno kako Habsburška monarhija nije nestala ranije, s obzirom da su sukobljeni nacionalizmi uslovljavali podrivanje države svojim dejstvom, već je bio potreban poraz u najvećem do tada ratnom sukobu da se ovo dogodi.

Kako pokazuju novije analize, dinastija i država su pokazale značajnu dozu prilagodljivosti novim izazovima, te su prikazivali nacionalnu raznolikost kao snagu carstva, kao u slučaju Svetske izložbe održane u Beču 1873. godine (Judson, 2016: 317), dok, sa druge strane, nacionalisti nisu bili u

stanju da neprestano, iz dana u dan, održe visok stepen mobilizacije stanovništva (Judson, 2016: 19). Između situacija u kojima su pomenute tenzije dostizale vrhunac, poput Badenijeve odluke o izjednačavanju nemačkog i češkog jezika kao unutrašnjeg jezika administracije u Bohemiji iz 1897. godine (Taylor, 1976: 181–182; Judson, 2016: 313), život stanovništva je tekao svojim tokom, a pitanje nacije često nije bilo od primarnog značaja za svakodnevicu i probleme koji su je pratili (Judson, 2016: 19).

Koliko god je nacionalno pitanje bilo važno tokom četiri decenije na koje će se ovo poglavlje fokusirati, ne sme se zaboraviti da u istom periodu austrougarsko društvo prolazi kroz značajne promene. Industrijalizacija između 1851. i 1873. godine dostiže svoj vrhunac (Gross: 1971: 910), dok je vera u liberalni kapitalizam bila neupitna. Međutim, krah Bečke berze 1873. godine doneo je sa sobom značajnu dozu skepticizma u pogledu austro–nemačkog liberalnog projekta i ozbiljnu ekonomsku krizu iz koje je privreda izašla tek devedesetih godina devetnaestog veka. (Good, 1986: 73). Obrazovni sistem se takođe ubrzano razvijao u ovom periodu, a temelj obrazovne politike su činili zakoni o obrazovanju doneti 1868. godine u mađarskom delu carstva i naredne u austrijskom. Ovi zakoni su predviđali obavezno osmogodišnje obrazovanje za svu decu u Austriji, dok je mađarski zakon predviđao šestogodišnje obrazovanje, takođe, bez obzira na pol deteta (Popov, 2010: 146; Cohen, 1996: 38). Pored ulaganja u obrazovni sistem, država je takođe snažno stimulisala, ranije pomenutu, industrijalizaciju i izgradnju prateće infrastrukture, pre svega železnice (Stephens, 1989: 1056–1057), što se direktno odrazilo na povećanu mobilnost stanovništva. Ako se prethodnom doda i povećanje slobode štampe u odnosu na postrevolucionarni neoapsolutistički sistem, doduše bez potpunog ukidanja cenzure (Cohen, 2007: 250–251), može se steći slika o razmerama društvene promene kroz koje je carstvo u gorepomenutom periodu prolazilo. Povećanje pismenosti stanovništva, bolja informisanost i mogućnost da se relativno lako stigne i do najudaljenijih delova carstva, omogućili su da i oni sa najskromnijim poreklom vide svoj i živote drugih ljudi u Austrougarskoj u novom svetlu. Postepeno širenje glasačkog prava zakonima iz 1873., 1882., 1888., 1897. i najzad 1907. godine u austrijskom delu carstva (Judson, 2016: 294) nisu bili samo posledica pritiska sve širih slojeva stanovništva koji su želeli da učestvuju u političkom životu, već i spoznaje vođa političkih partija da ova želja može biti iskorišćena za ostvarenje stranačkih interesa.

Država nastala *Nagodbom* iz 1867. godine je predstavljala konstitucionalnu monarhiju čije se jedinstvo ogledalo u u zajedničkoj spoljnoj politici, vojsci i finansijama. Takođe, pitanja spoljne i unutrašnje trgovine, uključujući tu i uslove funkcionisanja carinske unije, rešavani su ugovorom na nivou zajedničke Delegacije koji je bio punovažan u periodu od 10 godina. Franc Jozef, car Austrije i kralj Ugarske, predstavljao je otelotvorenje jedinstva Dvojne monarhije i centralnu figuru političkog sistema, naročito u austrijskom delu države (Taylor, 1976: 134–136; Popov: 127–128; Judson, 2016: 259–260). S obzirom da je tokom njegove dugovečne vladavine (1848–1916) kroz proslave jubileja vladavine i carevog rođendana, poseta provincijama, kao i učestvovanjem u religijskim procesijama i u mnogim drugim prilikama, sistematski građena i dalje reprodukovana slika vladara u kojoj su dinastija i država poistovećivani (Unowsky, 2005) u nastavku teksta najpre će biti posvećena pažnja načinu na koji su dinastija, odnosno Franc Jozef, pristupali nacionalnom pitanju.

3.1 Kuća Habsburga i nacionalno pitanje u Austrougarskoj

Za Franca Jozefa pitanje internacionalnog prestiža carstva je zauzimalo centralno mesto međunarodne politike, koje je, sa druge strane, u određenim trenucima njegove vladavine imala izuzetne posledice na unutrašnju politiku. Gubitak Lombardije u ratu sa Pijemontom i Francuskom 1859. godine su označili kraj neoapsolutističkog sistema uspostavljenog njegovim dolaskom na tron, a poraz u ratu sa Prusijom 1866. godine je kao svoju direktnu posledicu imao *Ausgleich* već naredne godine. Era dominacije nemačke liberalne i centralističke opcije u *Reichsrat-u* je završena usled protivljenja okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. godine. Međutim, ako se pogleda istorija kuće Habsburga, ovo ponekad tvrdoglavo i kontraproaktivno insitiranje na statusu evropske sile postaje razumljivije.

Izbor grofa Rudolfa IV (Rudolf IV) za cara Svetog rimskog carstva nemačke nacije 1273. godine označio je izlazak iz, do tada, marginalne pozicije kuće Habsburga, u sam centar evropske srednjovekovne politike. Iako je izbor Rudolfa predstavljao politički manevar kojim su ostali izborni kneževi želeli da spreče dolazak na tron carstva predstavnike daleko moćnijih plemićkih porodica, do njegove smrti 1291. godine, Habsburzi su značajno uvećali teritorije pod svojom upravom. Od relativno skromnog poseda smeštenog na teritoriji današnjeg kantona Argau (Aargau) u Švajcarskoj, do careve smrti kuća Habsburga je upravljala Donjom i Gornjom Austrijom, Štajerskom i Koruškom. Vek kasnije ovim teritorijama bio priključen i Tirol, čineći zajedno nasledne zemlje ove kuće. Cena ostvarenog prava upravljanja ovim teritorijama za kuću Habsburga je bila odricanje od poseda u Aragauu (Judson, 2016: 30–31).

Nakon Rudolfove smrti Habsburzi su morali da čekaju više od jednog i po veka pre nego što je drugi izdanak njihove loze došao na tron Svetog rimskog carstva, odnosno sve do Fridriha III (Friedrich III) koji je krunisan 1452. godine. Međutim, upravo je Fridrih tokom svog života uspeo da izdejskuje, pre svega potkupljivanjem izbornih kneževa, izbor njegovog sina Maksimilijana I (Maksimilian I) za sledećeg cara, zasnivajući tradiciju zadržavanja carske titule unutar kuće Habsburga koja je, sa jednim izuzetkom u XVIII veku, trajala sve do nestanka carstva 1806. godine (Judson, 2016: 31).

Širenje teritorija kojima su Habsburzi upravljali ostvaruje se tokom Fridrihove i Maksimilijanove vladavine. Primarni metod uvećanja teritorija bili su politički brakovi. Najpre je Maksimilijanova ženidba sa Marijom od Burgundije vezala Habsburge sa jednom od najbogatijih evropskih porodica, dok ugovorenim brakovima njegove dece, Margarete i Filipa sa španskim prestolonaslednicima Habsburzi polažu pravo na španski tron, gde Filip kasnije postaje kralj. Tako, Maksimilijanov unuk Karlo V nasleđuje teritorije koje se prostiru od španskih kolonija u Južnoj i Severnoj Americi, preko Španije i Nizozemske do pomenutih naslednih zemalja u centralnoj Evropi (Judson, 2016: 31; Taylor, 1976: 11). Pred sam kraj svog života Maksimilijan ugovara brakove svojih unuka Marije i Ferdinanda i ugarskog kralja Lajoša II i njegove sestre Ane. Nakon Lajošove smrti u bici kod Mohača 1526. godine, ovi brakovi pod upravu kuće Habsburga donose Ugarsku kraljevinu, u čiji sastav su ulazili Bohemija, Hrvatska i Transilvanija,. Karlo V je 1556. godine podelio zemlje pod upravom Habsburga na zapadni ili španski deo kojim je on vladao, a kasnije njegov sin Filip II i istočni ili austrijski deo kojim je vladao njegov brat, Ferdinand I. Narednih jedan i po vek nastavlja se prisna saradnja zapadnog i istočnog ogranka porodice simbolično potvrđena kroz brakove španskih i austrijskih Habsburga (Judson, 2016: 31–32; Taylor: 1976: 11).

Upravo brakovi između bliskih rođaka dovešće do nestanka španskog ogranka kuće Habsburga, pošto 1700. godine Karlo II, čiji su život obeležili teški fizički i mentalni nedostaci (Judson, 2016: 458), umire bez muškog naslednika. Nakon njegove smrti otpočinje Rat za špansko nasleđe koji se završio gubitkom španskog trona 1714. godine. (Judson, 2016: 32).

Poslednje velike teritorijalne promene Habsburške monarhije, relevantne za ovaj rad, jesu gubitak najvećeg dela Šlezije tokom Rata za austrijsko nasleđe (1740–1748), kao i pripajanje Galicije i Bukovine

kao rezultat podele Poljsko–Litvanske unije između Rusije, Prusije i Habzburške monarhije tokom vladavine Marije Terezije (1743–1780) i njenih sinova Jozefa II (1765–1790) i Leopolda II (1790 - 1792) (Judson, 2016: 33–36).

Revolucionarne 1848. godine kad mladi Franc Jozef dolazi na tron Habzburške monarhije, pored obaveza koje su diktirale bogata i slavna dinastička tradicija, tu su ga dočekali još i revolucionarni nacionalizmi, kao i prostrano višenacionalno carstvo sastavljeno iz brojnih provincija sa svojim tradicijama. Da stvari budu još komplikovanije, širom carstva su živele brojne jezičke i religijske zajednice. Kako navodi Tejlor: „Daleko od toga da je bila „prirodna celina“, Habzburška monarhija je bila geografska besmislica, jedino objašnjiva dinastičkim grabežom i slučajnostima nastalim tokom vekova njene istorije.“ (Taylor, 1976: 263)

No, treba imati na umu da je prethodno Tejlorovo zapažanje primenljivo i na način na koji su nastajale i druge evropske države, pre svega tokom poznog srednjeg i ranog novog veka, poput Francuske ili Ruskog carstva. Teritorije su sticane i gubljene putem brakova ili u ratovima, dok su vladari posmatrali regije kojima su upravljali kao posede kojima su slobodno trgovali (Judson, 2016: 29–30). Međutim, činjenica da Habsburška monarhija nije predstavljala jedinstvenu geografsku celinu, kao i multinacionalan karakter ove države ne impliciraju da je njen nestanak bio predodređen upravo iz ovih razloga, kao što se iz Tejlorove studije može zaključiti (Taylor, 1976). Takođe, ocena ovog autora da je Franc Jozef bio „najvažniji tvorac propasti Habsburškog carstva“ (Taylor, 1976: 78), s obzirom da ga iskustvo nije naučilo da „nacije moraju biti pridobijene za Carstvo, umesto što su bili naterane da ga izdrže“ (Taylor, 1976: 78), čini se kao prestroga. Iako je nemoguće osporiti važnost njegovog uticaja na događaje unutar Monarhije, ne može se ovaj vladar optužiti da nije pokušao da pridobije nacije za ideju dinastije i carstva uz istovremeno nastojanje da ublaži međunacionalne sukobe. Bez obzira što je bio član takozvanog „dvorskog društva“, u kome, kako Elijas (Norbert Elias) naglašava, prestiž predstavlja osnovicu posebne vrste racionalnosti⁷⁹, Franc Jozef nije bio apsolutno odsečen od realnosti. Nema sumnje da je u više navrata ova specifična racionalnost, kao u slučajevima navedenim na početku odeljka, odnela prevagu u odlukama Franca Jozefa. Međutim, bio je svestan kompleksnosti međunacionalnih odnosa koji su svoju manifestaciju imali u političkoj zbilji carstva, istovremeno pokušavajući aktivnim merama da doprinesu rešenju nacionalnog pitanja.

Na koji način su kuća Habsburga i Franc Jozef, kao njen najvažniji i najvidljiviji član, prilazili nacionalnom pitanju, biće prikazano na sledećim stranicama kroz primere vojske i obrazovnog sistema, kao dva moćna instrumenta širenja ideja dinastije i države među stanovništvom. U istom kontekstu biće pomenute javne proslave i careve posete provincijama gde su građani mogli izbliza videti cara kao otelotvorenje gorenavedenih ideja⁸⁰.

Kako za obrazovni sistem, tako i za vojsku, suštinske promene donosi *Ausgleich* i stvaranje konstitucionalne monarhije. U austrijskom delu monarhije *Nagodba* obeležava početak političke hegemonije nemačkih liberala oličene u takozvanom „građanskom kabinetu“ (*Bürgerministerium*). O specifičnostima austro–nemačkog liberalizma u Dvojnoj monarhiji biće nešto više reči kasnije u tekstu, dok u kontekstu obrazovanja treba napomenuti stav liberala da upravo oni baštine vrednosti Prosvetiteljstva i da je na njima da Monarhiju izvedu na put progresa (Cohen, 1996: 38; Judson, 2016: 277–279). Ovo je bilo moguće jedino ako se pobeđe reakcionarne snage koje šire sujevrje među

⁷⁹ Ovde se misli na dvorsku racionalnost, gde je društveno delanje pojedinca orijentisano ka održanju i daljoj akumulaciji prestiža od kog zavisi pojedinčev položaj unutar dvorskog društva (van Krieken, 2005: 84–86)

⁸⁰ Gumplovic je smatrao da su vladari odavno uvideli važnost različitih manifestacija poput ovih pomenutih za očuvanje vlasti i dodaje da „danas priređuju se često razne predstave, da se mase zabavljaju – krunidbene svečanosti, jubilejske slave i razne slične komedije. Onda mnoštvo viče „živio“ i „vivat“ pa ne misli na ništa zlo“ (Gumpłowicz, 1912: 136).

građanima Monarhije, što je u očima liberala uvek i pre svega bila katolička crkva. Tako, maja 1868. zakonima izglasanim u Reichsrat-u, nadležnosti, do tog trenutka u rukama katoličke crkve, vezanih za brak, prakse povezane sa sahranama, kao i vođenja podataka su prebačene na državnu administraciju, uvodeći, takođe, i mogućnost sklapanja civilnog braka između građana koji su bili pripadnici različitih religija. Dalje, ovi zakoni su potvrdili međusobnu jednakost svih religija, uključujući i Judaizam i što je najvažnije u kontekstu obrazovanja, sve nadležnosti vezane za nadgledanje obrazovnog sistema i određenje školskog programa jesu prebačene sa organa katoličke crkve na odgovarajuće službe provincijalnih vlasti (Cohen, 1996: 38; Judson, 2016: 281).

Sve navedeno je bilo u direktnom sukobu sa Konkordatom iz 1855. godine, reliktom neoapsolutističke vladavine mladog Franca Jozefa, koji je napokon stavljen van snage 1870. godine. Sama katolička crkva je od početka njegove vladavine imala važnu ulogu u potvrđivanju njegovog legitimiteta kao vladara, a kuće Habsburga kao vladajuće dinastije, što je bilo najvidljivije tokom religijskih procesija u kojima je car gotovo svake godine uzimao učešće tokom svoje vladavine (Unowsky, 2005: 26). Međutim, ultrakonzervativna politika pape Pija IX, koji je u *Silabusu grešaka* iz 1864. godine osudio, između ostalog, razdvajanje crkve i države, religijske slobode i liberalizam, bila je u sudaru sa vladajućom političkom klimom Austrougarske, čineći Konkordat jednostavno neodrživim⁸¹.

Nakon što je za obrazovni program, u osnovnom i sekundarnom obrazovanju, postala odgovorna država 1868. godine, već sledeće godine je donet zakon kojim je propisano obavezno i besplatno osnovno obrazovanje u trajanju od osam godina za svu decu uzrasta od 6 do 14 godina, bez obzira na pol, u austrijskom delu carstva (Cohen, 1996: 38; Judson, 2016: 391)⁸². Vodeći se ustavom garantovanim jednakošću jezika u upotrebi unutar provincija, zakon iz 1869. godine je propisao otvaranje posebnih škola ili paralelnih odeljenja u kojima se nastava odvijala na svakom od jezika u upotrebi u određenom okrugu (Cohen, 1996: 39). Zakon je dalje previđao odgovornost provincijalnih i municipalnih vlasti za finansiranje škola i plate učitelja, dok su za regulaciju ovako zamišljenog sistema javnog obrazovanja bili odgovorni lokalni školski odbori birani u tu svrhu. Sa druge strane, svaka provincija je bila u obavezi da osnuje odgovarajuće obrazovne institucije za školovanje učiteljskog kadra, kao i da donese procedure na osnovu kojih bi se vršila akreditacija učitelja (Judson, 2016: 391). Katoličkoj crkvi je dozvoljeno vođenje postojećih i osnivanje novih privatnih škola (Cohen, 1996: 39), ali i tu su morali biti ispoštovani zahtevi koje je propisala država, uključujući dužinu osnovnog obrazovanja od osam godina i minimum školskih časova posvećenih sekularnim predmetima (Judson, 2016: 282).

Sprovođenje zakona o obaveznom osnovnom obrazovanju nije išlo bez problema. Na prvom mestu, trajanje osnovnog obrazovanja sve do 14. godine je značilo ozbiljan udarac za najsiromašnija seljačka i radnička domaćinstva koja su zavisila od rada dece, naročito u vreme žetve, kao i dodatnog prihoda koji je takav rad donosio njihovim skromnim budžetima. Dalje, s obzirom da je sama implemetacija zakona u mnogome zavisila od provincijalnih vlasti, odnosno tamošnjih sabora, stavljenje zakona na snagu je odugovlačeno i to naročito u provincijama sa tradicionalno jakim podrškom katoličkoj crkvi, poput Tirola gde je odluka o obaveznom osnovnom obrazovanju u trajanju od osam godina stupila na snagu tek 1892. godine (Judson, 2016: 282). Služeći se argumentom o potrebi dece kao

⁸¹ Odluci da se opozove Konkordat tadašnjeg ministra za obrazovanje i religiju Štermajera (Karl von Stermayr) svakako je doprinela oštra reakcija Pija IX na zakone iz 1868. godine koje je nazvao razornim, monstruoznim, prokletim, kao i apsolutno ništavnim i ispraznim (Judson, 2016: 284). Kada je 1870. godine u Vatikanu usvojen dokument koji je Papu proglasio nepogrešivim u svim pitanjima katoličke dogme, isti dokument je Štermajer iskoristio kao povod da se Konkordat, trn u oku liberala, najzad proglasi nevažećim (Judson, 2016: 284).

⁸² Sličan zakon je donet u Ugarskoj 1868. godine, s tom razlikom što je on predviđao obavezno osnovno obrazovanje u trajanju od šest godina za svu decu uzrasta od 6 do 12 godina. Takođe, bez obzira na pol (Popov, 2010: 146).

pomoćnoj radnoj snazi tokom žetve, sabor u Galiciji je uspeo da smanji trajanje osnovnog obrazovanja na šest godina (Judson, 2016: 282), dok je kasnije, iz istog razloga, ostavljena mogućnost deci da naupuste osnovno obrazovanje nakon šest godina u najsiromašnijim jadranskim i karpatskim provincijama (Cohen, 1996: 38).

Posledice liberalnih zakona o obrazovanju su bile dvostruke. Sa jedne strane, obavezno osnovno obrazovanje čiji je tok i program kontrolisala država, pružilo je priliku za širenje ideologije države i dinastije u stanovništvu od ranog detinjstva. Visok nivo pismenosti stanovništva, koji je za celokupni austrijski deo monarhije za starije od 11 godina, u proseku, iznosio 85.3%⁸³ 1910. godine (Judson, 2016: 334), jeste omogućio masovni pristup štampanim medijima, preko kojih je dvor kontrolisao sliku Franca Jozefa i dinastije dostupnu javnosti Monarhije (Unowsky, 2005). Doduše, ova kontrola je bila daleko manje efikasna u odnosu na period neoapsolutizma kada je štampa bila pod snažnom cenzurom (Unowsky, 2005: 51). Treba imati u vidu da i posle neoapsolutističkog perioda uticaj na javno mnjenje nije bilo za potcenjivanje, s obzirom na to da su vlada i dvor kroz svoju mrežu glasila uspevali da značajno utiču na način na koji je car viđen u javnosti (Unowsky, 2005: 129). S druge strane, obrazovni sistem je omogućio stvaranje impulsa među stanovništvom ka demokratizaciji političkog sistema⁸⁴. Ovo je bila šansa za političke stranke, naročito nakon 1880. godine, da putem medija i pod plaštom nacionalnih, verskih, profesionalnih ili klasnih interesa utiču na javnost, a u cilju ostvarenja svojih partikularnih interesa (Judson, 2016: 337). Jasno je da su u kontekstu nacionalnog pitanja u Austrougarskoskoj, opisane društvene posledice obaveznog osnovnog obrazovanja uticale na stvaranje jedne ambivalentne društvene klime gde su raširena popularnost Franca Jozefa i dinastije, kao i snažan osećaj patriotizma stajali ruku pod ruku sa sve snažnijim prisustvom nacionalističkog diskursa u javnosti.

Dobru ilustraciju ove ambivalentnosti pruža Unovski (Daniel Unowsky) koji navodi slučaj takmičenja između pripadnika poljske i rusinske nacionalne zajednice u patriotizmu i ljubavi prema caru tokom proslave šezdesetogodišnjice njegove vladavine 1908. godine u Galiciji. Naime, Komitet za proslavu u Lavovu⁸⁵ je organizovao prodaju jeftinih prozirnih portreta Franca Jozefa sa ispisanom porukom na poljskom jeziku „2. decembar⁸⁶ 1848–1908“ koji bi se stavljali u prozore kao izraz lojalnosti caru, gde bi prihodi od prodaje bili iskorišćeni za pomoć lokalnim školama, bibliotekama, muzejima, humanitarnim društvima i tako dalje. Ovu inicijativu su ubrzo prihvatili komiteti u svim većim gradovima u Galiciji. Međutim, iste portrete je štampalo Rusinsko pedagoško društvo na rusinskom, odnosno ukrajinskom jeziku, te su glasila na ovom jeziku apelovali od svojih čitalaca da kupuju portrete pomenutog društva kojima bi se pomagale rusinske škole, dok bi kupovina portreta sa porukom na poljskom jeziku istovremeno značilo pomaganje Poljacima i „njihovim ciljevima“ (Unowsky, 2005: 143).

⁸³ Gledano po provincijama procenat pismenog stanovništva u ukupnoj populaciji je iznosio 58% za Galiciju i Bukovinu, 67% za Dalmaciju i Istru, dok je za ostatak Austrije ovaj procenat iznosio 90%. Što se tiče mađarskog dela carstva, cifre su nešto niže, ali prate Austrijski trend. Ukoliko se pogledaju podaci o pismenosti po jeziku govornika u Ugarskoj, najveći procenat pismenih su se mogli naći među govornicima mađarskog i nemačkog jezika i to oko 70%, a najniži među stanovništvom koje se služilo rumunskim i rusinskim jezikom, odnosno oko 30% (Judson, 2016: 334).

⁸⁴ „Muškarci i žene poreklom iz niže–srednje i radničke klase, koji su obrazovani u liberalnom školskom sistemu, naučili su svoje lekcije previše dobro. Želeli su da postanu aktivni građani i da doprinesu carstvu. Nije li lokalna vlast bila takođe i njihova? Zar ta vlast ne treba da uzme u obzir njihove ekonomske, društvene i kulturne potrebe? Zar ne zaslužuju glas u odlukama koje su određivale pravac u kom ide celokupno carstvo?“ (Judson, 2016: 350)

⁸⁵ Poljski naziv grada je Lwów, nemački Lemberg, dok je ukrajinski Львів.

⁸⁶ Datum krunisanja Franca Jozefa.

Upravo proslave jubileja su bile prilike kada su učenici bili najizloženi idejama dinastije i države. Naime, član 63 krivičnog zakona iz 1852. godine je štiti lik cara, predviđajući zatvorsku kaznu za svaku osobu koja je isti lik vređala. Ovaj je član nastavio da se primenjuje u austrijskom delu carstva i nakon 1867. godine. Prethodno je značilo državnu kontrolu nad načinom na koji je car predstavljan u štampi, a naročito u publikacijama koje su pratile mnogobrojne jubileje slavljene širom Dvojne monarhije tokom dugovečne vladavine Franca Jozefa (Unowsky, 2005: 129). Povećanje stope pismenosti je istovremeno povlačilo za sobom i širenje tržišta na kom su ove publikacije plasirane, te je njihov broj doživeo eksploziju⁸⁷ tokom poslednjih decenija XIX veka (Unowsky, 2005:128). Među ovim publikacijama svakako su bile najpopularnije knjige i predstave namenjene školskoj deci. Kako je Ministarstvo za religiju i obrazovanje u austrijskom delu carstva određivalo šta je bilo moguće da se nađe u rukama učenika, autori i izdavači koji su želeli da se njihove knjige i pamfleti plasiraju na ovom profitabilnom delu tržišta⁸⁸ morali su svoje proizvode prilagoditi zahtevima Ministarstva, pored već pomenutih ograničenja koje je nametao član 63. Usled svega navedenog nije bilo nekih velikih razlika u sadržaju među knjigama i pamfletima koje je odobrilo Ministarstvo za distribuciju po školama u svojoj nadležnosti. Ova dela su bila skoncentrisana na ličnost Franca Jozefa, koja je bila predstavljana, u maniru srednjovekovnih hagiografija, kroz seriju anegdota iz carevog života. Takođe, obavezan deo sadržaja su bile reprodukcije portreta Franca Jozefa i to kao deteta, mladog cara i na kraju, kao već vremešnog čoveka, a sve u cilju buđenja ljubavi među najmlađim stanovništvom Dvojne monarhije, naročito u austrijskom delu, prema caru, dinastiji i državi. Drugim rečima, Franc Jozef je prikazivan kao savršeno ljudsko biće, dok su kontreverzniji periodi njegove vladavine, kao što su godine apsolutizma, vojni porazi ili finansijska kriza jednostavno bili sistematski izostavljani. Treba dodati da su ovakva dela često bila objavljivana na jezicima svih većih nacionalnih zajednica i zajedno distribuirana po školama sa malim zbirkama pesama posvećenih caru i zajedničkoj državi koje su se izvodile tokom jubileja ili proslava rođendana i imendana Franca Jozefa. Prethodno navodi na zaključak da su car, dinastija i država bili važan deo školskog doba austrougarske dece (Unowsky, 2005:128-133).

Kako je vojska bila jedna od retkih institucija kroz koje se ogledalo jedinstvo države nastale *Ausgleich*-om iz 1867. godine, razumljiva je važnost ove institucije, pored obrazovnog sistema, za širenje ideologije države i dinastije. Vojska je reformisana zakonom iz 1868. godine i po ovom zakonu je svaki muški stanovnik carstva bio obavezan da služi vojni rok u trajanju od tri godine⁸⁹. Reforme su sa sobom donele standardizaciju trajanja vojnog roka, jer su u prvoj polovini devetnaestog veka postojale velike regionalne razlike u ovom pogledu. Tako je u mađarskom delu carstva vojni rok u određenim slučajevima trajao do kraja života obveznika, dok je u ostalim delovima carstva najčešće bio ograničen

⁸⁷ Tokom jubileja 1879. (25 godine braka carskog para) i 1888. godine (40 godina vladavine Franca Jozefa) izdavači širom carstva su objavili na stotine knjiga i pamfleta posvećenih ovim proslavama koje su se mogle naći u svakoj provinciji Austrougarske (Unowski, 2005: 128).

⁸⁸ Škole su organizovale različite patriotske priredbe i predstave koje su bile deo proslave jubileja, dok su sa druge strane ohrabrivale svoje učenike da kupuju različite komemorativne predmete (Unowski, 2005: 129).

⁸⁹ Regrutacija se obavljala na taj način što su, po sistemu lutrije, izvlačeni brojevi obveznika koji su odlazili na služenje vojnog roka, dok su svi oni čiji brojevi nisu izvučeni bili u obavezi da pristupe rezervi ili da postanu deo *Landwehr-a* u austrijskom delu carstva, odnosno *Honvéd-a* u mađarskom, koji su funkcionisali kao jedinice teritorijalne odbrane. Takođe, postojala je opcija za studente da u roku od godinu dana prođu obuku za rezervne oficire (Judson, 2016: 363–364).

na četrnaest godina⁹⁰. Pre zakona iz 1868. godine, vojni rok je skraćen na deset godina u Mađarskoj 1840. godine, da bi 1845. godine trajanje vojnog roka ograničeno na osam godina na celokupnoj teritoriji carstva (Judson, 2016: 363).

Međutim, pomenuti zakon nije samo skratio i standardizovao trajanje vojnog roka, on je učinio ovu službu daleko egalitarnijom. Naime, proces regrutacije je podrazumevao niz zvaničnih i nezvaničnih pravila koja su omogućavala da se pojedinac oslobodi vojne obaveze u zavisnosti od njegovog zanimanja, društvenog položaja, stepena obrazovanja i u krajnjem slučaju od mogućnosti da plati oslobođanje od ove obaveze. Tako je najveći deo ljudstva po pravilu dolazio iz najsiromašnijih društvenih slojeva i najčešće iz ruralnih krajeva carstva. Zakonom iz 1868. godine vojska postaje po svom sastavu daleko raznovrsnija i u njenim redovima su se mogli naći predstavnici iz svih društvenih slojeva, iako nije prestala da bude najprivlačnija za regrute siromašnog seljačkog ili radničkog porekla. Vojska je nudila platu, zdravstveno osiguranje, smeštaj i hranu tokom perioda od tri godine, kao i mogućnost sticanja znanja i veština koje su mogli da iskoriste za poboljšanje svog društvenog položaja u civilstvu, po završetku vojnog roka (Judson, 2016: 364). Sve u svemu, nakon 1868. godine vojska je bila osnova zajedničkog iskustva koje su delile generacije muškaraca iz svih krajeva carstva i svih društvenih slojeva (Judson, 2016: 364), izlažući ih svakodnevno idejama države i dinastije tokom trajanja vojnog roka.

Pitanje jezika je za vojsku, kao i za ostatak državnog aparata Austrougarske, bilo od izuzetne važnosti. Komandni jezik (Kommandosprache) i jezik službe (Dienstsprache) u vojsci Dvojne monarhije je bio nemački⁹¹. Ovo je značilo da je svaki regrut na teritoriji carstva⁹², bez obzira u kojoj je oblasti služio vojni rok i koji je jezik govorio, morao da nauči oko osamdeset komandi na nemačkom jeziku tokom svoje obuke. Sa druge strane, zvanična komunikacija između različitih delova vojnog birokratskog aparata se odvijala na nemačkom jeziku (Judson, 2016: 365). Zakon iz 1868. godine je omogućio vojnicima odvijanje obuke na jeziku kojim su govorili, pored nemačkog jezika kao jezika komande, kao i da upotrebljavaju isti jezik u međusobnoj komunikaciji unutar puka i komunikaciji sa oficirima do čina kapetana. Ovo pravo je svoje korene imalo u ustavom garantovanoj jednakosti upotrebe jezika i funkcionisalo je tako što u slučaju da najmanje dvadeset procenata ljudstva u jednom puku govori jedan od priznatih jezika carstva, taj jezik bi postao jedan od pukovskih jezika⁹³ (Judson, 2016: 365).

Iz prethodnog se lako može zapaziti da je prvenstvo nemačkog jezika u zajedničkoj vojsci ostalo neupitno, bez obzira na postojanje insitucije pukovskih jezika. Jezička politika u austrougarskoj vojsci kojom se pokušavala održati nemačka hegemonija u ovoj instituciji uz istovremeno uvažavanje, doduše prilično oprezno, nacionalnih osobenosti nenemačkih regruta kroz upotrebu pukovskih jezika, stvorila je

⁹⁰ Gumplovic navodi podatak da ja obaveza služenja vojnog roka u austrijskom delu carstva pre 1845. godine trajala 14 godina, dok se u *Landwehr-u* služilo 6 godina. Vojni rok nije predstavljao opštu obavezu, već su mnoge kategorije stanovništva bile izuzete, a na prvom mestu plemstvo (Gumplowicz, 1907b: 286).

⁹¹ U *Honvéd-u* i *Hrvatskom domobranstvu* komandni jezik je bio mađarski, a u *Landwehr-u* su se komande izdavale na nemačkom jeziku (Judson, 2016: 365).

⁹² Pozivajući se na podatke iz 1900. godine, Gumplovic iznosi podatak da je godišnji broj regruta fiksiran na 103.100 ljudi od čega Austrija daje 59.024 regruta, a Ugarska 44.076 (Gumplwicz, 1907b: 288).

⁹³ Iako je opisana praksa imala osnovu u liberalnom ustavu iz 1867. godine, takođe se može posmatrati kao saglasnu sa ranije pomenutom dinastičkom i državnom strategijom prikazivanja multinacionalnog karaktera carstva kao snage Dvojne monarhije. Multijezičnost unutar vojske, kao rezultat postojanja niza pukovskih jezika, je omogućavala po državu sigurnu nacionalnu i regionalnu identifikaciju vojnika uz istovremenu izgradnju *esprit de corps* gde je lojalnost zajedničkoj državi i caru od primarnog značaja. U prilog ovog zapažanja ide i podatak da je vojnicima bilo omogućeno da na paradama pevaju pesme na pukovskim jezicima, dok su oficiri ohrabrivani da nauče jezik vojnika kojima su komandovali. S obzirom da je su oficiri imali česte prekomande, ovo se pokazalo kao problematično u praksi (Judson, 2016: 364).

još jednom situaciju ispunjenu ambivalentnošću. Tako, Džudson (Pieter M. Judson) primećuje: „Pukovske lingvističke prakse, poput drugih iskustava karakterističnih za carstvo, kao što je osnovno obrazovanje, pobudile su nacionalno osećanje kod vojnika, istovremeno ujedinjujući vojsku kroz zajedničku upotrebu nemačkog jezika, nošenje istih uniformi i učestvovanje u istim tradicijama.“ (Judson, 2016: 365)

Ovo zajedničko iskustvo služenja trogodišnjeg vojnog roka, zajedno sa osećanjem ponosa koje je proizlazilo iz odatle, poslužilo je kao impuls za stvaranje udruženja veterana širom carstva. Ubrzo nakon nastanka prvih udruženja, njihov broj naglo raste, a naročito u poslednjoj deceniji devetnaestog veka (Judson, 2016: 368), dok način njihovog funkcionisanja pruža argument pomenutoj tvdnji o ambivalentnom uticaju institucije vojske na nacionalizam u Austrougarskoj. Udruženja nastaju „odozdo“ iz već pomenutih razloga, dok su njihove delatnosti bile okrenute pre svega lokalnoj zajednici i fokusirane na pomoć naugroženijim, kao i učešću u mnogobrojnim manifestacijama, takozvanog, patriotskog karaktera. Ovakva udruženja su, takođe, bila daleko inkluzivnija od postojećih nacionalnih i okupljala su pripadnike niže srednje klase, radnike i seljake šarolikog nacionalnog sastava. Kada je Ministarstvo odbrane austrijskog dela carstva početkom dvadesetog veka predložilo osnivanje državnog udruženja koje bi objedinilo sva postojeća lokalna dajući im funkciju rezervnih policijskih snaga u slučaju rata, mnoga lokalna udruženja veterana su bila protiv takve inicijative, da bi na kraju navedeno ministarstvo odustalo od takve zamisli (Judson, 2016: 754-756). Ovim su veterani jasno pokazali da su u njihovom identitetu regionalna i etnička identifikacija bili podjednako važne komponente kao i patriotizam, te da je prvo prevagnulo u slučaju centralističke inicijative austrijske države (Judson, 2016: 368–369).

Ako su prakse u austrougarskoj vojsci imale ambivalentan uticaj na razvoj nacionalne svesti regruta, oko vojske kao jedne od retkih zajedničkih institucija Dvojne monarhije vodile su se česte rasprave u mađarskom i austrijskom parlamentu koju su svoju kulminaciju imale u ozbiljnoj ustavnoj krizi u periodu između 1903. i 1906. godine (Taylor, 1948: 206-207; Judson, 2016: 365-366). O krizi će biti kasnije više reči, dok je za sada dovoljno pomenuti da su različiti nacionalni pokreti u gore navedenim jezičkim praksama videli opasnost za svoju zajednicu. Manji nacionalizmi su u njima videli pokušaj mađarizacije ili germanizacije, mađarski nacionalisti su bili ugroženi hegemonijom nemačkog jezika, dok je institucija pukovskog jezika vraćala u javnu upotrebu slovenske jezike koji su iz iste sfere sistematski isključeni u mađarskom delu carstva u pokušaju da se slovenske nacionalne zajednice asimiluju u mađarsku naciju (Kwan, 2013: 10; Judson, 2016: 366). Na kraju nemački nacionalizam je hegemoniju svog jezika video kao prirodnu, pošto je država bila tvorevina nemačke nacije (Kwan, 2013: 9-10), sa vojskom kao neraskidivim delom države.

Pored obrazovnog sistema i vojske kao kanala širenja patriotizma među stanovništvom Dvojne monarhije, državni aparat i kuća Habsburga nisu propuštali prilike da pruže svojim građanima mogućnost da iskažu svoja patriotska osećanja učestvovanjem u različitim javnim događajima tokom dugovečne vladavine Franca Jozefa. Ovim svetkovinama je slata poruka jedinstva kao protivteža sve glasnijim nacionalnim pokretima. Iako je praksa pokazala da iskazivanje ljubavi prema caru i otadžbini ne isključuje nacionalno takmičenje ili korišćenje istih svetkovina za partikularne nacionalne interese, država se trudila da maksimizuje njihov broj i često se pokazala kao izrazito umešna u njihovom organizovanju (Cohen, 2005: xii). Doduše treba na naglasiti da iako je tokom proslava različitih jubileja Franc Jozef predstavljan kao otac svih naroda Austrougarske, a samim tim i Mađara, mađarska plemićka elita je iste jubileje posmatrala kao praznike u drugoj zemlji, s obzirom da su se u mađarskom delu carstva jedino praznovale godišnjice krunisanja Franca Jozefa kao mađarskog kralja 1867. godine (Unowsky, 2005: 7).

Povodi za organizovanje proslava su, kao što je gore pomenuto, bili mnogobrojni. Carev rođendan⁹⁴, godišnjica krunisanja, godišnjice braka carskog para⁹⁵ i tako dalje, sa posebno grandiozno obeleženim jubilejima, kao na primer 50 godina vladavine ili 25 godina braka. Listi treba dodati u učešće Franca Jozefa na procesijama tokom velikih religioznih praznika svih glavnih veroispovesti carstva (Unowsky, 2005: 30). Ranije pomenuti član 63 krivičnog zakonika je uticao da prikaz lika cara u mnogobrojnim tekstovima koji su se bavili ovim događajima, bez obzira da li su se oni našli u dnevnim listovima, pamfletima ili specijalizovanim monografijama štampanim za te prilike, odaje utisak ljudskog savršenstva. Sa druge strane, građani carstava iliti pre svega njegovog austrijskog dela, mogli su tad uživo da vide cara, čije prisustvo, zahvaljujući štampi, nije bilo ništa manje od svetog. Ubistvo carice Elizabete u Ženevi 10. septembra 1898 i samoubistvo princa Rudolfa 1889. godine su doprineli da Franc Jozef u štampi dobije i status cara–mučenika (Unowsky, 2005: 89). Bez obzira što država i dinastija nisu u potpunosti uspevale da ujedine carstvo u ovim prilikama, pa čak i u slučaju sahrane carice Elizabete⁹⁶, činjenica ostaje da je na ovaj način stvoren prilično jak kult ličnosti cara Franca Jozefa, a samim tim i kult države koju je on telotvorio. Prethodno odlično sumira Unovski kad kaže: „Franc Jozef je bio i idealizovan vladar – princ mira, prvi vojnik, živo otelotvorenje benevolentne države – i idealizovano ljudsko biće, posvećen radu za dobrobit svojih podanika, primer patnje i strpljenja, koga je lična tragedija pognula, ali ne i slomila.“ (Unowsky, 2005: 94)

Iako su gorepomenute svečanosti bile organizovane u čitavoj Cislajtaciji⁹⁷, priliku da vide cara podanici iz udaljenijih provincija su imali za vreme njegovih putovanja, odnosno tokom *Kaiserreise*–a, kako su zvanično ove posete provincijama nazivane. Sa druge strane, na ovaj način su dvor i država mogli da pokažu brigu za svoje građane i u najudaljenijim delovima carstva uz istovremenu mogućnost da se upoznaju sa političkim prilikama na lokalni i da deluju u zvanično proklamovanom duhu zajedništva na licu mesta. Dobar primer predstavlja poseta Franca Jozefa Galiciji 1880 godine, gde se najduže zadržao u Krakovu (Kraków) i Lavovu. S obzirom da su u Krakovu i okolini stanovništvo gotovo u potpunosti činili Poljaci (Unowsky, 2005: 64), daleko je zanimljivija poseta Lavovu.

U samom gradu većinu su činili Poljaci, dok je u provinciji većinsko stanovništvo bilo rusinsko. Takođe, političku hegemoniju i vlasništvo nad zemljom u ovoj dominantno poljoprivrednoj regiji su imali Poljaci. Svemu prethodnom treba dodati da je Lavov imao i veliku jevrejsku zajednicu. Poljska politička elita je želela da organizuje doček u kom bi se pokazala lojalnost Poljaka caru i podrška celokupnog stanovništva njihovom političkom vođstvu. Međutim, rusinska i jevrejska zajednica su organizovale zasebne svečanosti povodom dolaska Franc Jozefa. Car je u program posete uvrstio svečanosti sve tri nacionalne zajednice i obilno je novčano pomogao siromašno, pre svega rusinsko,

⁹⁴ 18. avgust.

⁹⁵ 24. april.

⁹⁶ Natpis na caričinom kovčegu na latinskom je promenjen od „Elizabeta, carica Austrije“ u „Elizabeta, carica Austrije i kraljica Mađarske“ da bi se izbegao potencijalni sukob sa mađarskim zvaničnicima. Ovo je dovelo do zahteva čeških političara da se natpisu doda i „kraljica Bohemije“, čime bi se implicitno priznao status Bohemije sličan onom koji je već imao mađarski deo carstva od 1867. godine. Da bi se izbeglo dodatno komplikovanje situacije oko titule carice, pozicija dvora je bila da se pokojna Elizabeta oslovljava sa „Njeno veličanstvo, carica i kraljica Elizabeta“. Žalbe mađarskih zvaničnika na ovu odluku su ipak usledile, pa je u poslednjem trenutku na kovčeg vraćena mađarska kraljevska titula (Unowsky, 2005: 91-93).

⁹⁷ Drugi naziv za Austriju, odnosno austrijski deo carstva. Naziv Translajtacija odgovara mađarskom delu carstva. Oba naziva u svom korenu imaju ime reke Lajte, pritoke Dunava, koja je predstavljala prirodnu granicu između dva dela Monarhije. Tako, naziv Cislajtacija odgovara zemljama do Lajte, a Translajtacija zemljama preko ove reke.

stanovništvo koje mu se pisanim putem obratilo⁹⁸. Ovome trebati i značajna sredstva koja je Franc Jozef odobrio za izgradnju osnovne škole u obližnjem rusinskom selu, što je politička elita ove nacionalne zajednice tumačila kao kritiku sporosti i neefikasnosti poljski dominirane provincijske administracije (Unowsky, 2005: 65-68). No, treba pomenuti da ovi činovi milosrđa ni u jednom trenutku nisu doveli u pitanje političku i ekonomsku dominaciju Poljaka u Galiciji. Na kraju svi su bili zadovoljni carevim putovanjem. Franc Jozefovu posetu sinagogama jevrejska zajednica je tumačila kao ponovnu potvrdu svojih sloboda i prava (Unowsky, 2005: 67), Rusini su bili zadovoljni što su uspešno organizovanim dočekom pokazali da po lojalnosti ne zaostaju za Poljacima (Unowsky, 2005: 70), dok su Poljaci imali političku autonomiju Galicije krojenu po njihovoj meri (Unowsky, 2005: 71).

Tejlor je na jednom mestu opisao Franca Jozefa kao čoveka koji bi bio daleko bolji birokrata nego vladar. Sa izraženom pozadinom (*Sitzfleisch*), nastavlja engleski istoričar, neprestano je bio u čudu kako za valjano funkcionisanje njegove imperije nije bilo dovoljno osmočasovno sedenje za radnim stolom i potpisivanje dokumenata (Taylor, 1976: 78). Prethodni tekst je svakako pokazao da je ova ocena bila prestroga. Iako nastojanja države i dvora da aktivnim merama kontrolišu sve važnije nacionalno pitanje nisu uvek bila potpuno uspešna, teško se može reći da se samo „sedelo za stolom“ i da sistemskih mera nije bilo. Gumplovic je video monarha kao neku vrstu zasebne socijalne grupe, sa zasebnim interesima, ne uvek u skladu sa interesima ostatka vladajuće klase (Gumplowicz, 1912: 74). Čini se da je njegov teorijski uvid bio bliži realnosti Austrougarske nego Tejlorova istorijska analiza. Kako navodi poljsko–austrijski sociolog u svom poslednjem delu: „ (...) vlada monarh svim socijalnim grupama u državi time, što se prema okolnostima uvijek s jednom grupi proti drugima složi, što se upire na jedne grupe proti drugima.“ (Gumplowicz, 1912: 75)

Da ovaj uvid takođe odgovara stvarnosti Dualne Monarhije pokazaće naredni odeljak, gde će se поближе opisati politički sistem ove države. Međutim, valja naglasiti da su goreopisane mere bile uspešne u tome da nacionalne zahteve održe u granicama Austrougarske. Šenererov pangermanski program je imao zanemarljivu političku težinu nakon hiljadu devetstote godine, dok su čak i socijal–hrišćanski i socijaldemokratski politički pokreti kao najvažniji masovni nadnacionalni pokreti u poslednjim decenijama XIX veka i godinama pred Prvi svetski rat svoje zahteve očekivali da ispune u Austrougarskoj (Cohen, 2007: 242-243).

⁹⁸ Radi se o takozvanim peticijama i više od 9000 je stiglo do dvora tokom careve posete Galiciji i Bukovini. Na ovaj način je dvor upoznat sa teškim siromaštvom među ruralnim stanovništvom ovih provincija. Savet Jozefa fon Kundrata (Joseph von Kundrat), dvorskog zvaničnika Francu Jozefu je bio da ne šteti sredstva u tom slučaju, pošto je politički značaj podrške tog dela stanovništva daleko veći od potrošenog novca (Unowsky, 2005: 67-68).

3.2 Car, parlament i provincijalne skupštine

Gumploviceva kakarakterizacija vladavine monarha uklapa se u određenje ranije pomenute kategorije društvenih krugova unutar teorijskog sistema poljsko–austrijsko sociologa. Karakteristike političkog života od 1860. godine pa do prestanka postojanja Austrougarske nakon Prvog svetskog rata pružaju pregršt primera kojima se pomenuti pojam može pobliže objasniti.

Prelazak sa neoapsolutizma na konstitucionalizam nije ni u kom slučaju bio uslovljen progresivnim političkim nazorima, tada još uvek mladog, Franca Jozefa. Daleko od toga, razlog su bili ratovi i dinastički prestiž zbog kog su se vodili (Taylor, 1976: 96; Judson, 2016: 247). No, ratovi koštaju. Naročito su politički i ekonomski skupi oni u kojima se gube industrijalizovane provincije poput Lombardije 1859. godine ili ekspresno izgubljen rat protiv Prusije 1866. godine kojim je završen dinastički san o ujedinjenju nemačkih zemalja pod Habsburzima (Taylor, 1976: 127; Judson, 2016: 248). Kako napominje Džudson, sav društveni i ekonomski napredak ostvareni tokom perioda neoapsolutizma⁹⁹ su prokockani vojnim porazima do 1859. godine i umesto rasta su se našle snažne monetarne i fiskalne krize (Judson, 2016: 248). Kreditorima je bilo potpuno sredstvo koje bi spoljnopoličke avanture cara učinilo teže izvodljivim, a samim tim, ekonomske potrebe koji bi nakon sledili, manje učestale. Ustav se činio kao takvo sredstvo¹⁰⁰ (Judson, 2016: 219).

Doduše, Franc Jozef se nadao da će uspeti da izdejtstvuje samo privid ustava koji bi mu omogućio da sva realna moć ostane u njegovim rukama, uz istovremeno obezbeđivanje sredstava za nove misije kuće Habsburga (Judson, 2019: 251). Nakon poraza 1859. godine, dve opcije su mu stajale na raspolaganju. Federalistička, koju je zastupalo konzervativno plemstvo i centralistička opcija za koju se zalagala liberalna, pretežno nemačka i gradska, srednja klasa (Taylor, 1976: 97; Judson, 2016: 251-252). Plemstvo je u federalizmu videlo način da očuva svoje privilegije i relativnu nezavisnost u odnosu na Beč kroz pozivanje na „istorijsko pravo“ provincija u kojima su se njihovi posedi nalazili. Carstvo bi na taj način bilo transformisano u savez kvazi-državnih entiteta, dok bi najveći deo političke moći ležao u provincijalnim skupštinama (Taylor, 1976: 98). Sa druge strane, liberali su sebe videli kao nastavljače tradicije Marije Terezije i Jozefa II (Kwan, 2013: 8-9), te je snažno i progresivno carstvo u njihovim očima istovremeno bilo i centralizovano, postavljeno na temeljima poštovanja zakona koji su se donosili unutar parlamenta, a od strane izabranih predstavnika iz svih krajeva prostranog carstva (Judson, 2016: 252). Snažna centralizovana država, drugim rečima, bila jedan od centralnih stubova liberalizma svojstvenog Habsburškoj monarhiji u drugoj polovini XIX veka (Kwan, 2013: 7). Ono što su obe opcije imale zajedničko jeste otklon od politički nezrele „mase“, te su podrazumevale ograničenje izbornog prava samo na najbogatije podanike carstva (Judson, 2016: 252)

Tejlor navodi da su potrebe spoljne politike, odnosno želja da se oživi Sveta alijansa uticale da se Franc Jozef na prvom mestu opredeli za federalizam. Smatrao je da pomenuti diplomantski korak zahteva konzerativnu unutrašnju politiku čime bi se ruski car i pruski kralj, kako se nadao, pridoboli za ideju obnove starog savezništva (Taylor, 1976: 100). Izbor grofa Agenora Goluhovskog (Agenor Gołuchowski) kao prvog čoveka kabineta 1860. godine označio je početak izrade osnovnog zakona carstva u federalističkom ključu koji će stupiti na snagu 20. oktobra iste godine, poznatog po imenu Oktobarska diploma. Provincijalne skupštine (Landtag) koje su u prvim godinama vladavine Franca Jozefa raspuštene (Taylor, 1976: 85-87), Oktobarskom diplomom su ponovo formirane i uzdignute na

⁹⁹ Ovde se pre svega misli na industrijalizaciju i izgradnju infrastrukture, a na prvom mestu železnice, kao i oslobađanje seljaka od feudalnih radnih obaveza, takozvanog *robot*-a, 1848. godine.

¹⁰⁰ Postoji anegdota da je Anselm Solomon Rotšild (Anselm Salomon Rotshild), osnivač Creditanstalt banke, navodno rekao caru „Nema ustava, nema para“ (Judson, 2016: 219).

nivo najvažnijih političkih institucija carstva. Imperijalni savet, odnosno *Reichsrat*, telo prvobitno uspostavljeno Decembarskom patentom 1851. godine, predstavljao je jedini ostatak centralizovane države iz doba neoapsolutizma, sa ovlašćenjima ograničenim samo na razmatranje godišnjeg budžeta. Svaka od 19 provincijalnih skupština je slala po dva delegata u Reichsrat u cilju odlučivanja o ovom pitanju¹⁰¹, dok su o svim drugim stvarima koje su se ticale funkcionisanja carstva odlučivali car i provincijalne skupštine. (Taylor, 1976: 87; Taylor, 1976: 100; Judson, 2016: 252).

Međutim, Oktobarska diploma je predstavljala mrtvoroden najviši zakonski akt carstva, ukoliko se upotrebi živopisan Tejlerov izraz (Taylor, 1976: 101). Razlozi tome su bili dvostruki. Sa spoljnopolitičke strane, cena obnove starog prijateljstva je bila previsoka za Habsburšku monarhiju. Rusija je zahtevala povećanje svog uticaja na Crnom Moru, dok je Prusija želela ujedinjenje nemačke nacije pod svojim vođstvom. Oba zahteva su bila neprihvatljiva za Franca Jozefa, tako da se sastanak u Varšavi 21. oktobra 1860. godine završio neuspehom (Taylor, 1976: 101-102).

Iz perspektive unutrašnje politike carstva, konzervativan ustav je uslovio talas nezadovoljstva. Liberali su Oktobarsku diplomu videli kao oživljavanje feudalizma i ogroman korak unazad od nasleđa revolucionarne 1848. godine. Sa druge strane, za mađarsku političku elitu svođenje njihove kraljevine na nivo ostalih provincija carstva je bilo ravno uvredi. Oktobarska diploma, koja je predviđala provincijalnu skupštinu u Budimpešti, bila je daleko od praktične nezavisnosti proizašle iz revolucionarnih Aprilskih zakona 1848. godine. Nemački liberali su se slagali sa svojim mađarskim kolegama u napadima na Oktobarsku diplomu pozivajući se na revolucionarnu tradiciju koja je imala različite posledice po carstvo u zavisnosti iz čije perspektive se ova tradicija posmatrala. Činjenica neuspeha spoljne politike u sprezi sa nezadovoljstvom domaće političke scene, učinila je da se federalistički ustav preko noći preobrazi iz rešenja u problem za Franca Jozefa, uslovljavajući smenu aristokrate Goluhovskog nemačkim liberalom sa revolucionarnim iskustvom Šmerlingom (Anton von Schmerling). Tako je „neopoziv“ federalistički ustav (Judson, 2016: 253) za tren oka zamenjen centralističkim Februarskim patentom iz 26. februara 1861. godine (Taylor, 1976: 102-104; Judson, 2016: 253-254).

Februarski patent bi bilo najlakše opisati kao negativ Oktobarske diplome. Provincijalne skupštine iliti zemaljski sabori¹⁰², kao najvažnije političke institucije Oktobarske diplome, postaju izborne jedinice za Reichsrat sa nešto ovlašćenja koja su se ticale lokalne samouprave, kako je to predviđao Februarski patent. Izborni sistem je zamišljen tako da se u okviru svake provincije biraju predstavnici po takozvanim kurijama u ovdašnje sabore. Provincijalne skupštine su činile 4 kurije i to krupni zemljoposednici, trgovačka komora, gradske i seoske izborne jedinice. Prethodnom treba dodati da je imovinski cenzus za poslednje dve kurije bio prilično visok. Odatle bi se slali delegati u Reichsrat čiji je Donji dom takođe bio organizovan na istovetan način, odnosno podeljen na kurije. Gornji dom su činili članovi kuće Habsburga i drugi istaknuti pojedinci koje je imenovao car. Da bi zakonski akt postao punovažan on je morao biti izglasan u oba doma i na kraju odobren od strane cara. Takođe, Februarski patent je predviđao paralelno postojanje takozvanog užeg Reichsrat-a (engerer Reichsrat) koji nije uključivao delegate mađarskih zemalja, gde je bilo moguće donositi zakone koji se odnose isključivo na Cislajtaniju, odnosno austrijske zemlje. Pored ovog Šmerlingovog ustupka „istorijskim pravima“ Krune svetog Stefana, Februarski patent je u sebi nosio još jedan pečat nemačkog liberalizma, a to su komplikovana pravila izbora za provincijalne skupštine, takozvana „izborna geometrija“, čija je funkcija

¹⁰¹ Ostale članove Reichsrat-a je imenovao car, što je zajedno činilo članstvo od sto ljudi (Taylor, 1976: 100).

¹⁰² U smislu sabori zemalja Krune. Izrazi su sinonimi, ali istovremeno trebaju da naglase i razliku ovih institucija u odnosu na parlamente izbornih demokratija. U suštini, provincijalne skupštine su najbliže srednjovekovnim staleškim skupštinama.

bila da obezbedi nemačku većinu u Reichsrat-u. Po ovom centralističkom ustavu oba doma zakonodavnog tela su brojala zajedno 343 člana (Taylor, 1976: 104-105; Judson, 2016: 253).

Pravila koja su se ticala izbora predstavnika u kurije kupnih zemljoposjednika i privredne komore nisu previše manipulirana u korist Nemaca, pošto su pripadnici ovih društvenih slojeva uglavnom bili Nemci, osim u slučaju Bohemije i Moravske. Stvari su stajale drugačije za preostale dve kurije. Gradovi su favorizovani u odnosu na selo, a nemački gradovi i sela u odnosu na ne-nemačka naselja. Ovo je bilo naročito vidljivo u Bohemiji i Moravskoj, gde je, na primer, nemačkog predstavnika gradske kurije biralo 10 000 stanovnika, a češkog 12 000. Takođe, nemačkog predstavnika u seoskoj kuriji je biralo 40 000 stanovnika, a češkog 53 000. U slučaju provincija gde je nemačko stanovništvo bilo zanemarljivo, izborna pravila su favorizovala takozvane „istorijske nacije“ koje su glasale u korist Nemaca u zamenu za političku hegemoniju u datoj provinciji. Tako su Italijani u Dalmaciji favorizovani u odnosu na Hrvate i Srbe, a Poljaci u Galiciji i Bukovini u odnosu na Rusine. U Dalmaciji je „izborna geometrija“ dala i najneverovatnije rezultate gde je 400 000 Hrvata i Srba imalo 20 predstavnika, a 15 000 Italijana 23 (Taylor, 1976: 105–107).

Međutim, ni „izborna geometrija“ nije omogućila Nemcima, kao ni bilo kojoj drugoj nacionalnoj zajednici, da Februarski patent preoblikuje monarhiju u parlamentarnu. Već je pomenuto da je zakon postajao punovažan tek nakon što je izglasan u oba doma Reichsrat-a i pošto bi car odobrio zakon u pitanju. Delegati u Reichsrat-u, nisu imali imunitet od krivičnog gonjenja, niti su imali bilo kakav uticaj na sastav ministarskog kabineta. Takođe, kabinet je odgovarao isključivo caru, a ne parlamentu, dok sa druge strane, članovi kabineta nisu bili odgovorni zakonodavnom telu za sprovođenje legislative izglasane na gore opisan način. Sve ove elemente su imali revolucionarni parlamenti iz 1848. godine, kako u austrijskoj, tako i u mađarskoj polovini carstva (Taylor, 1976: 107; Judson, 2016: 253).

Bez obzira da li je uži Reichsrat bio Šmerlingov ustupak mađarskim političkim vođama (Judson, 2016: 609) ili proračunata akcija iskusnog birokrate (Taylor, 1976: 105) koja je omogućavala nastavak rada zakonodavnog tela i u slučaju bojkota „problematičnih“ Mađara, najvažnija politička institucija Februarskog patenta je postojala samo u ovom obliku od 1861. godine sve do Nagodbe 1867. Odmah nakon prvih izbora za provincijalne skupštine 1861. godine po načinu na koji je to predviđao Februarski patent, zemaljski sabori Ugarske i Hrvatske su odbili da pošalju svoje delegate u Reichsrat. Razlog tome je bilo odbijanje da prihvate bilo kakav ustav koji nije priznavao Aprilske zakone iz 1848. godine. Ubrzo su ove dve provincijalne skupštine raspuštene, dok je Franc Jozef proglasio vandredno stanje u Ugarskoj (Taylor, 1976: 111; Judson, 2016: 256).

Vodeći se primerom mađarskih kolega bohemski Česi napuštaju parlament 1863. godine, u nadi da će ovaj čin primorati Franca Jozefa da prizna istorijska prava Bohemije i time ostvariti široku autonomiju ove provincije u duhu federalizma (Taylor, 1976: 117; Judson, 2016: 623). Nakon napuštanja moravskih Čeha sledeće godine¹⁰³ (Judson, 2016: 258), Reichsrat postaje mesto kojim je dominirala specifična vrsta nemačkog liberalizma svojstvenog Habsburškoj monarhiji. U tom kontekstu je potrebno reći nešto više o tome.

Eduard Herbst (Eduard Herbst) nezvanični vođa nemačkih liberala u Reichsrat-u tokom šezdesetih i sedamdesetih godina devetnaestog veka (Kwan, 2013: 6) je smatrao da suština liberalizma leži u tri reči: Austrija, nemačka nacija i sloboda (Kwan, 2013: 7). Ako bi se rasčlanila ova formula, „Austrija“ se odnosi na već pomenutu veru u snažnu centralističku državu, dalje, „nemačka nacija“

¹⁰³ Zanimljivo je da su moravski Česi tražili autonomiju za svoju provinciju uz istovremeno poricanje tvrdnji svojih bohemskih sunarodnika da Moravska ulazi u sastav srednjovekovne kraljevine Bohemije na čijim pravima su ovi poslednji temeljili svoje zahteve (Judson, 2016: 258).

predstavlja verovanje u civilizatorske moći nemačke kulture i najzad, „sloboda“ je poistovećena sa postojanjem ustava i zakona koji trebaju da očuvaju slobodu svih građana carstva (Kwan, 2013: 7).

Zašto država predstavlja jedan od stubova austro–nemačkog liberalizma? Herbst kao i mnogi drugi prvaci liberala, poput Ernsta Plenera (Ernst Plener) koji je nasledio Herbstu kao de facto vođa nemačkih liberala u parlamentu (Kwan, 2013: 6) ili Karla Giskre (Karl Giskra) ministra unutaršnjih poslova austrijskog dela carstva u periodu 1868–1870. godine (Kwan, 2013: 211), svoje su karijere započinjali kao državni službenici¹⁰⁴. Prva generacija liberala se kroz državnu službu upoznala sa idejama Marije Terezije i Jozefa II u kojima su videli jasne smernice za ispravno državničko delovanje. Kako sam Herbst navodi, rukom pisane beleške pomenutih vladara sa kojima se susreo radeći kao mlad službenik u Kancelariji za finansijske nabavke je, zajedno sa svojim kolegama, doživljavao kao delove Svetog pisma (Kwan, 2013: 9). Videći sebe kao nastavljače njihove tradicije, a naročito Jozefa II, kao i ideala Prosvetiteljstva, centralizovana država je predstavljala za liberale glavno sredstvo modernizacije društva i prosvetavanja podanika i istovremeno, garant sloboda ustanovljenih ustavom i zakonima (Kwan, 2013: 9). Sa druge strane, vizija carstva Jozefa II kao sekularizovane, centralizovane države sa jedinstvenim zakonodavstvom, obrazovnim i poreskim sistemom je podrazumevala i germanizaciju države i javne društvene sfere (Kwan, 2013: 8).

Nemački liberali nisu smatrali da germanizacija i sloboda građana stoje u suprotnosti. Kant, Hegel, Mocart, Gete, Betoven i mnogi drugi bili su predstavnici nemačke kulture, nemački univerziteti važili su među najboljim u svetu, dok je nemački jezik bio jezik filozofije, nauke i u krajnjem slučaju, svetski jezik (Kwan, 2013: 10). Za austro–nemačke liberale nije bilo nikakve dileme u tom pogledu i iz njihove perspektive nije bilo razloga učiti bilo koji drugi jezik, pošto je nemačka kultura bila superiornija od bilo koje druge u carstvu, dok su država i nemački jezik bili neraskidivo povezani (Kwan, 2013: 10). Sve ovo je posmatrano kao nešto prirodno i neupitno, a asimilacijom u nemačku kulturu pripadnici drugih nacija bi bili samo na dobitku¹⁰⁵. Na prvom mestu bi stekli mogućnost da stupe u državnu službu, a sa druge strane, na taj način bi bili u kontaktu sa najuzvišenijim univerzalnim ljudskim vrednostima prenetim, poput gore pomenute slobode, putem jednog svetskog jezika kakav je nemački (Kwan, 2013: 11). Negativna posledica ovih stavova je bilo otuđenje potencijalnih saveznika iz redova drugih nacionalnih zajednica. Stanovište da je država tvorevina austrijskih Nemaca i da je nezamislivo upravljanje pomenutom tvorevinom bez njih (Kwan, 2013: 12), uticalo je da prilike za rešavanje institucionalnih kriza, poput pomenutog češkog bojkota Reichsrat-a, ostanu potpuno neiskorišćene. Naime, iza čeških federalističkih zahteva u to vreme je stajao labav savez između liberala vođenih Palackim (František Palacký) i Rigerom (František Ladislav Rieger) i konzervativnog plemstva ispred kog je stajao grof Klam–Martinic (Heinrich Clam–Martinic). Stavovi čeških liberala su često po pitanjima socijalne i ekonomske politike bili bliži svojim nemačkim kolegama nego svojim konzervativnim sunarodnicima (Judson, 2016: 258), te je institucionalna kriza mogla biti relativno lako izbegnuta da su austrijski Nemci imali samo malo sluha.

¹⁰⁴ Tejlor nemačke liberale naziva birokratama i ova dva naziva koristi kao sinonime (Taylor, 1976).

¹⁰⁵ Ovakvu politiku je Gumolovic smatrao štetnom i neutemeljenom. U suštini, germanizaciju je poljsko–austrijski sociolog video kao nasilje nad istorijskim procesom, gde se pokušava državnim dekretima preskočiti čitave etape državnog razvoja. Naime, iako proces stvaranja jedinstvene nacije pretpostavlja i upotrebu istog jezika na čitavoj teritoriji države, kao što je već ranije pomenuto, u multietničkoj Austriji je nemoguće znati koji će to jezik na kraju biti. Germanizacijom se pokušava nasilno prekinuti kulturni razvoj postojećih etničkih zajednica, što uslovljava snažan otpor ovoj politici, a na kraju kao jedini rezultat ima samo traćenje vremena i novca. Daleko je mudrije podržati razvoj postojećih nacionalnih kultura kroz pružanje političke autonomije i omogućiti nesmetan tok ovom prirodnom procesu, zaključuje Gumplovic (Gumpłowicz, 1892: 108–113).

Na kraju „sloboda“ i „ustav“ su poistovećivani u javnom govoru prve generacije nemačkih liberala. Ustav je percipiran kao brana od apsolutističkih carskih tendencija i istovremeno kao lek za svaki problem Habsburške monarhije. Postojalo je čvrsto uverenje da će se društvo koje je zasnovano na poštovanju ustava i zakona, u pravom Prosvetiteljskom maniru, spontano probraziti u društvo sačinjeno od racionalnih, nezavisnih i slobodnih individua (Kwan, 2013: 11). Iako je retko ko od liberala zastupao ideju istinskog parlamentarizma (Kwan, 2013: 11), s obzirom da je učešće u političkom životu bilo „preveliki zalogaj“ za neprosvećenu većinu carstva, ustav je bio svetinja za njih, a sebe su videli kao njegove branitelje (Kwan, 2013: 13) i kao izabrane predstavnike naroda carstva (Judson, 2016: 254).

Ako se ponovo obrati pažnja na izborni sistem predviđen Februarskim patentom, teško da su delegati Reichsrat–a to zaista i bili, ali ih ovo nije sprečilo da se ponašaju kao da jesu bili izabrani predstavnici naroda zahtevajući odgovornost kabineta parlamentu, a ne caru kako je ustavni dokument predviđao (Judson, 2016: 255). U suštini, ovo je bila taktika liberala da preko štampe, koja je sa popuštanjem cenzure sa ushićenjem prenosila do detalja dešavanja u Reichsrat–u, stvore pritisak javnog mnjenja na Franca Jozefa, a u cilju sprovođenja politike što je moguće bliže svojoj zamisli (Judson, 2016: 256). Realnost je bila takva da je car pravio ustupke liberalima jedino u slučajevima kada mu se činilo da ne postoji druga alternativa i ovoga su obe strane bile svesne. Zbog toga Kwan iznosi ocenu da je politiku liberala tokom perioda njihove parlamentarne dominacije karakterisalo osećanje hitnosti i nastojanje da se za što kraće vreme donese što veći broj reformskih zakona, pošto se odnos snaga između relevantnih političkih aktera mogao brzo promenuti. U tom slučaju bi se izgubila prilika, možda i zauvek, za sprovođenje austro–nemačke liberalne misije (Kwan, 2013: 13). Ranije pomenuto ukidanje konkordata i reforme obrazovanja i vojske su primeri opisanog zakonodavnog delanja.

Promenljivost političkog života carstva je još jednom demonstrirana postavljanjem grofa Belkredija (Richard von Belcredi) za prvog čoveka kabineta Franca Jozefa. Ovo se dogodilo 27. jula 1865. godine, a još 20. jula iste godine je suspendovan Februarski patent, dok je Oktobarska diploma važila kao osnovni zakon carstva (Kwan, 2013: 44). Postavljanje konzervativnog plemića Belkredija na čelo kabineta valja posmatrati kao gest dobre volje upućen mađarskom političkom vođstvu¹⁰⁶, sa kojim je Franc Jozef otpočeo pregovore za povratak mađarskih delegata u Reichsrat (Taylor, 1976: 123-124; Kwan, 2013: 44). Nezavisne Delegacije popunjene delegatima iz parlamenata sa obe strane Lajte su predstavljale plod ovih pregovora. Ove institucije su bile zamišljene kao mesta na kojima bi se raspravljalo o pitanjima važnim za funkcionisanje celokupnog carstava. U slučaju neslaganja između dve Delegacije, one bi se privremeno sjedinile u jedno telo i većinskim glasanjem bi se odlučivalo o datom pitanju. Nezavisnost predloženih institucija se ogledala u činjenici da iako je zamišljeno da se popunjavaju biranim delegatima iz parlamenata, Delegacije im nisu bile odgovorne. Belkredijev kabinet je dočekao rat sa Prusijom leta 1866. godine bez prihvaćenog opisanog kompromisa (Taylor, 1976: 124-126).

Za manje od dva meseca koliko je rat trajao Nemačka Konfederacija je prestala da postoji, ujedinjenje nemačkih zemalja je zauvek ostalo izvan dohvata kuće Habsburga, a carstvo Franca Jozefa je nastavilo da postoji bez Venecije. Cena poraza se nije ogledala samo u izgubljenom dinastičkom snu i u gubitku teritorije carstva. Što Deak nije uspeo u pregovorima sa carem i Belkredijevim kabinetom, nakon izgubljenog rata dobio je od Franca Jozefa praktično bezuslovno. Nemački liberali su dobili još

¹⁰⁶ Na prvom mestu se pregovaralo sa Deakom (Ferenc Deák) kao najznačajnijoj ličnosti među mađarskim političarima. On je na Uskrs 1865. godine objavio članak u kome napominje da je veza između mađarskih zemalja i ostatka Monarhije daleko veća od labave zajednice oličene u Francu Jozefu. Neformalni pregovori između cara i Deaka su otpočeli još na Božić 1864. godine, te je Franc Jozef članak tumačio kao znak spremnosti na kompromis. Sve se ovo odigravalo bez Šmerlingovog znanja, koji daje ostavku 26. juna 1865. godine (Kwan, 2013: 44).

jednom šansu da sprovedu svoje prosvetiteljstvom inspirisane reforme, uz uslov da donesu sedam zakona koji su činili ustav iz 1867. godine, odnosno *Ausgleich*. Oni su dobili jasne smernice za pomenute zakone od cara, odnosno dva parlamenta, dve vlade, zajedničke ministre i Delegaciju (Kwan, 2013: 46). Kako napominje Džudson, Deak je praktično izdejstvovao nezavisnost Mađarske u unutrašnjoj politici kroz ponovno vraćanje na snagu većine zakona iz aprila 1848. godine i Franc Jozef je imao sreće što su Mađari ostali lojalni tokom rata i nisu tražili još više (Judson, 2016: 259).

Kao što se iz prethodnog vidi, reformski zakoni liberala pomenuti ranije u tekstu su nastali tek posle katasrofalnog poraza carstva u još jednom ratu vođenom za dinastički prestiž i u situaciji kad vraćanje na federalističku Oktobarsku diplomu nije predstavljalo zadovoljavajuće rešenje za mađarsko političko vođstvo. U suštini, nemačka centralistička opcija se nakon 1867. godine morala zadovoljiti sa sprovođenjem svog programa samo u Cislajtaciji, pošto su se zemlje sa druge strane Lajte našle van njihovog domašaja. Sa druge strane, bojkot čeških delegata Reichsrat-a predstavljao je izvor neprestanog pritiska na svaki od kabineta ministara, pošto je Franc Jozef želeo da se ovaj problem reši jednom za svagda. Upravo ovde leži izvor prvih reformi izbornog zakona u austrijskom delu carstva 1873. godine.

Doduše, posle Nagodbe i praktične nezavisnosti Mađarske, simbolično priznavanje jedinstvenosti zapadnog dela carstva povratkom Čeha u parlament je, sasvim razumljivo, predstavljalo prioritet unutrašnje politike za Franca Jozefa. Tako, prvi pokušaj pregovora između Beča i Čeha se odigrao već 1868. godine, dok je poziciju Monarhije predstavljao, u tom trenutku, zamenik premijera Austrije, Eduard Tafe (Eduard Taaffe). U zamenu za povratak poslanika u Parlament, Tafe je nudio fer tretman njihovih sunarodnika u Češkoj. Predlog je odbijen bez velikog premišljanja, pošto je češko političko vođstvo još uvek zastupalo svoju federalističku platformu zasnovanu na istorijskim pravima Bohemije (Taylor, 1976: 142–144). Takođe, češki program je bio jednostavno neprihvatljiv za kabinet, te je kompromis bio nemoguć u ovoj situaciji.

S obzirom na prethodno, jasno je da ni naredna godina nije donela nikakvog pomaka u postojećoj situaciji, te kabinet početkom 1870. godine preći češkim predstavnicima izborima za Reichsrat direktnim glasanjem u izbornim jedinicama, a ne posredstvom zemaljske skupštine. Na ovaj način bi bojkot bio premošćen, pošto bi glavni nosioci federalističke platforme, češko plemstvo, bili lišeni političke moći. No, problem povratka čeških delegata u Reichsrat je zasenjen pripremanjem za rat između Francuske i Pruske. Bojst (Friedrich Ferdinand von Boust), prvi čovek kabineta 1867. godine, sada kao ministar spoljnih poslova je pripremao vojno savezništvo sa Francuskom, što bi joj u slučaju rata sa Pruskom garantovalo Austrougarsku pomoć. Iako su razmenjene vojne delegacije, pregovori su trajali čitavu 1869. godinu i kada je izbio rat, Francuska se bez Austrougarske našla u sukobu sa Pruskom. Bojst je na kraju ostao bez podrške, pošto generalštab nije želeo još jedan rat sa Pruskom, nemački ministri su podržavali Bizmarka, bez obzira što je to značilo stvaranje Nemačke bez Dvojne monarhije, dok mađarsko političko vođstvo nije htelo da reskira novostečeni status unutar Austrougarske (Taylor, 1976: 144–145).

Nakon što su se spoljno političke prilike smirile, Franc Jozef je ponovo svu pažnju posvetio rešavanju problema bojkota čeških delegata. Zarad postizanja tog cilja on postavlja Karla fon Hoenvarta (Karl von Hohenwart), konzervativnog federalistu, za prvog ministra svog kabineta, dok novi ministar privrede postaje Albert Šefle (Albert Schäffle), februara 1871. godine (Taylor, 1976: 145–146; Popov, 2010: 130). Šefle, ekonomista i sociolog, uviđao je isprepletenost klasnog pitanja koje je polako dobijalo na značaju sa postojećim nacionalnim pitanjem, te je predlagao uvođenje opšteg biračkog prava kao načina istovremenog demontiranja oba pitanja. Ovo je bila jednostavno prevelika politička inovacija za Franca Jozefa, tako da je Šefle uspeo samo da neznatno utiče na postojeću izbornu geometriju, ali dovoljno da Česi dobiju većinu u zemaljskoj skupštini Bohemije (Taylor, 1976: 146).

Hoenvart je, sa druge strane, ponudio češkom vođstvu, koje nije odustajalo od svojih federalističkih zahteva, plan kome su glavne tačke bile značajna autonomija, prebacivanje dela

zakonodovstva koji se tiče lokalnih poslova na provincijske, odnosno zemaljske skupštine, kao i samostalnost u sprovođenju ovih zakona. Autonomija je trebala da obuhvata i sudstvo, obrazovanje i lokalnu upravu, uz uvođenje dvojezičnosti u nacionalno mešovitim sredinama. Sabori u Bohemiji, Moravskoj i Šleziji bi po Hoenvortovom planu trebali da se podele na češke i nemačke kurije. Na kraju, kao znak priznavanja istorijskih prava Bohemije, car je pristao da se kruniše njenom krunom (Popov, 2010: 130; Judson, 2016: 296–297).

Iako su Česi prihvatili ovaj plan, dogovor ipak nije postignut zbog nezadovoljstva Nemaca, koji su dvojezičnost, opasnu za njihove pozicije u lokalnoj administraciji, propratili komentarima u kojima je ona izjednačavana sa pokušajem „čehizacije“ Nemaca (Judson, 2016: 298). Sa druge strane, ovaj „napad“ na češke Nemce je uzrokovao i nereda na bečkim ulicama. Kada je Hoenvart ponudio plan autonomije samo za Bohemiju, naišao je na odbijanje češke strane, što je konačno istrošilo carevo strpljenje. Raspuštena je Hoenvartova vlada i izabrana nova sačinjena isključivo od nemačkih liberala u oktobru 1871. godine (Taylor, 1976: 148).

S obzirom da su izmene izborne geometrije koje je učinio Šefle obezbedile češku većinu u Bohemiji, oni nisu hteli da šalju svoje predstavnike u Reichsrat. Ovog puta je kabinet učinio ono čime se pretilo češkom političkom vođstvu 1870. godine, te se provincijalne skupštine izbaciju iz izbornog procesa 1873. godine, pri čemu su se poslanici birali direktno iz izbornih jedinica. Uz to, povećan je i broj predstavnika¹⁰⁷ u parlamentu, što je u potpunosti obesmisllilo bojkot (Taylor, 1976: 148; Kwan, 2013: 86).

Međutim, nakon ubedljive pobede liberala na izborima 1873. godine (Kwan, 2013: 86), slom berze u Beču iste godine, recesija koja je nakon toga usledila i optužbe za korupciju jednog broja članova kabineta su uticali da se u pitanje dovede dotad dominantna pozicija liberala u Reichsrat–u i u javnom mnjenju zapadnog dela carstva. No, povlačenje nemačke liberalne opcije u opoziciju nastupa tek nakon neslaganja vodećih ličnosti sa zvaničnim spoljnopoličkim stavom Dvojne monarhije u vezi sa Istočnim krizom, odnosno nakon protivljenja okupaciji Bosne i Hercegovine nakon Kongresa u Berlinu 1878. godine. Stav Herbsta, kao parlamentarnog vođe liberala, jeste bio da car, odnosno ministar spoljnih poslova kao njegov izaslanik, ne bi smeo da donosi odluke od odlučujuće važnosti za Austrougarsku poput okupacije Bosne i Hercegovine bez konsultacija sa parlamentima oba dela Monarhije. Sa druge strane, Franc Jozef je smatrao da po ustavu iz 1867. godine spoljna politika nedvosmisleno jeste carski prerogativ. Krajem avgusta 1878. godine austrougarska vojska zauzima Sarajevo ostvarujući na taj način kontrolu nad Bosnom i Hercegovinom, te nasuprot neslaganju liberala Franc Jozif potvrđuje status evropske sile Austrougarske okupacijom pomenute provincije Otomanskog carstva. Na zadnjem parlamentarnom zasedanju pred izbore 1879. godine, 22. oktobra 1878. Franc Jozef prihvata ostavku prvog čoveka liberalnog kabineta Aueršperga (Adolf Aueršperg) koju je on podneo još 4. jula iste godine, u sred Berlinskog kongresa. Međutim, Aueršpergov kabinet će ostati da radi u čisto administrativnom svojstvu sve do februara 1879. godine, pošto pokušaji da se oformi nov kabinet do izbora nisu bili uspešni. Aueršpergovu administrativnu dužnost preuzima Štremajer (Karl Ritter von Stremayr) (Kwan, 2013: 86 – 94).

Izbore 1879. godine donose poraz na izborima nemačkih liberala i dolazak Tafea na mesto prvog čoveka kabineta. Odlučujuća stvar koja je ovog aristokratu irskog porekla (Taylor, 1976: 142) preporučila kod Franca Jozefa za premijersko mesto jeste konačni povratak čeških predstavnika u Reichsrat (Taylor: 1976: 156). Ovo je ostvareno kompromisima koji su se pre svega odnosili na

¹⁰⁷ Kwan navodi podatak da je u Donjem domu Reichsrat–a u periodu između 1867–1873. godine sedelo 184 delegata, dok je ovaj broj povećan na 352 u periodu 1873–1879. godine. Ove brojke u sebe uključuju i mesta predviđena za češke predstavnike u bojkotu parlamenta (Kwan, 2013: 215–216).

Bohemiju iliti tačnije izjednačavanjem češkog i nemačkog jezika kao spoljnog jezika provincijalne administracije (Taylor, 1976: 157) i obezbeđivanje većine konzervativnom češkom plemstvu u kuriji velikih zemljoposjednika u zemaljskoj skupštini ove provincije (Kwan, 2013: 101). Na ovaj način je češkoj srednjoj klasi otvoren put ka pozicijama unutar državnog aparata (Taylor, 1976: 157), dok su zemljoposjednici dobili i političku potvrdu svojih već postojećih privilegija zasnovanih na „istorijskom pravu“. Tako, Tafe je osigurao podršku i češke liberalne srednje klase i konzervativnog plemstva. Period u kome je Tafe bio prvi čovek kabineta (1879–1893) karakteriše stabilizacija političkog života carstva. Međutim ova stabilizacija je svoju cenu imala u postepenoj radikalizaciji nemačkog nacionalizma. Naime, kao što je već rečeno, nemački liberali su smatrali da država ne može da funkcioniše bez njih. Tafe je pokazao suprotno, dok je podrška vladi postignuta i održavana koncesijama političkoj eliti slovenskih nacija carstva. Činjenica da država nije prestala da postoji u rukama slovenske elite koja je iz perspektive nemačkih liberala bila na „nižem civilizacijskom nivou“, bila je ravna uvredi. Kwan navodi mišljenje jednog od viđenijih austrijskih liberala Šindlera (Julius Alexander Schindler) kao paradigmatko za period u pitanju:

„Moja otadžina je Austrija ... koja je postojala za vreme nemačke carice Marije Terezije i njenog vrednog sina Jozefa II ... Ja sam se do sad uvek osećao Austrijancem, građaninom ovog prostranog carstva ... Međutim, skorašnje iskustvo [dolazak na vlast konzervativne slovenske vlade pod Eduardom Tafeom] me je nateralo, da bih sačuvao bogatstvo ljudske civilizacije, da se za sad i do daljnog povučem u svoje ugroženo nemačko nacionalno osećanje [*Deutschtum*].“ (Schindler, navedeno prema: Kwan, 2013: 14)

Tafeov *gvozdeni prsten* jeste bio popularan naziv za šarenoliku koaliciju čije su članstvo činile najrazličitije političke grupe od nemačkih konzervativaca preko moravskih i gornjoaustrijskih zemljoposjednika do poljskog parlamentarnog kluba, moravskih i bohemskih plemića i najzad, čeških liberalnih parlamentarnih predstavnika (Kwan, 2013: 215). Ono što je bio najmanji zajednički činilac unutar gvođenog prstena jeste opozicija austro–nemačkim liberalima u cislajtanijskom parlamentu. Finansijska kriza, ukidanje konkordata, odsustvo sluha za politička savezništva među slovenskom političkom elitom su doveli do toga da liberali u Reichsrat-u stoje sami nasuprot ostatka carstva, kao što rezultat izbora 1879. godine slikovito govori. 175 mesta u parlamentu za liberale, nasuprot 178 mesta za sve ostale u Donjem domu parlamenta i početak Tafeove vlade (Kwan, 2013: 114). Kao što gorenavedeno Šindlerovo mišljenje nedvoznačno pokazuje jeste transformacija države iz nosioca civilizatorskog procesa i izvora nacionalnog ponosa za liberalne Nemce širom carstva u nešto neprijateljsko. Tafeova konzervativna koalicija je bila jednaka sumraku bogova za nemačku liberalnu štampu koja je histerično pisala o „slovenskoj bujici“ i potrebi za stvaranje „nemačkih brana“ koje bi od bujice zaštitile „ostrva nemačkog jezika“ (Kwan, 2013: 21–22). Reforma izbornog zakona iz 1882. godine je još više udaljila Nemce od države¹⁰⁸. Ovim zakonom je smanjen imovinski cenzus kao uslov učešća u političkom životu

¹⁰⁸ Opisane događaje Gumplovic je tumačio na sledeći način. Sa neuspehom austro–nemačkih liberala, za austrijsku državu je prestala da postoji opcija izgradnje nemačke nacionalne kulture putem germanizacije. S obzirom da je jedna od osnovnih funkcija države stvaranje kulture, neuspela germanizacija ne znači i prestanak obavljanja ove funkcije. Jednostavno, država se mora prilagoditi novim uslovima, a to znači okretanje slovenskim narodima. Austrija treba pomoći razvoju nacionalnih kultura svih slovenskih naroda pod svojim okriljem. Ovo će Slovene privući austrijskoj državi i smanjiti razlike koje postoje između pojedinačnih nacionalnih kultura, ali će se istovremeno stvoriti snažan otpor Nemaca. Reakcija Nemaca je prirodna i očekivana, jer opisana politika uslovljava aktiviranje instinkta nacionalnog samoodržanja, te vladine odluke kojima se pomaže razvoj slovenskih kultura vide se kao neprijateljske. Međutim, napominje Gumplovic, pravi protivnik Nemaca nije vlada, već razvojni proces čije delovanje ne mogu da zaustave (Gumpłowicz, 1907a: 149–154). Ako se prethodna Gumploviceva analiza njemu savremenih društveno–političkih događaja posmatra iz perspektive društvene teorije ovog autora, ona je moguća upravo zbog postepenog demontiranja pojma rase. Iako se čini da akcije austrijske države govore o postojanju izvesne autonomije u odnosu na ostale aktere političkog života, tu se pre svega radi o posledicama smene vlasti.

zapadnog dela carstva. Smanjen cenzus¹⁰⁹ je značio ulazak nižih srednjih slojeva u politiku na uštrb interesa liberalnih Nemaca koji su bili najbrojniji među krupnim preduzetnicima i unutar takozvanih slobodnih profesija (Cohen, 1996: 97). Tajlor je ovu reformu video kao nagradu Česima za lojalnost Tafeovoj vladi, čineći inetrese klerikalnih nemačkih seljaka, kao i čeških trgovaca i seljaka političkim relevantnim (Taylor, 1976: 157). Prethodna ocena je u skladu sa sve raširenijim sentimentom u austro–nemačkom liberalnom taboru artikulisanim programom iz Linca nastalim iste 1882. godine.

Ovaj program je predviđao nadmoćnost nemačke nacije unutar Dvojne monarhije kroz odricanje od delova carstva gde su Nemci predstavljali manjinsko stanovništvo i predajom pomenutih provincija istorijskim nacijama (Poljaci, Italijani i Mađari), kao i uvođenje opšteg biračkog prava. U domenu socijalne–ekonomske politike, program iz Linca je predviđao nacionalizaciju železnice i sistema penzionog osiguranja, zaštitu prava seljaka, reformu industrije i poboljšanje prava zaposlenih u istoj. Takođe, program je predviđao intervenciju Nemačke koja je trebala da ubedi Habsburge u ujedinjenje i stvaranje nove sve–nemačke države. Tvorcima ove političke platforme su bili Georg Šenerer, Hajnrih Fridjung (Heinrich Friedjung) i Viktor Adler (Victor Adler) (Taylor, 1976: 161–162; Kwan, 2013: 134). Karakteristično za ovaj program jeste to da su njegovi tvorcima videli austrougarsku državu u toj meri neprijateljsku Nemcima i istovremeno nesposobnu da zaštiti njihove interese, da su tražili pomoć Nemačke kao garanta svoje kreacije.

Predistorija programa iz Linca je povezana sa nastojanjima mladih liberala, pre svega Fridjunga i Adlera, da ujedine liberalnu partiju podeljenu u tom trenutku na dva poslanička kluba unutar Reichsrata, te želje da novu ujedinjenu liberalnu partiju postave na jasne nacionalne osnove. Fridjungov predlog programa liberalne partije iz 1880. je bio centriran oko zaštite ugroženih interesa Nemaca širem carstava. Predlog programa nije dobio dovoljan broj glasova unutar partije koja je nastavila da deluje kroz dva poslanička kluba¹¹⁰. Program iz Linca je, samim tim, bio dalja razrada ideja iz 1880. godine. Ono što je usledilo ubrzo nakon obelodanivanja ovog programa jeste razlaz između Šenerera, sa jedne strane i Adlera i Fridjunga, sa druge. Razlog ovome jeste bio antisemitizam Šenerera koji se sve više ispoljavao u njegovim javnim nastupima. Adler i Fridjung su bili jevrejskog porekla, dok je Fridjung tokom čitavog života bio član bečke Izrealitske kulturne zajednice. Za njih nije bilo mesta u organizaciji koja bi teško nastala bez njihovog doprinosa, iako su se obojca najiskrenije identifikovali sa nemačkom nacijom (Taylor, 1976: 161–162; Kwan, 2013: 128). Pod uticajem Šenerera statut Nemačkog nacionalnog

Na mesto austro–nemačkih liberala dolazi Tafeov gvozdeni prsten. Iako ovde dominiraju slovenski političari, jedan deo koalicije, doduše manji, čine konzervativni Nemci. Takav interesni savez ne dozvoljava teorija koja je izgrađena oko pojma rase pošto pretpostavlja unutrašnju homogenost interesa. Transformisanjem rase u heterogene društvene grupe, na mestu interesno homogene rase dolaze različite društvene grupe koje bez obzira što dele etničko poreklo mogu imati zasebne interese, pa i biti međusobno sukobljene. Ista pojmovna transformacija ima svoje političke implikacije po budućnost Poljaka čineći je manje sumornom, jer ih, kao i druge slovenske narode, oslobađa inferiorne pozicije u odnosu na Nemce. Uvođenjem heterogenih društvenih grupa u igru sve postaje pitanje ostvarivanja povoljnije konstelacije interesa za državnim kormilom. Čini se da ranije pomenuta mogućnost modifikacije konceptualnog aparata zbog političkih implikacija prvobitne Gumploviceve teorije koju donosi sa sobom u Grac nalazi prostora za svoju realizaciju kroz težnje ovog mislioca da učini svoj teorijski sistem opremljenijim za analizu društvene stvarnosti osobene za savremeni trenutak.

¹⁰⁹ Imovinski cenzus je ovim zakonom ustanovljen na granici od 5 forinti (Taylor, 1976: 157).

¹¹⁰ Dva kluba su ujedinjena godinu dana kasnije, ali to nije zaustavilo artikulaciju alternativnih programa i pokušaja da se osnuje nemačka nacionalistička partija. Grupa oko Fridjunga je zastupala stvaranje Nemačke narodne partije. U jednom trenutku javlja se pokušaj stvaranja partije sa istim imenom, ali oko Fišhafa (Adolph Fischhof) koji je smatrao da nema zaštite nemačkih interesa bez kompromisa sa slovenskim narodima, a na prvom mestu u Bohemiji. Konfuzija vezana za postojanje dve partije sa istim imenom je prekinuta stvaranjem Nemačkog nacionalnog udruženja (*Deutschnationale Verein*), čije su osnovne ideje iznete u već pomenutom programu iz Linca (Kwan, 2013:132–134).

udruženja je ovu organizaciju opisivao kao slobodnu od Jevreja, te su Adler i Fridjung isključeni odatle (Kwan, 2013: 128). Uprkos njihovom razilaženju, ova tri političara će značajno obeležiti javni život zapadnog dela carstva u narednih trideset godina (Taylor, 1976: 161). Fridjung će ostati veran liberalnoj političkoj opciji sa jasnom nacionalnom notom i ostati upamćen kao vrsan istoričar, Adler će se udaljiti od nemačkog nacionalizma u pravcu austro–marksizma i postati jedan od osnivača i vođa Socijaldemokratske partije (Taylor, 1976: 161–162), dok će mešavina Šenererovog pangermanizma, antisemitizma i nemačkog šovinizma biti prisutna na političkoj sceni i nakon hiljadu devetstote godine¹¹¹, ali sa daleko manjim uticajem. Razlog opadanja podrške njegovoj politici bili su neprestani napadi na dinastiju i katoličku crkvu, te pozivi na de facto razbijanje carstva kroz ujedinjenje predela u kojima se govorio nemački jezik u jednu državu (Cohen, 2007: 242–243).

Podela na mlađu i stariju generaciju unutar političkih pokreta širom Dvojne monarhije je bila relativno česta pojava. Pre nego što su se sa ovim problemom susreli austro–nemački liberali, podela na Mladočehe i Staročehe među češkim nacionalnim pokretom je možda i najpoznatiji primer pomenute pojave. Najistaknutije ličnosti u češkim političkim krugovima su još od 1848. godine bili Riger i Palacki. Njih dvojica su tokom češkog bojkota Reichsrat–a uporno insistirali na priznavanju istorijskih prava Bohemije i time uzrokovali udaljavanje mlađe generacije od njihove platforme (Taylor, 1976: 149). Nakon smrti Palackog 1876. godine, Riger ostaje sam na čelu češkog nacionalnog pokreta koji se sve više cepao na Staročešku i Mladočešku frakciju. Staročesi su ostali privrženi ideji istorijskih prava, dok Mladočesi nisu delili sentimentalnu vezanost za istoriju Bohemije sa svojim starijim kolegama. Oni su predstavljali generaciju nacionalnog pokreta koja je došla nakon 1848. godine i koja se nije sećala romantičnog zanosa revolucije. Zanimala ih je pre svega sadašnjost i mesta u provincijalnoj administraciji (Taylor, 1976: 149). Riger je imao velikih problema da mladočešku frakciju drži pod kontrolom, naročito posle dešavanja iz 1871. godine (Taylor, 1946: 156) i neuspelih pregovora koje je vodio sa Fišhofom. Neuspeh pregovora je direktno vezan sa odsustvom podrške za Fišhofovu zamisao nemačkog nacionalnog pokreta među mladim i politički radikalnijim liberalima (Kwan, 2013: 132–133). Na kraju krajeva, češki predstavnici se vraćaju u parlament tek nakon kompromisa sa Tafeom koji se temeljio na zadovoljavanju ambicija Mladočeha za pozicijama u provincijalnoj administraciji.

Podele na mlade i stare, kako u češkom, tako i u austro–nemačkom političkom taboru su u korenu imale drugačije razumevanje politike. Ovo je naročito važno za starije nemačke liberalne koji su imali elitistički pogled na politiku i smatrali da se ciljevi postižu kroz pojedinačni uticaj i pregovore iza zatvorenih vrata, bez pokušaja da se ostvari kontakt sa masama. Pokušaji da se masama dodvore za liberalne starog kova su jednostavno bili nezamislivi i ispod časti (Kwan, 2013: 134–135). Doduše, Kwan napominje da su Staročesi bili nešto otvoreniji od svojih nemačkih kolega (Kwan, 2013: 134), ali kao što prethodni primer pokazuje, ne previše.

Politika se menjala i vođe poput Herbsta ili Rigerera to ili nisu shvatali ili nisu želeli da shvate. Nova generacija političara je uviđala značaj masovne podrške u sprovođenju svojih interesa i u kojoj meri snažan pritisak na javno mnjenje može da proistekne odatle (Judson, 2016: 339–340). Štaviše, promena kakarktera politike nije promakla ni predstavnicima države, te gore pomenuto spuštanje cenzusa valja posmatrati u ovom svetlu. Tafe je dobro shvatao da povećanjem glasačkog tela dobija dodatnu

¹¹¹ Hana Arent je smatrala da je dugovečnost Šenererove politike bila zasnovana na tome što je među njegovim najfantastičnijim konstrukcijama o ugroženosti nemačke nacije u Austrougarskoj mestimično bilo i ukazivanja na realno postojeće činjenice. Jedna od takvih jeste finansiranje izgradnje austrijske železnice koju su poduzeli Rotšildovi (Rotschild) za šta su dobili koncesije od austrijske vlade za period od 1836. do 1886. godine. Šenerer je uspeo da prikupi 40 000 potpisa protiv obnove koncesija (Arendt, 1973: 43).

podršku onih slojeva društva koji su se protivili politici austro–nemačkih liberala, a isključenih iz političkog života zapadnog dela carstva do tog trenutka. Prvi ministar je na ovaj način dodatno oslabio opoziciju liberala u Reichsrat-u i ojačao gvozdeni prsten, dok je Franc Jozef vladao nad još uvek političkim stabilnim carstvom. Naravno, očigledno je na osnovu prethodnog teksta da je ova stabilnost bila privremena i izuzetno krhka. Stabilnost sistema se temeljila na Tafeovoj sposobnosti da „drži sve nacije u izbalansiranom stanju blagog nezadovoljstva“ (Taylor, 1976: 157) odakle je mogao da sitnim ustupcima, kao što su „put ovde, škola onde“ (Taylor, 1976: 158), uspešno održava privid da daje nacionalnim vođama više no što zapravo čini.

Dve stvari su učinile da krhkost sistema neizbežno postane očigledna. Na prvom mestu, „stanje blagog nezadovoljstva“, kako ga Tejlor opisuje, u uslovima u kojima radikalizacija nacionalizma predstavlja konstantu političkog života jeste neodrživo, jer neizbežno izmiče kontroli i prerasta u opšte nezadovoljstvo. Sa druge strane, škole su upravo bile fokus najrazličitijih nacionalističkih organizacija, uključujući i Nemačko školsko udruženje (*Deutscher Schulverein*) gde se kalila mlađa generacija nemačkih političara poput ranije pomenutih Fridjunga, Šenerera i Adlera (Kwan, 2013: 132–139). Škole su bile izuzetno važne za nacionalne pokrete pošto su nastavom na svom jeziku dobijali novu generaciju glasača podignutu na vrednostima nacionalne kulture, dok su sa druge strane pokušavali da „školskim pitanjem“ mobilizuju što veći broj pripadnika svoje nacionalne zajednice. Ovo je važilo za sve nacionalne pokrete koji su sazrevali širom carstva, pa se Nemci nisu po tom pitanju razlikovali od Poljaka, Čeha, Rusina ili Slovenaca (Judson, 2016: 304) Ovo postaje još razumljivije ako se uzme u obzir u kojoj meri je pitanje jezika važno za bilo koji nacionalizam, a naročito onaj devetnaestovekovni.

U uslovima postojanja konzervativne vlade čiji je oslonac bila podrška koalicija slovenskih političara, pitanje je bilo vremena kada će politika „put ovde, škola onde“ uzrokovati destabilizaciju sistema usled nezadovoljstva nemačkih nacionalista. Bojkot rada provincijalne skupštine u Bohemiji od strane nemačkih predstavnika iz 1886. godine pokazaće se kao fatalan za Tafeov kabinet. Osećanje ugroženosti nemačkih nacionalista u Bohemiji, gde je nemačko stanovništvo bilo manjinsko, a Mladočesi politički sve snažniji, usloviće izlazak nemačkih predstavnika iz provincijalne skupštine u kojoj je postojala češka većina još od 1873. godine (Taylor, 1976: 163; Kwan, 2013: 160). Bojkot Nemaca u Bohemiji uz rast političkog uticaja Mladočeha je ugrozio podršku Tafeovoj vladi, s obzirom da su Staročesi bili od centralnog značaja za gvozdeni prsten. U pokušaju da povrati kredibilitet Staročeha, uz istovremen povratak kontrole nad nemačkim i češkim nacionalizmom u Bohemiji, Tafe je pristupio izradi plana zajedno sa nemačkim liberalima i Staročesima. Rezultat njihovog rada je predstavljen 1890. godine (Kwan, 2013: 160). Plan je predviđao administrativnu podelu svih provincija u kojima je živelo višenacionalno stanovništvo, uz poštovanje postojeće distribucije, kao i adekvatno povećanje celokupnog administrativnog aparata u datoj provinciji. U slučaju Bohemije ovo je značilo dupliranje administracije i postojanje istovetnih institucija u delovima sa nemačkom, odnosno češkom većinom (Taylor, 1976: 163–164). Plan je odbačen u Bohemiji zbog koje je plan prvenstveno i osmišljen (Taylor, 1976: 164; Kwan, 2013: 160). Nemci bi na opisan način izgubili Prag čije je većinsko stanovništvo bilo ubedljivo češko, dok su Mladočesi insistirali da Bohemija pripada Česima i da je bilo kakva podela neprihvatljiva (Taylor, 1976: 164)

Nakon parlamentarnih izbora 1891. godine, Staročesi gube svaku političku relevantnost¹¹², dok je Tafe morao da iznova traži većinu za svaki zakonodavni akt koji je dolazio na dnevni red cislajtanskog parlamenta (Kwan, 2013: 175). Dodatan problem za njegovu vladu predstavljao je bojkot Mladočeha

¹¹² Staročesi su dobili samo dva mesta u parlamentu. Preraspodela mesta nakon izbora je bila sledeća: Austro–nemački liberali 108, Hoenvartov (konzervativni) klub 70, Poljski klub 58, Mladočesi 37 i moravski Česi 12 (uključujući i preostala 2 mesta Staročeha) (Kwan, 2013: 175).

koji je nastupio u maju 1893. godine (Kwan, 2013: 176). Uspeh u osiguranju relativno stabilnog političkog života je bio među najvažnijim faktorima koji su određivali meru dugovečnosti kabineta za vreme vladavine Franca Jozefa, a bojkot Mladočeha i odbijanje goreopisanog plana iz 1890. godine su bili jasni pokazatelji Tafeovog laganog gubitka kontrole nad nacionalizmima. U takvoj situaciji se opredelio za predlaganje zakona o opštem pravu glasa, uz zadržavanje sistema kurija. Ovaj predlog je stavljen na dnevni red Reichsrat–a 10. oktobra 1893. godine (Kwan, 2013: 179). Tajlor iznosi mišljenje da je Tafeovo rezon iza ovog predloga karakterističan za sve konzervativne političare tog vremena. Naime, smatrali su da je nacionalizam odlika gradskih, obrazovanih srednjih slojeva, te da bi glasovi nižih slojeva učinili ovo pitanje politički irelevantnim (Taylor, 1976: 165). Drugim rečima, smatrali su da pitanje nacije jednostavno ne zanima, na primer, neobrazovano seljaštvo i radništvo, te da ne bi glasali za nacionalističke političke programe. Ono što Tafe nije uzeo u obzir jeste protivljenje svih velikih političkih grupa u Reichsrat–u. Nemački liberali i konzervativci su se plašili značajnog gubitka parlamentarnih mesta u narednim izborima, dok su Poljaci bili svesni da bi stupanjem ovog zakona na snagu i ulaskom Rusina u parlament izgubili političku hegemoniju u Galiciji. Odsustvo podrške u parlamentu za njegov predlog je doveo do Tafeove ostavke 28. oktobra 1893. godine (Kwan, 2013: 179)

Kao što se na osnovu prethodnog teksta može zaključiti, na opšte pravo glasa je politička elita gledala kao strateško sredstvo u borbi sa političkim protivnicima. Sredstvo na koje se pažnja usmeravala jedino u trenucima kada se smatralo da je uvođenje opšteg prava glasa (ulazak siromašnih društvenih slojeva u politiku) bila prihvatljiva cena za povratak kontrole nad zahuktalim nacionalizmima unutar carstva. Tafe, kao i najveći deo tadašnjih parlamentaraca su još uvek posmatrali politiku na isti, elitistički, način. Razlika je bila u tome što je za Tafea cena bila prihvatljivija nego za vođe tri najbrojnije grupacije u parlamentu.

Pored nacionalista koji su zahtev za uvođenjem opšteg prava glasa činili sastavnim delom svojih političkih platformi, kao što program iz Linca svedoči, tokom osamdesetih godina XIX veka javljaju se dve snažne nadnacionalne partije koje će obeležiti predstojeće decenije u zapadnom delu Dvojne monarhije, odnosno Hrišćanski socijalisti Karla Lugera (Karl Lueger) i Socijaldemokratska partija ranije pomenutog Viktora Adlera, Oto Bauera (Otto Bauer) i Karla Renera (Karl Renner).

Socijaldemokratska partija je u svoje redove privlačila radnike koji su bili najbrojniji u gradovima sa razvijenom industrijom smeštenim u Bohemiji, Moravskoj, Šleziji, Donjoj i Gornjoj Austriji i Štajerskoj (Judson, 2016: 373). Partija nastaje 1. januara 1889. godine i Adler nakon svoje nacionalističke faze novonastalu stranku postavlja na jasne marksističke osnove. No, ovo nije značilo i indferentnost prema nacionalnom pitanju u Dvojnoj monarhiji, kao što su radikalni nacionalisti zamerali socijaldemokratama usled internacionalizma svojstvenom socijalizmu¹¹³ (Beneš, 2017: 54). Činjenica da je razvoj industrije u gradovima privlačio siromašno i pre svega nenemačko stanovništvo u potrazi za poslom¹¹⁴, koje se nastanjivalo u nacionalno mešovitim i prenatrpanim radničkim četvrtima (Beneš, 2017: 57), činila je pitanje nacije jasno vidljivim. Svest o istom položaju radnika različitih nacionalnosti nastala kroz život u istim nehigijenskim naseljima, radeći teške poslove u zagušljivim i opasnim fabrikama nije učinila da isti radnici zaborave svoju etničku pripadnost (Beneš, 2017: 59). Zajednički interesi radnika nisu učinili da nacija postane irelevantna kategorija za Austrijsko radništvo. Oto Bauer je prethodnu poziciju nazivao naivnim kosmopolitizmom (Beneš, 2017: 65) i zajedno je sa svojim

¹¹³ Jula iste 1889. godine Socijaldemokratska partije učestvuje u organizovanju Druge internacionale u Parizu (Judson, 2016:373)

¹¹⁴ Između 1900. i 1910. godine u Beču je živelo nešto oko četvrt miliona Čeha i na desetine hiljada Slovaka, Mađara, Hrvata, Poljaka i Italijana. Sve u svemu, tokom pomenutog perioda u Beču je više od 50 procenata stanovništva bilo nenemačkog porekla (Beneš, 2017: 63–64).

partijskim kolegama video slavljenje različitosti kao pravi internacionalizam, a ne njeno negiranje (Beneš, 2017: 65).

Biti siromašan radnik, bez obzira na etničko poreklo, značilo je biti dvostruko društveno isključen. Iz političkog života monarhije usled postojanja imovinskog cenzusa i iz nacionalne zajednice jer je moć definisanja nacije ležala čvrsto u srednjoklasnim rukama. Oni nisu prestajali da budu siromašni radnici, već su postajali Nemci, Česi ili Slovenci jedino u slučajevima kada su srednjoklasni nacionalisti zahtevali njihovu podršku zarad ostvarenja svojih ciljeva predstavljenih kao interesa nacije (Beneš, 2017: 67–75; Beneš, 2017:75 – 87).

Da je austrijska socijaldemokratija zajedno sa vođama partije rasla u krilu austro–nemačkog liberalizma, moguće je videti iz stava prema nemačkoj kulturi i državi. Sa jedne strane, socijaldemokrate su videli socijalizam jedan kao izdanak nemačke kulture, gde znanje nemačkog jezika znači ulaznicu u svet socijalističke literature i dela Marksa, Engelsa, Lasala (Ferdinand Lassalle), Kauckog (Karl Kautsky) i drugih mislilaca (Beneš, 2017: 71). Usvajanje socijalističkih ideja i politička akcija na osnovu njih bili bi doprinos u smeru boljitka celokupnog društva, a ne samo privilegovane manjine. Teško je poreknuti sličnost ove ideje sa ranije pomenutom percepcijom nemačke kulture karakteristične za liberale¹¹⁵. Po pitanju države, Rener je video Socijaldemokratsku partiju kao najvažniji stub monarhije, jer je opšte pravo glasa za koje se ova stranka zalagala bio način da se pažnja glasača preusmeri sa nacionalnog pitanja na ekonomske probleme i time ostvari svoju funkciju održanja države (Beneš, 2017: 74–75). Otuda i ne čudi način na koji je Luger opisivao partiju, „*kaiserliche und königliche Sozialdemokratie*“ (carska i kraljevska socijaldemokratija) (Beneš, 2017: 74).

Kombinacija centralnosti opšteg prava glasa za političko delovanje partije¹¹⁶ i spoznaje važnosti nacionalnog pitanja u kontekstu Dvojne monarhije se odrazila na partijsku organizaciju. Kako primećuje Džudson, poput Austrougarske i unutar Socijaldemokratske partije na delu su bila dva suprotna principa centralizujući i federalizujući (Judson, 2016: 373). Samo zakonodavstvo je imalo uticaja u tome pošto su akti koji su regulisali političke organizacije otežavali stvaranja jedinstvene, centralizovane organizacije. Drugim rečima, zakonski okvir je diktirao postojanje značajne autonomije u funkcionisanju regionalnih i lokalnih ogranaka organizacije u odnosu na njen centar. Iz ovog razloga, a u cilju što bolje mobilizacije partijskih resursa, naročito u vreme izbora, 1897. godine austrijska Socijaldemokratska partija je usvojila federalnu strukturu koja je sledela postojeće etničke i jezičke linije. Svaka nacionalna partijska jedinica je odvojeno održavala svoje kongrese, dok se svake druge godine održavao kongres celokupne partije. Na ovaj način je funkcionisala Socijaldemokratska partija sve do 1911. godine kada se i zvanično podelila na potpuno nezavisne nacionalne partije (Judson, 2016: 373–374).

Ono što se odavde može zaključiti jeste da je odnos Socijaldemokratske partije prema nacionalnom pitanju bio, najblaže rečeno, kompleksan. Tafeov rezon da će proširenje glasačkog prava jednostavno potopiti srednjoklasni radikalni nacionalizam, u slučaju stranke oko koje je bilo okupljeno radništvo, bio je polovično tačan. Socijaldemokrate su odbacivali nacionalizam srednje klase, dok istovremeno austro-marksistička verzija internacionalizma nije podrazumevala stvaranje novog, jedinstvenog i u potpunosti nadnacionalnog radničkog identiteta već prosto sabiranje postojećih

¹¹⁵ Kao ilustracija neka posluži sledeći odlomak Adlerovog teksta u radničkom glasilu *Gleichheit* iz 1887. godine: „Za Austriju, jezik socijaldemokratije je nemački! Slovenskom radniku znanje nemačkog jezika ne pruža samo slobodu kretanja, već mu daje pristup celokupnom telu socijalističke literature, sferi socijaldemokratskih ideja... Kao Nemci možemo biti potpuno indiferentni da li Česi uče nemački, kao socijal–demokrate mi to bukvalno moramo zahtevati.“ (Adler, navedeno prema: Beneš, 2017: 71)

¹¹⁶ Viktor Adler je u svom govoru na kongresu partije 1896. godine nazvao Socijaldemokratsku partiju „strankom glasačkog prava“ (Judson, 2016: 375).

nacionalnih identiteta pod istom zastavom radničkog pokreta. Usled toga su se javljale radikalnije frakcije unutar partije koje su se zalagale za stvaranje socijalističke republike, odnosno republika, u nacionalnom ključu (Beneš, 2017: 75). Ovo je jasno predstavljalo odstupanje od pomenutog Renerovog shvatanja socijaldemokratije kao stuba postojeće monarhije. Vođstvo partije je moralo da rešava problem radikalizma svojih regionalnih prvaka (Beneš, 2017: 75), a istorija stranke nakon 1911. godine je pokazala da su centrifugalne tendencije prevagnule nad centripetalnim unutar nje.

Socijaldemokratska partija je u sebi nosila jasan trag liberalne prošlosti svojih vođa i sa programom koji je doveo do logičnog kraja principe koji su postojali u austro-nemačkom liberalizmu šezdesetih godina XIX veka (Schorske, 1967: 345). Istu prošlost je delio i Karl Luger, s tom razlikom što je u svojoj politici kao ideološku osnovu koristio katoličanstvo, nosioca svega što je konzervativno i štetno za monarhiju iz ugla liberala, kao i antisemitizam. Poput Šenerera, Luger se obraćao istim glasačima iz nižih srednjih slojeva društva, odnosno zanatlijama i trgovcima (Schorske, 1967: 355–356) koji su na svojoj koži snažno osećali posledice berzanskog kraha iz 1873. godine poistovećujući liberalizam sa kapitalizmom, a kapitalizam sa Jevrejima i tu videli izvor svih svojih nevolja (Schorske, 1967: 359). Razlika između dvojice političara su se ogledale u stavu prema monarhiji. Šenerer je bio protivnik gotovo svakog sistema ideja koji bi mogao poslužiti kao integrativni princip multinacionalnog carstva. Protivnik liberalizma, socijalizma, katoličanstva, dinastije i uz sve to ekstremni nacionalista i antisemita (Schorske, 1967: 353). Sa druge strane, Luger je bio lojalan monarhiji (Schorske, 1967: 360) i u svojim studentskim danima se glasno protivio popularnoj svenemačkoj ideji u vreme kad je većina nemačkih studenata bila poneta nacionalnim osećanjem nakon pobeđe Pruske nad Francuskom (Schorske, 1967: 359) U suštini, pragmatičan demagog¹¹⁷ koji je bio vešt da strahove svojih birača prevede u političku platformu sa širokom podrškom. Već početkom svoje političke karijere u bečkom gradskom veću Luger je stekao reputaciju zaštitnika i glasnogovornika „običnog naroda“ (Schorske, 1967: 359) što je između ostalog postepeno i dovelo do njegovog izbora za gradonačelnika 1895. godine, odnosno 1897. godine kada je Franc Jozef najzad ratifikovao izbornu volju građana Beča (Schorske, 1967: 363–364). Pritisak liberala, konzervativaca i dela visokog sveštenstva na cara da stavi veto na rezultat izbora koji bi lokalnog demagoga i vođu pokreta koji se graniči sa revolucionarnim¹¹⁸ stavio na mesto prvog čoveka carske prestonice, pokazao se nedelotvornim i doveo je do novih izbora koji su samo potvrdili izbornu volju bečkog „običnog naroda“ (Schorske, 1967: 364; Kwan, 2013: 146). Jasno je na osnovu prethodnog da je širenje izbornog prava, za šta su se Hrišćanski socijalisti i njihov vođa zalagali, osnaživao ovaj politički pokret.

Kako je popularnost Socijaldemokratske partije i Hrišćanskih socijalista rasla, tako je rastao i pritisak javnosti za uvođenjem opšteg prava glasa. U situaciji kada je nacionalno pitanje bivalo sve užarenije¹¹⁹, Franc Jozef je pokušavao da nađe dostojnu zamenu za Tafea. Poljski grof Kazimir Badeni

¹¹⁷ Prepoznatljivost u političkim krugovima je stekao kao mladi liberal u inicijativi za smenu tadašnjeg gradonačelnika Beča Feldera (Kajetan Felder) usled optužbi za korupciju i povećanje kontrole nad trošenjem javnih fondova. Glavni saborac Lugeru je bio stranački drug jevrejskog porekla Ignac Mandl (Ignaz Mandl). Sa druge strane, dao je podršku i učestvovao zajedno sa Šenererom u prikupljanju potpisa za peticiju protiv produženja koncesija Rotšildovima nad železnicom, o čemu je već bilo reči (Schorske, 1967: 359–360). Na kraju, Lugeru se pripisuje čuvena izreka „Ja određujem ko je Jevrej“ (Schorske, 1967: 365).

¹¹⁸ Ovako je Lugera i Hrišćanske socijaliste opisivao vođa liberala Plener (Ernst Plener). Takođe je smatrao vođu Hrišćanskih socijalista odgovornim za odomaćenje divljačkog tona u parlamentarnim raspravama tog vremena (Schorske, 1967: 364).

¹¹⁹ Pitanje osnivanja srednje škole na slovenačkom jeziku u Celju je uzburkalo celokupan politički sistem zapadnog dela carstva i čitave 1894. godine je bilo u žiži javnosti, izazivajući podršku nemačkih nacionalista svojoj braći ugroženih prava u Štajerskoj, na takozvanoj „rasnoj granici“. Odluka Vindišgrecove (Alfred III Windischgrätz) vlade da odobri sredstva za ovu školu 1895. godine jeste imala za svoju posledicu gubitak nemačke podrške kaninetu u *Reichsrat*-u i samim tim, pad vlade

(Kazimierz Badeni) je po carevom mišljenju bio čovek koji je odgovarao ovim zahtevima. Pritisak javnosti za demokratizaciju izbornog procesa poljski plemić je rešio na način koji je udovoljio ovim zahtevima, dok istovremeno nije promenio ništa. Reforma izbornog zakona iz 1896. podrazumevala je uvođenje pete kurije u parlament za koju su poslanici birani direktno opštim pravom glasa¹²⁰ (Taylor, 1976: 180). I u ovom slučaju je Badeni pokušao da primeni Tafeovu formulu i da reformom izbornog zakona utiša srednjoklasne nacionalizme. Jedina novina vredna pomena koju je ova reforma donela jeste ta da su se poslanici Hrišćanske socijalističke stranke, njih 28, kao i 15 poslanika Socijaldemokratske stranke po prvi put našli u klupama Reichsrat-a (Popov, 2010: 141). Nacionalizam se, sa druge strane, ponovo pokazao kao pojava koja se odupire političkoj kontroli i već sledeće godine je još jedno goruće pitanje izazvalo opštu političku krizu.

Naime, u nastojanju da osigura parlamentarnu podršku za postizanje ekonomskog dogovora sa mađarskim delom carstva (Taylor, 1976: 180), Badeni 5. aprila 1897. donosi zakon kojim se češki jezik izjednačava sa nemačkim kao ravnopravnim unutrašnjim jezikom provincijalne administracije u Bohemiji. Ovo je praktično značilo da službenici moraju vladati podjednako dobro ovim jezicima, što bi mesto u provincijalnoj birokratiji učinilo teško dostupnim za veliku većinu bohemskih Nemaca. Tako je gest dobre volje Badenija svojim češkim političkim partnerima izazvao eksploziju nezadovoljstva Nemaca širom austrijske polovine carstva. Protesti podrške nemačkim sunarodnicima, a protiv Badenijevog zakona, organizovani su u Beču, Gracu i Salcburgu. Protesti su prerasli u nered, dok je parlamentarni rad bio onemogućen vikom nemačkih delegata, bacanjem mastionica, udaranjem nogama o pod. Pregovori o detaljima carinske unije sa mađarskim delom monarhije su propali i dogovor nije postignut 1897. godine. Ubrzo zatim je car prihvatio Badenijevu ostavku, u novembru iste godine (Taylor, 1976: 181–184; Judson, 2016: 315–316).

Kriza izazvana Badenijevim zakonom svakako je predstavljala ključnu tačku u razvoju političkog sistema zapadnog dela carstva u pravcu opšteg prava glasa za sve punoletne muškarce. Tejlor je u ovoj krizi video početak sigurnog kraja parlamentarizma u Austriji, s obzirom da je Badenijev zakon suspendovan, pa 1899. godine ukinut, ali su mastionice u *Reichsrat*-u nastavile da lete. Promene radi, opstrukcija parlamenta je dolazila od strane čeških delegata, dok je politički sistem od 1900. godine bio zasnovan na članu 14 Ustava koji je omogućavao caru da izdaje dekrete¹²¹ ukoliko je hitnost situacije to

(Taylor, 1976: 171–172; Popov, 2010: 140–141; Kwan, 2013: 181–188). Gumplovic primećuje da je zbog srednje škole pala vlada, a već sledeći ministar prosvete je Slovencima obećao univerzitet. Celje ovaj sociolog koristi kao primer uzaludnosti opiranju razvojnim procesima unutar države kad su jednom stavljeni u pogon. Tu se misli na razvoj individualnih nacionalnih kultura slovenskih naroda, nakon neuspele politike germanizacije (Gumplovicz, 1907a: 153).

¹²⁰ Petu kuriju koja se popunjavala opštim pravom glasa jesu činila samo 72 mesta. U kojoj meri su ova mesta bila samo simbolične prirode i bez realne političke težine govori to da su 5042 birača iz kurije krupnih zemljoposjednika dobijali 85 mesta u parlamentu, dok je novih pet i po miliona glasača svojim glasovima popunjavali pomenutih 72 mesta (Taylor, 1976: 180; Popov, 2010: 141).

¹²¹ Prema obliku parlamentarizma koji je postojao u Austriji, Gumplovic je bio izuzetno kritičan. Bio je stanovišta da parlamentarizam u takvoj formi predstavlja eksperiment koji traje 40 godina (Gumplovicz, 1907a: 139). Naime, višenacionalnom državom je moguće vladati ili apsolutistički ili omogućiti federalizaciju države i stvaranje zasebnih parlamenata u svakoj od federalnih jedinica formiranih po nacionalnom ključu. Treća mogućnost postojanja centralističkog parlamenta u kom su sukobljavaju postojeći nacionalni interesi i gde nije moguće proizvesti većinu nije poznata istoriji (Gumplovicz, 1907a: 140–141). Iako je Šmerling pokušao da stvori parlament sa stabilnom nemačkom većinom gde bi druge nacije bile samo formalno zastupljene (Gumplovicz, 1907a: 139), *Ausgleich* je onemogućio trajnije ostvarenje takve zamisli. Posledice opisanog razvoja događaja se očitavaju u gorepomenutom parlamentarnom eksperimentu. Međutim, apsolutizam još uvek zauzima najvažnije pozicije u državi i samo je napravio ustupke konstitucionalizmu zarad stabilizacije

nalagala. Carske dekrete je mogla da ospori većina u *Reichsrat*-u, što je bila daleka mogućnost u datim uslovima (Taylor, 1976: 198–199).

Kvan istu krizu percipira dvostruko. Na prvom mestu, ona je konačno označila završnu fazu laganog preobražaja austro-nemačkog liberalnog projekta u radikalni nacionalizam, probražaj koji je otpočeo još 1879. godine sa dolaskom Tafea na mesto prvog ministra. S druge strane, ova kriza je dodatno produbila nepoverenje nemačkog stanovništva carstva prema svojoj državi (Kwan, 2013: 203)

Po mišljenju Džudsona, ova kriza nije imala u toj meri dramatične posledice i nije ostavila Habsburge, kako Tejlor napominje, da „čuvaju svoj sopstveni kovčeg“ (Taylor, 1976: 184). Najvažnija stvar koja je proizašla iz epizode sa Badenijem jeste približavanje Franca Jozefa poziciji koja je u uvođenju opšteg prava glasa videla rešenje za nacionalizam, odnosno osnaživanje Socijaldemokratske partije i Hrišćanskih socijalista kao posledice ove reforme. Podsećanja radi, nakon uvođenja pete kurije ove stranke su simbolično bile predstavljene u parlamentu, dok se očekivalo da nadnacionalne političke platforme ovih stranaka privuku znatan deo novog glasačkog tela, stavljajući socijalna i ekonomska pitanja u prvi plan političkog života. Dalje, Džudson je u protestima video, u neku ruku, sazrevanje političke svesti građana monarhije koji su bili spremni da na ovaj način iskažu svoje nezadovoljstvo protiv odluka koje su bile suprotne njihovim interesima. Najzad, poučeni ovom krizom car i kabineti ministara koji su dolazili nakon Badenija su bili spremniji da nacionalne tenzije u provincijama rešavaju kompromisima kojima bi se duplirao administrativni aparat u datoj provinciji, umesto da ulaze u zamršeno pitanje jezika unutrašnje i spoljne komunikacije provincijalne birokratije. To je bio slučaj sa kompromisom u Moravskoj 1905. godine, u Bukovini 1910. i Galiciji 1914. godine (Judson, 2016: 378). Bez obzira na sve prethodno, ono što je na kraju dovelo do uspostavljanja opšteg prava glasa za sve muškarce zapadno od Lajte jeste bilo pitanje komandnog jezika u vojsci Dvojne monarhije.

Ranije u tekstu je pomenuto u kojoj meri su jezičke prakse u vojsci Dualne monarhije bile povod učestalih i često žustrih rasprava u parlamentima oba dela carstva. Takođe, bilo je reči o tome u kojoj meri su pitanja spoljne politike i vojske bila važna za Franca Jozefa i da ih je smatrao delom carskih prerogativa. Dodatna stvar koja je odlikovala politički život u zapadnom delu carstva jeste malopre navedena opstrukcija rada parlamenta i vladavina putem člana 14 Ustava. Mađarski nacionalisti su 1903. pokušali da iskoriste političku nestabilnost u zapadnom delu Dvojne monarhije i činjenicu da se približava još jedan sastanak Delegacije, odnosno pregovori o budžetu zajedničke države i uslovima carinske unije, te da usvajanje vojnog budžeta uslove uvođenjem mađarskog jezika kao komandnog, pored nemačkog (Taylor, 1976: 206–207; Judson, 2016: 367–368). Ovom zahtevu je pridružen još jedan koji se ticao služenja vojske obveznika regrutovanih u mađarskom delu carstva. Naime, nacionalistički poslanici u mađarskom parlamentu su smatrali da svi obveznici koji su regrutovani istočno od Lajte, tu trebaju i da služe vojsku (Popov, 2010: 147). Kako je ovo praktično značilo osnivanje mađarske vojske, Franc Jozef je jednostavno smatrao zahtev nacionalista neprihvatljivim i podsetio je mađarski parlament na nužnost poštovanja Nagodbe iz 1867. godine. Na izborima za parlament istočnog dela carstva januara 1905. godine pobedila je nacionalistička opcija koja je nastavila da insistira na zasebnoj vojsci. Na ovo je car odgovorio postavljanjem vanparlamentarne vlade generala Fejervarija (Géza Fejérváry) i pretnjom uvođenjem opšteg biračkog prava, dok je februara 1906. godine Parlament raspušten uz pomoć vojske. Uvođenje opšteg prava glasa bi značila kraj političke dominacije Mađara u Ugarskoj¹²², te su brže–bolje

finansijke situacije, nastavlja Gumplovic (Gumplowicz, 1907a: 141). Štaviše, dok se odigrava predstava parlamentarizma, apsolutizam održava opstanak države (Gumplowicz, 1907a: 141).

¹²² Prema popisu iz 1910. godine, u Ugarskoj su 54% stanovništva činili Mađari, a ostatak nemađarsko stanovništvo gde su Rumuni, Slovaci i Nemci bile najbrojnije nacionalne zajednice. Ovi podaci o sastavu stanovništva nisu uključivali Hrvatsku,

povućeni svi zahtevi vezani za vojsku (Taylor, 1976: 207–208; Popov, 2010: 148). Sa druge strane, Franc Jozef je odustao od uvođenja opšteg biračkog prava i imenovao je vladu u skladu sa Ustavom, čime je kriza završena aprila 1906. godine (Taylor, 1976: 211).

No, ne treba gubiti iz vida da reforma izbornog zakona u austrijskom delu carstva nastaje kompleksnim spletom okolnosti među kojima ustavna kriza, iako najznačajniji, nije bio i jedini faktor. Iako Tejlor ispravno primećuje da Franz Jozef nije mogao ponuditi opšte pravo glasa jednoj polovini carstva, a da istu opciju ne pruži i drugoj (Taylor, 1976: 212), važnu ulogu u „pomoći“ caru da dođe do ove realizacije imala je Socijaldemokratska partija.

Dok je kriza bila u vrhuncu, nakon izbora u mađarskom delu carstva, u Rusiji započinje revolucija. Činjenica da je i carska Rusija krenula putem demokratizacije političkog sistema učinila je da se i aktivizam socijaldemokrata usmeren ka reformi izbornog zakona pojača. Proslava Prvog maja 1905. godine u austrijskim zemljama je bila potpuno u znaku revolucije u toku, dok je pamflet koji je pratio proslavu na svojim stranicama nosio poruku da revolucija u Rusiji predstavlja znak za generalni štrajk koji će ovdašnji socijalistički pokret dovesti do cilja, odnosno opšteg prava glasa (Beneš, 2017: 108). Pretnja mađarskim nacionalistima uvođenjem opšteg prava glasanja u mađarskoj polovini Dvojne monarhije je dala dodatni impuls vođstvu stranke da Adlerovu kvalifikaciju Socijaldemokratske partije iz 1896. godine sprovede u realnost. Na hitnom sastanku partije na nivou Austrije je 23. septembra 1905. poslata poruka svim provincijalnim organizacijama da svim mogućim sredstvima stvore prtisak koji bi vodio reformi izbornog zakona i opštem glasačkom pravu (Beneš, 2017: 109).

Kada je u Dvojnu monarhiju stigla vest o donošenju Oktobarskog manifesta¹²³ 31. oktobra, zasedanje koje je bilo u toku na kongresu Socijaldemokratske partije završeno je pozivom na masovne demonstracije ispred Hofburga (carske palate) i parlamenta (Beneš, 2017: 102). Dva dana kasnije, pozivu se odazvalo oko 5000 ljudi čiju je demonstrativnu šetnju ka parlamentu i carskom dvoru zaustavio kordon policije pojačan konjanicima. Sukob policije i demonstiranata koji je potom usledio je kao svoj epilog imao povređene, uglavnom na strani demonstiranata, dok su neki od njih zadobili ozbiljne povrede (Beneš, 2017: 116–117). Demonstracije u Pragu, 5. novembra, odvijale su se na sličan način, ali je sukob policije i demonstiranata eskalirao u postavljanje barikada na ulicama i borbe koje su trajale do 7. novembra. Nakon praških demonstracija vlada je dozvolila mirna okupljanja uz ogradu da će eventualno nasilje ubuduće usloviti uvođenje vandrednog stanja i suspendovanje građanskih prava (Beneš, 2017: 121–122). Od tog trenutka, mirni protesti socijaldemokrata i sve brojnijih građana iz svih slojeva društva koji su im pružili podršku bivali su sve masovniji. Protesti su se održavali u svim krajevima austrijske polovine carstva i svuda su beležili konstantan rast u pogledu brojnosti. Vrhunac je dostignut 28. novembra kada se na bečkim ulicama našlo između 150 000 i 250 000 demonstrana (Beneš, 2017: 126). Ovog datuma je i podnet predlog zakona o uvođenju opšteg prava glasa za sve punoletne muškarce pred Reichsrat, prvi nacrt zakona je stavljen u parlamentarnu proceduru 23. februara 1906. godine, dok je Franc Jozef potpisao krajnju verziju zakona 26. januara 1907. godine. Najzad, prvi izbori po novom zakonu su održani 14. i 23. maja 1907. godine (Beneš, 2017: 100).

Ono što se može zaključiti na osnovu pregleda ustavne krize 1903–1906. godine i dešavanja koja su prethodila donošenju zakona o opštem pravu glasanja u austrijskom delu carstva jeste to da se Franc Jozef našao u situaciji gde su u jednom trenutku postojale dve duboke krize političkog sistema, sa međusobnim uticajem jedna na drugu. Od epizode sa Badenijem usled neprestane blokade rada

ali jesu Transilvaniju, te se može zaključiti da bi sastav bio još nepovoljniji iz mađarske perspektive. Ovome treba dodati i činjenicu da je jevrejsko stanovništvo, oko 5% populacije, registrovano kao mađarsko (Taylor, 1976: 268)

¹²³ Ovaj dokument je predviđao osnivanje parlamentarnog sistema u Rusiji sa izabranom skupštinom (Dumom) i donošenje korpusa garantovanih građanskih prava.

Reichsrat—a najpre od strane nemačkih, a potom čeških predstavnika, čitav politički sistem u zapadnom delu carstva je funkcionisao preko carskih dekreta utemeljenih na članu 14 Ustava. Kabineti ministara su postojali kao neki vid centralne birokratije odakle su se dekreti sprovodili spuštajući se niz hirjerarhijsku strukturu državnog administrativnog aparata. Pitanje je da li bi opšte glasačko pravo bilo uvedeno bez uticaja goreopisanih kriza, bez obzira na to što je car, kako primećuje Džudson, bio otvoreniji da nacionalne sukobe proširivanjem glasačkog prava. Podsećanja radi, Badenijev zakon je poništen još 1899. godine, ali se vladanjem dekretima nastavilo još 5 godina, iako se pretpostavljalo da bi reforma izbornog zakona zaustavila bacanja mastionica u parlamentu. Na ovaj način, parlament je nastavio da pro forme radi, pošto je bilo nemoguće ostvariti parlamentarnu većinu za bilo koju važnu političku odluku. Samim tim je bilo neizvodivo osporavanje carskih dekreta na način definisanim ustavom. Član 14 je u datoj konstelaciji snaga davao Francu Jozefu određene ruke da radi po svom nahođenju, a da istovremeno ni u jednom trenutku ne prekrši Ustav. Sa druge strane, mađarski zahtevi su značili kraj jedinstvene vojske, što je u uslovima demonstracija u austrijskom delu carstva nadahnutih dešavanjima u Rusiji činilo celokupnu situaciju još dramatičnijom. Stiće se utisak da je Francu Jozefu manju štetu činilo omogućavanje ulaska u parlamentarnu proceduru predlog zakona o opštem pravu glasanja, nego da antagonizuje sve revolucionarnije socijaldemokrate koji su do tog trenutka važili za lojalne podanike Monarhije i dinastije. Drugim rečima, bez još uvek rešenog pitanja vojske mogućnost dodatne radikalizacije protesta je bila previše opasna da bi se zahtevi demonstirani ignorisali.

Novim zakonom su ukinute kurije, dok glasačko pravo nisu dobile žene, vojnici, muškarci mlađi od 24 godine, niti bilo ko ko nije živio najmanje godinu dana u svojoj izornoj jedinici. Poslednjim pravilom je najviše pogođeno radništvo, koje se često selilo u potrazi za zaposlenjem. Takođe, izborne jedinice su tako formirane da favorizuju Nemce u Bohemiji i Poljake u Galiciji, na uštrb Čeha, odnosno Rusina. Ovo je predstavljao jedan od kompromisa potrebnih da zakon prođe parlamentarnu proceduru po kurijama. Na sličan način su raspodelom mandata favorizovane centralne gradske i ruralne izborne jedinice u odnosu na one sa dominantno radničkim glasačkim telom. Bez obzira na sve, odziv na prve opšte izbore je bio visok, oko 85%, a najviše mesta parlamentarnih mesta je osvojila koalicija oko Hrišćanskih socijalista, 96 mesta od ukupnih 516. Socijaldemokratska partija je bila odmah iza njih sa osvojenih 87 mesta (Beneš, 2017: 139–140).

Što se tiče praktičnih rezultata izborne reforme, oni se mogu okarakterisati kao polovični (Beneš, 2017: 140). Sa jedne strane, veliki zemljoposednici su ostali bez ijednog mesta u novom parlamentu, iako su u sistemu kurija u svojim rukama držali 15% mandata. Dalje, radikalni nacionalisti, kako češki, tako i nemački, osvojili su osetno manji broj mandata. Međutim, novi izborni uslovi nisu doneli i bolje funkcionisanje parlamenta. I u novom sastavu nije bilo moguće sprovesti nijednu reformu zakona koji su se ticali aktuelnih društveno–političkih pitanja. Razlog tome je bila nepromenjena parlamentarna procedura koja je omogućavala oduglovačenje kroz nesankcionisano držanje govora čija je funkcija nedvosmisleno bila opstrukcija rada parlamenta praćenih neprekidnim repliciranjem. Na kraju, nacionalizam je nastavio da predstavlja goruće pitanje, bez obzira što su dve najveće partije bile nadnacionalnog karaktera (Beneš, 2017: 140). Već je pomenuto da se Socijaldemokratska partija 1911. godine podelila na nezavisne nacionalne partije, tako da ni austrijski radnički pokret nije bio imun na postojeće podele. Izborna reforma je samo usporila nacionalne podele, ali ih nije zaustavila. No, treba napomenuti još jednom da su svi relevantni akteri austrijskog političkog sistema očekivali rešenje njihovih pitanja u okviru postojećih granica, ne dovodeći u pitanje postojanje Dvojne monarhije, niti vladavinu kuće Habsburga.

3.3 Razvoj kapitalizma u Austrougarskoj

Habsburška monarhija je „proleće naroda“ 1848. godine dočekala sa još uvek postojećom obavezom besplatnog rada seljaka na imanjima zemljoposjednika. Ova dugovečna feudalna praksa je ukinuta 7. septembra iste godine, čime je otvorena mogućnost obrazovanja slobodne radne snage, a time i razvoja kapitalističke privrede (Taylor, 1976: 72–73). Vladari dinastije Habsburg su pre 1848. godine sistematski usporavali razvoj industrije usled straha rođenog sa Francuskom revolucijom i shvatanja da će razvoj industrije sa sobom doneti i stvaranje slojeva siromašnog radništva, a time i revoluciju doneti njima pred vrata (Acemoglu and Robinson, 2006: 129). No, vladari nisu bili usamljeni u strahu od revolucije, već su ga delili sa plemstvom, kičmom političkog režima predrevolucionarnog carstva, koje je neposredno profitiralo od pomenute prakse. Sa druge strane, u gradovima koji su predstavljali žarišta revolucije, živelo je dvostruko više stanovnika u odnosu na 1815. godinu, pri čemu je najveći deo ovog porasta svoj izvor imao u doseljavanju siromašnog stanovništva sa sela. Ironično je to, što se tiče ekonomskih uslova, da revoluciju 1848. godine nije uzrokovala industrijalizacija, kako primećuje Tejlor, već njen izostanak, pošto u gradovima jednostavno nije bilo dovoljno posla za doseljenike sa sela (Taylor, 1976: 58). Bez obzira na sve, u češkim i alpskim provincijama moguće je identifikovati početke industrijalizacije, što se odnosi pre svega na tekstilnu i industriju prerade šećera, uz opadanje procenta stanovništva zaposlenog u poljoprivredi, već u decenijama nakon Bečkog kongresa 1815. godine (Good, 1986: 141–142).

Dolazak na presto, tada osamnaestogodišnjeg, Franca Jozefa značajno je za industrijalizaciju Habsburške monarhije. Naime, on je najveću važnost pridavao vojnoj snazi i međunarodnom prestižu carstva, odnosno održavanju statusa evropske sile (Taylor, 1976:78; Monticone, 1968: 114), što je sredinom devetnaestog veka podrazumevalo industrijalizaciju, ako ništa više zbog održavanja koraka u naoružanju sa ostalim evropskim takmacima.

Koristeći stopu rasta potrošnje uglja kao indikatora rasta industrije u devetnaesetom veku, Gros (Nachum T. Gross) zaključuje da se industrijalizacija Habsburške monarhije najbrže odvijala u periodu između 1851. i 1873. godine (Gross, 1971: 910). U ovom periodu industrijalizacija se odvija uz snažnu podršku države koja rast industrije stimuliše carinskim merama, zajmovima, subvencijama i poreskim olakšicama uz istovremenu izgradnju infrastrukture, a pre svega železnice i razvoj obrazovnog sistema (Stephens, 1989: 1056–1057), o čemu je bilo reči ranije u tekstu. Ovde treba naglasiti da ekonomske mere nisu bile uniformne za celokupnu teritoriju carstva, već su uzimale u obzir društvene specifičnosti provincija u kojima su se primenjivale. Takođe, problemi koji su se javljali prilikom implementacije mera bili su obojeni lokalnim specifičnostima. Kompenzacije zemljoposjednicima na račun emancipacije seljaka u austrijskom delu carstva su iznosile trećinu vrednosti besplatnog rada izračunate na osnovu vrednosti robe koju bi seljaci takvim radom proizveli. Ovaj iznos je dalje umanjen za trećinu, jer po mišljenu državne administracije zemljoposjednici više nisu obavljali sudske i administrativne poslove koje je država preuzela na sebe nakon emancipacije seljaka. Državna nadoknada se obračunavala na ime gubitaka zemljoposjednika tokom dvadesetogodišnjeg perioda, a u austrijskom delu monarhije, sa izuzetkom Galicije i Bukovine, emancipovani seljaci i provincijalna administracija su bili u obavezi da isplate određen deo iznosa, a država je preuzela na sebe isplatu ostatka. U mađarskom delu visina kompenzacije je iznosila trećinu vrednosti zemlje na kojoj je živelo seljaštvo i čitav iznos je isplatila država, što je bio slučaj i u dve gorepomenute provincije u zapadnoj polovini carstva. U svim slučajevima kompenzacija je isplaćena u obliku državnih obveznica sa rokom dospeća od 40 godina (Judson, 2016: 226–227).

U Galiciji je posebno bio izražen problem korišćenja zajedničkog zemljišta koje su zemljoposjednici nakon emancipacije jednostavno smatrali svojim vlasništvom. S obzirom da su ovo zemljište seoske zajednice koristile za ispašu i skupljanje ogrjeva, postupak zemljoposjednika je ozbiljno

otežavao svakodnevno funkcionisanje, sada emancipovanih, seljaka. Ovakvi postupci, odnosno ugrožavanje tradicionalnog prava korišćenja zajedničkog zemljišta, su u godinama pre 1848. godine u nekim slučajevima dovodili do pobune seljaka, a nakon emancipacije su veleposednici u Galiciji pokušavali da manipulacijom nekadašnjim zajedničkim pašnjacima i šumama vrate seljake na svoja imanja. Iako bi „povratnici“ za svoj rad dobijali neku novčanu naknadu, seljaštvo je u postupcima veleposednika videlo povratak feudalnih obaveza i pribojavalo se ponovnog vezivanja za zemlju u nekom novom obliku. Rešenje države je bilo omogućavanje otkupa zemljišta od seoskih zajednica ili individualnih seljaka za novac ili što je češće bio slučaj, ostavljanje delića nekadašnjih površina na korišćenje zajednicama. Zakon koji je regulisao ovo pitanje je donet 1853. godine, a komisija koja se bavila sporovima oko prava korišćenja zajedničkih pašnjaka i livada je osnovana 1855. godine, iako su neki od slučajeva u Galiciji bili aktivni sve do 1895. godine (Judson, 2016: 227). S obzirom da su komadi zemlje koje su seoske zajednice dobijale od svojih nekadašnjih feudalnih gospodara u proseku iznosile 8% nekadašnje površine zajedničkih pašnjaka i šuma, jasno je nezadovoljstvo seljaka, te intervencije policije ili vojske da bi se zaštitili interesi veleposednika nisu bile retka pojava. Seljaci su jednostavno odbijali da pristanu na rešenja komisije i koristili su zemljište kao i ranije, kršeći zakon (Judson, 2016: 227).

Emancipacija seljaka je, između, ostalog uslovlila stvaranje pokretne i slobodne radne snage, kao jednog od preduslova stvaranju kapitalističkog društvenog sistema. Drugi važan faktor je formiranje jedinstvenog tržišta na teritoriji čitavog carstva, što je u predrevolucionarnom periodu bilo onemogućeno postavljanjem tarifnog sistema između austrijskog i mađarskog dela monarhije. Iako su još Marija Terezija i Jozef II u svojim nastojanjima da oforme jedinstvenu centralizovanu državu, takođe pokušali da formiraju i jedinstveno tržište, tarife su ostale da postoje pre svega iz razloga što je celokupno mađarsko plemstvo bilo oslobođeno plaćanja poreza. Na taj način je kroz carinjenje robe koja je prelazila Lajtu popunjavana državna kasa, odnosno kompenzovan je manjak priliva koji je postojao zbog neplaćanja poreza mađarskog plemstva. Pošto je ugušena mađarska revolucija 1849. godine plemstvu su jednostavno nametnuti porezi, te je 1851. godine stvorena jedinstvena slobodna trgovinska zona na čitavoj teritoriji carstva. Sa druge strane, smanjene su spoljnotrgovinske carine, a 1853. godine je postignut sporazum sa Nemačkom carinskom unijom (Zollverein) čime je liberalizovana trgovina sa ostalim članicama Nemačke konfederacije. Politička pozadina ovog sporazuma je bila želja da se ugrozi ekonomska prevlast Prusije u konfederaciji (Judson, 2016: 228–229).

Bankarski sistem predstavlja još jedan deo privrede koji doživljava svoju transformaciju nakon 1851. godine. Nacionalna banka se osniva 1816. godine, ali je glavni korisnik kredita bila dinastija i uz kuću Habsburga još samo nekoliko najbogatijih ljudi carstva. Ostatak kreditne potražnje su izmirivale evropske bankarske kuće poput Rotšildovih, što je postalo nedovoljno tokom pedesetih godina XIX kada su liberalizacija trgovine i privatizacija železnice naglo povećali potrebu za kreditima. Iz ovog razloga država je 1855. godine dozvolila osnivanje privatne Creditanstalt banke za trgovinu i industriju kao konzorcijuma ulagača okupljenih oko Anselma Solomona Rotšilda. Ova banka je za trećinu prevazilazila kapital Nacionalne banke i mogla je da podmiri naraslu potražnju za kreditima i samim tim odigra važnu ulogu u uspostavljanju kapitalizma i industrijalizaciji Habsburške monarhije (Judson, 2016: 230).

Reforma bankarskog sistema ostvarena kroz osnivanje privatne investicione banke je povezana sa izgradnjom železničke mreže carstva. Država je već u prvim godinama vladavine Franca Jozefa prepoznala važnost železnice, kako iz vojno-strateških, tako i iz ekonomskih razloga. Tada je osmišljen veoma ambiciozan plan izgradnje železničkog sistema, koji je iz godine u godinu odlagan pre svega zbog astronomske cene tog poduhvata. Pedesetih godina 19. veka se došlo do zaključka da Habsburška monarhija jednostavno ne može sama da iznese izgradnju železnice, naročito ako se ceni planiranog proširenja mreže doda i cena održavanja već postojećih linija (Judson, 2016: 229). Rešenje se videlo u

prodaji koncesija, s obzirom da je do 1854. godine u državnom vlasništvu bilo 70% železnice (Judson, 2016: 229). Iste godine donosi se zakon o koncesijama koji je omogućavao kupovinu linija na određeni vremenski period, kao i izdašne subvencije ulagačima koji su bili voljni da ulože svoj kapital u izgradnju novih linija. Takođe, kompanije koje su se osnivale u ovu svrhu su garantovale visoke godišnje kamate na uložena sredstva, odnosno kupljene deonice (Judson, 2016: 229). Dve su direktne posledice zakona o koncesijama iz 1854. godine. Na prvom mestu, država je uspela da na ovaj način privatizuje železnicu skoro u potpunosti do 1859. godine (Judson, 2016: 229). Sa druge strane, eksplozija potražnje za kreditima od strane privatnih kompanija koje se želele da kupe koncesije dovela je do malopre opisane reforme bankarskog sistema. Kroz privatna ulaganje je železnička mreža uvećana samo tokom pedesetih godina XIX veka za više od 3000 kilometara (Judson, 2016: 229–230).

Drugo lice privatizacije železnice predstavljala je rasprostranjena korupcija. Jedna od najzapaženijih afera je usledila nakon istrage vođene povodom rušenja železničkog mosta iznad reke Prut 1871. godine. Istraga je pokazala niz propusta *Lemberg–Czernowitz–Iasi* železničke kompanije prilikom izgradnje linije koji su na kraju i doveli do rušenja mosta, dok je s druge strane predsednik kompanije baron Ofenhajm (Baron Viktor von Ofenheim) optužen za korupciju 1875. godine. Optužba je barona teretila da je od osnivanja kompanije prisvojio značajnu sumu novca sa kompanijskog računa, oštetivši deoničare na taj način. Takođe, optužen je da je postavio Upravni odbor kompanije, gde je svakom od članova platio 100 000 guldena kao nagradu za njihovu lojalnost. Ovakav odbor je žmurio na svaku iregularnost i samo potvrđivao Ofenhajmove odluke, kakve god one bile. Najveću pažnju javnosti tokom suđenja je zavredilo svedočenje bivšeg ministra unutrašnjih poslova i jednog od najzapaženijih liberala Karla Giskre. Tužilac je izneo tvrdnju da je i on primio sumu od 100 000 guldena od Ofenhajma, dok je on zauzvrat žmurio na brojne baronove malverzacije. Iako je na početku tvrdio da se to nije dogodilo, tokom unakrsnog ispitivanja je izjavio da je u Austriji običaj da se primaju pokloni u znak zahvalnosti misleći na pomenutu sumu. Bez obzira na sve, Ofenhajm je na kraju oslobođen, što se pokazati kao izeuzetno opasan ishod suđenja po društvo Dvojne monarhije (Judson, 2016: 326–328).

No, bez obzira na sve privreda i industrija su se neravnomerno razvijale, kako u Austriji i Ugarskoj, tako i unutar njihovih provincija. U austrijskom delu, uoči prvog svetskog rata dohodak po glavi stanovnika i stepen industrijalizacije u češkim i alpskim provincijama su bili jedan i po put veći u odnosu na južne provincije i dvaput veći u odnosu na karpatske. U ugarskim zemljama postojao je značajna razlika između zapadne Ugarske sa jedne strane i istočne Ugarske, Hrvatske i Transilvanije sa druge (Good, 1986: 139–140).

Od emancipacije seljaštva 1848. godine odigravaju se značajne promene u društvenoj strukturi Habsburške monarhije. Siromašno seljaštvo je prodalo svoju zemlju i odselilo se u gradove u potrazi za poslom. Seljaštvo koje je moglo da kupi mala imanja onih koji su migrirali ka gradovima, u dovoljnoj meri su ukрупnili svoja imanja čineći život od zemlje mogućim i isplativim, a u nekim slučajevima bi imanja narasla u toj meri da je zemlja postajala izvor lagodnog života najbogatijem sloju seljaštva. Kompenzacije koje je isplaćivala država na ime emancipacije srednjem i krupnom plemstvu je bila dovoljna da se i sami otisnu u vode kapitalističke privrede, bilo osnivanjem firmi ili ulaganjem sredstava u modernizaciju poljoprivrede koja je predstavljala nužnost nakon gubitka besplatne radne snage iz vremena pre emancipacije. Ovo je bilo najvidljivije u Bohemiji, gde su krupniji seljaci iskoristili dodatno vreme nakon prestanka postojanja radnih obaveza i rast cena žitarica između 1850. i 1870. godine da prošire proizvodnju i otplate svoj udeo u kompenzaciji veleposednika tokom deset godina (Judson, 2016: 228) Najveći i najbogatiji zemljoposednici, takozvani magnati, jesu u češkim provincijama 1880. godine posedovali 500 od ukupnih 800 pivara, 80 od 120 šećerana i 300 od 400 destilerija, dok su magnati u Ugarskoj u svom posedu imali pilane, fabrike papira, rudnike, hotele, pa i banje otvorene na osnovu sredstava od kompenzacije. Sitno plemstvo je bilo posebno teško pogođeno emancipacijom, s obzirom da

svoja imanja nisu mogli održavati bez besplatne radne snage, a kompenzacija koju su dobijali je bila premala za pokretanje poslova. U austrijskoj polovini ovo nije imalo važne političke posledice, s obzirom da ovaj sloj brojčano nije bio previše velik, ali je u mađarskoj polovini ovaj sloj najvećim delom integrisan u državnu administraciju i predstavljao je oslonac nacionalističkoj politici, naročito nakon 1867. i Nagodbe. Takođe, obrazovanje proleterijata u gradovima i postepeno zaoštavanje klasnih sukoba je produbilo postojeće nacionalne animozitete, pošto su poslodavci najčešće bili Nemci, a radnici siromašni češki, slovenački ili poljski doseljenici sa sela (Taylor, 1976: 73–74).

Ekonomija carstva nakon 1848. godine beleži dva perioda ubrzanog rasta od 1850. do 1857. godine (Gross, 1971: 910) i od 1867. do 1873 godine (Gross, 1971: 910; Good: 1974: 73; Popov, 2010: 129). Između navedenih perioda dva najveća događaja su ekonomska kriza iz 1857. godine i poraz carstva u ratu sa Pruskom 1866. godine. Ekonomska kriza je imala uticaja u raspadu neo-apsolutističkog sistema uspostavljenog nakon revolucionarnih dešavanja 1848. i 1849. godine (Taylor, 1976: 83–95), dok je nakon ratnog poraza 1866. i političke nestabilnosti koja je sledila uspostavljena Austrougarska.

Svetska izložba u Beču 1873. godine trebala je da pokaže međunarodnoj javnosti svu veličinu industrijskog, tehnološkog i ukupnog privrednog napretka koji je nastupio nakon političke reorganizacije carstva 1867. godine, kao i postojeće kulturno bogatstvo Monarhije (Rampley, 2009: 447). Ironija se ponovo pokazala samo nekoliko dana od početka izložbe kada se odigrava krah Bečke berze, označavajući početak duge ekonomske krize¹²⁴ koja je po svojim posledicama bila ozbiljnija od prethodne 1857. godine (Taylor, 1976: 150; Good, 1974: 73). Naime, skoro u potpunosti neregulisano berzansko poslovanje je lišilo životnih ušteđevina i penzija širok sloj sitnih investitora koji su bili privučeni obećanjima visokih profita u poslovima od kojih su mnogi postojali samo na papiru (Judson, 2016: 328). Sa druge strane, Ofenhajmov suđenje u jeku krize je pokazalo korumpiranost koja je postojala na sistemskom nivou. Što je još važnije, oslobađajuća presuda je značila da halapljivost najbogatijih neće biti kažnjena i da običan građanin ostaje sam i praznih šaka dok oko njega besni kriza. Nije potrebno govoriti u kojoj meri su ovo suđenje i ekonomska kriza bili pogubni za austro–nemački liberalni projekat.

Tokom perioda hegemonije liberalizma u političkoj i ekonomskoj sferi dolazi do kristalizacije društvene strukture, odnosno jasno formiranje klasnih i unutar njih slojnih granica, dok sa nastupanjem krize, veru u *laissez-faire* zamenjuje nezadovoljstvo prisutno u svim društvenim slojevima i rast međunacionalnih tenzija ili kako Popov primećuje: „Privredni prosperitet do 1873. ojačao je i brojčano i politički sve građanske slojeve od najmoćnijeg kapitala do sitne buržoazije, kao i proletarijat angažovan u narasloj industrijskoj proizvodnji, saobraćaju, trgovini, uslužnim delatnostima itd. Među sve njih

¹²⁴ U literaturi se nalaze različiti podaci kad je u pitanju dužina trajanja krize iz 1873. godine. Popov njeno trajanje ograničava na 6 ili 7 godina (Popov, 2010:132), što znači da stabilizacija ekonomskog sistema Monarhije nastupa već početkom naredne decenije. Gud, sa druge strane, navodi podatak pozivajući se na istraživanja iz oblasti ekonomske istorije da recesija traje mnogo duže, čak 23 godine to jest, od 1873. pa sve do 1896. godine (Good, 1986: 73). Doduše, kako ovaj autor navodi, unutar pomenutog perioda postoje kraći periodi prosperiteta, ali potpuni oporavak privrede nastupa tek od sredine devedesetih godina XIX veka (Good, 1974: 74). Tako, moguće je da Popov smatra krizu završenom nastupanjem prvog perioda kratkotrajnog rasta privrede. Ono što je zanimljivo kod Guda jeste da čitavu krizu dovodi u pitanje, navodeći da umesto trenda opadanja cena proizvoda koji je destimulativno delovao na proizvodnju, a time i privredu u celini, što bi bio tradicionalni pristup krizi (Good 1974: 75), treba posmatrati stopu rasta sredstava na raspolaganju finansijskih posrednika, koji prisutni nepovljni cenovni trend premošćuju kreditima. Na osnovu stabilnog rasta količine sredstava finansijskih posrednika u ovom periodu, Gud dovodi u pitanje korišćenje pojma „velike depresije“ za krizu 1873. godine (Good, 1974: 77–85). Čini se da Gud previše vere polaže u svoju statističku analizu sprovedenu jedan vek kasnije od kraha Bečke berze, uz odbacivanje percepcije vodećih poslovnih ljudi tog vremena, koje između ostalog i sam usputno pominje (Good, 1974: 74), koje govore o rasprostranjenom shvatanju da se nešto mora uraditi da bi se austrijska ekonomija stimulisala.

godine krize koje su sledile unosile su socijalno i političko nezadovoljstvo koje se često prožimalo s permanentnim nacionalnim suprotnostima i sve ozbiljnijim sukobima.“ (Popov, 2010: 133–134)

Radi se o tome da je svaka društvena nestabilnost uslovljavala isplivavanje nacionalnih tenzija na površinu. Austro–Pruski rat je za posledicu imao Nagodbu iz 1867. godine, dok je stvaranje Dvojne monarhije je podstaklo češku nacionalnu elitu u austrijskom delu monarhije da traži za sebe isto što je Mađarima pruženo, što će zadavati glavabolje caru i svakoj vladi tokom čitavog perioda postojanja Austrougarske, uz dodatak zaoštavanja odnosa sa Budimpeštom pred svako novo potpisivanje carinskog ugovora. Kriza 1873. godine je u ovom kontekstu samo dolila ulje na vatru. Nezadovoljstvo širokih slojeva društva u sprezi sa centralnom ulogom Enselma Rotšilda u reformi bankarskog sistema, kao i unosnim koncesijama koje je ista bankarska porodica imala u železnici predstavljalo je municiju za Šenerera i Lugera koju su dvojica političara umela vrsno da iskoriste.

3.4 Imperijalizam, pan–pokreti i antisemitizam

Najekstremniji politički izraz nezadovoljstva ljudi lišenih svojih malih ušteđevina nakon kraha Bečke berze 1873. godine jeste bio Šenererov pangermanski pokret. Pangermanizam i njegov slovenski pandan, panslavizam je Hana Arent videla kao centralno–evropsku varijantu ideje kolonijalizma. Želja za stvaranjem jedne države za sve Nemce ili sve Slovence nisu ništa drugo do imperijalni snovi naroda koji su zakasnili u trci za prekomorskim kolonijama, smatra Arentova (Arendt, 1973: 222–223). Sa druge strane, kontinentalni imperijalizam¹²⁵ je predstavljao posledicu specifične vrste nacionalizma, plemenskog nacionalizma koji se javljao u multinacionalnim carstvima gde nacije nisu doživele emancipaciju krunisanu stvaranjem zasebnih nacionalnih država (Arendt, 1973: 227). Gdegod je postojala opisana dvostruka frustriranost, poput Dvojne monarhije ili Ruskog carstva, bilo je plodno tle za stvaranje pan–pokreta (Arendt, 1973: 227). S obzirom na to da je stanovništvo u Habsburškoj monarhiji, pored Nemaca i Mađara, činili i izrazito brojni slovenski narodi, Arentova je smatrala da je ova država bila centar delovanja oba, međusobno isključiva, pan–pokreta. Iako međusobno isključivi, ciljevi ovih pan–pokreta su imali jednu zajedničku tačku, odnosno uništenje Dvojne monarhije (Arendt, 1973: 227).

Ukoliko se pogleda društveno–istorijski kontekst u kome se javljaju ovi pokreti na teritoriji Habsburške monarhije čini se da je za njihovo nastajanje i dalji razvoj bilo potrebno malo više od dvostruke frustracije, kako gorepomenuta autorka tvrdi. U slučaju pangermanizma čini se da su dva događaja imala presudan uticaj na pojavu i razvoj ove ideologije. Na prvom mestu tu je bio krah Bečke berze i ekonomska kriza koja je potom sledila, dok je na drugom mestu bio dolazak Tafea na mesto premijera, kog je podržavao konzervativni i pretežno slovenski gvozdeni prsten. Kada je reč o panslavizmu, koliko god je Arentova u njemu videla silu koja je radila na uništenju Dvojne monarhije, ova ideologiju nije zaživela u istom smislu kao pangermanizam, odnosno nije izrodila masovan politički pokret. Takođe, u austrougarskom kontekstu je nemoguće govoriti o jedinstvenom panslovenskom pokretu ili bolje reći ideji, već je ispravnije razlikovati dve varijante ove ideologije. Prvu varijantu Hans Kon (Hans Kohn) naziva panrusizmom (Kohn, 1961: 324), dok je s druge strane moguće razlikovati austroslavizam Františka Palackog (Taylor, 1976: 67)¹²⁶.

Panslavizam se u svom panruskom obliku javlja u centralnoj i zapadnoj Evropi još 1830. godine i više je bio izraz straha od dominacije carske Rusije evropskim kontinentom, straha karakterističnog za novinare, intelektualce i diplomate iz pomenutih regija. Sveruska ideja se javlja među ruskom inteligencijom tek nakon Krimskog rata, a dotad je postajala samo kao bauk centralnoevropskog i zapadnoevropskog javnog mnjenja (Kohn, 1961: 324). Pored dela Nikolaja Danilevskog „Rusija i

¹²⁵ Još jedan pojam koji Arentova koristi kao sinonim pangermanizmu, odnosno panslavizmu.

¹²⁶ Ovde bi bilo moguće dodati i jugoslovenstvo biskupa Štrosmajera i čehoslovačku ideju Tomaša Masarika kao ideologije koje su u osnovi imale stvaranje zajedničke države Slovena. Međutim, pomenute ideologije bi bilo ispravnije posmatrati kao specifične oblike nacionalne ideologije, uže po svom obliku, koje su težile izgradnji zajedničkog nacionalnog identiteta naroda koji su iz ugla pomenutih začetnika ideja delili u osnovi zajedničku kulturu. Tako se u prvom slučaju misli samo na Južne Slovence, a u drugom još uže, na Čehe i Slovake.

Evropa“ kao najuticajnijeg izraza ove ideje u ruskoj javnosti¹²⁷ i po kog pamfleta slovačkih mislilaca¹²⁸ koji su prethodila ovom delu, teško je govoriti o nešto ozbiljnijem uticaju van intelektualnih krugova. Na teritoriji Dvojne monarhije, ukoliko se pažnja usmeri na politički život carstva, osim snova o ruskoj pomoći dela rusinskog nacionalnog pokreta koja bi privela kraju političku dominaciju Poljaka u Galiciji (Kohn, 1961: 328) ili Rigerovo kratkotrajno koketiranje sa panslavizmom nakon Nagodbe u nadi da će Rusija pružiti nekakvu pomoć Česima da ostvare sve što su Mađari dobili 1867. godine (Taylor, 1976: 142), uticaj panslavizma na realan politički život carstva je bio mali. Centar panslavizma u svojoj rusofilskoj, odnosno panruskoj varijanti van Rusije u drugoj polovini XIX veka bio je, kako Kon navodi, u Pragu (Kohn, 1961:329). No, u periodu kojim se bavi ovo poglavlje, odnosno do 1907. godine, panslavizam ostaje pre svega preokupacija češke inteligencije i svakako bez pandana Šenererovom pokretu¹²⁹. Činjenice da ruski car nije podžavao panslavizam (Arendt, 1973: 228), dok sa druge strane ruske panslaviste nisu interesovali zastupnici ove ideologije među česima i slovacima niti njihovo mišljenje (Kohn, 1961:330) svakako su imale uticaja na ograničen realan politički uticaj ove ideje u Dvojnoj monarhiji.

Austroslavizam valja posmatrati kao produkt revolucionarnih dešavanja 1848. godine, sa možda još manjim uticajem na politički život carevine od panrusizma. U vreme kad se organizovao kongres u Frankfurtu, Palacki je, kao jedan od austrijskih delegata, odbio poziv da prisustvuje kongresu pošto je sebe video kao pripadnika slovenskog naroda, te samim tim nije imao šta da traži na nemačkom kongresu (Taylor, 1976: 67). Tako je ovaj češki političar, u neku ruku kao odgovor na kongres u Frankfurtu, organizovao Slovenski kongres u Pragu koji je otpočeo 2. juna 1848. godine, a prekinut je uličnim borbama 12. juna. Na kongresu su učestvovala delegacije slovenskih naroda carstva, uz poziv predstavnicima van carstva da prisustvuju kongresu kao gosti. Program austroslavizma, za razliku od već opisanog panrusizma, je predviđao očuvanje Habsburške monarhije koja bi uređena po federalnom principu pružila slobodu za sve svoje narode, a samim tim i slovenske podanike krune. Uređenje provincija po nacionalnom ključu koje bi bile ujedinjene pod dinastijom Habsburga jeste rešenje Palackog za sve slovenske narode carstva revolucionarne 1848. godine. Austroslavizam je zamišljen kao zaštita slovenskih naroda imperije od nemačkog nacionalizma sa jedne strane i panslavizma, odnosno panrusizma sa druge (Kohn, 1961: 325–326; Taylor, 1976: 67–69). Kako je Palacki smatrao da car može da pruži zaštitu svojih slovenskih podanika i zauzvrat dobije njihovu lojalnost, Kongres je zahtevao od cara formiranje slovenskih provincija i bolji tretman slovenske braće u drugim evropskim državama (Taylor, 1976: 69). Austroslavizam sve nade polagao u dobronamernog cara zaštitnika, a sa gušenjem

¹²⁷ Iako je rukopis završen još 1868, te je u delovima objavljivan u časopisu *Заря* naredne godine, knjiga se pojavljuje 1871. godine. Mada je objavljena u malom tiražu, prvo izdanje se nije rasprodalo sve do Danilevske smrti 1885. godine. Interesovanje za ovo delo se budi u ruskoj političkoj misli tek krajem osamdesetih godina XIX veka (Subotić, 1995: 173)

¹²⁸ Misli se na Ljudovita Štura (Ludovít Štúr) (1815–1856) i Jana Kolara (Ján Kollár) (1793–1852). Štur je budućnost svih Slovena video u ujedinjenju pod ruskim vođstvom i prihvatanju ruskog jezika, vere i pisma. Kolar je bio umereniji i zalagao se za jačanje kulturnih veza među slovenskim narodima, kao i sa Rusijom (Kohn, 1961: 324 325).

¹²⁹ Stvari se menjaju pred Prvi svetski rat, kad deo javnog mnjenja postaje snažno panruski orijentisano, videći člana ruske carske kuće na čelu priželjkivane nezavisne češke kraljevine (Kohn, 1961: 329). Oktobra 1914. godine Masarik izjavljuje da je češka nacija nesumnjivo rusofilska i srbofilska i da se tu malo štošta može uraditi (Kohn, 1961: 329). Kako nije smatrao da autokratska Rusija može pružiti demokratsku budućnost češkom i slovačkom narodu koju je Masarik snevao (Kohn, 1961: 329–330; Taylor, 1976: 227), tokom rata koristeći podršku pre svega slovačke i rusinske emigracije u Sjedinjenim Državama, s jedne strane i političku podršku američkog vođstva i drugih savezničkih država uspeva sa svoju ideju Čehoslovačke sprovede u delo (Kohn, 1961: 330; Taylor, 1976: 240 – 247).

revolucije i uvođenjem neoapsolutističkog sistema pod Francom Jozefom, nestao je kao iole relevantna politička ideja¹³⁰.

U slučaju pangermanizma, programsku artikulizaciju ove ideologije predstavljao je ranije pomenuti program iz Linca. Takođe, teško je preceniti uticaj Tafeove ere i ekonomske krize na nastanak ove ideologije u zapadnom delu carstva. Prvo je odredilo antidržavnu notu ove ideologije, dok je drugo definisalo antisemitizam kao vezivno tkivo čitave konstrukcije. Teško je i zamisliti svakodnevnu frustraciju nemačkih nacionalista samim postojanjem Tafeove vlade i gvođenog prstena koji su, iz njihove perspektive, oteli državu i učinili je aparatom represije nad Nemcima. Za Šenerera, Fridjunga i Adlera kao tvorce programa jedino je ujedinjenje većinski nemačkih provincija sa carskom Nemačkom (a samim tim i nestanak Austrougarske) bio jedina sigurna brana od slovenske bujice. Prvobitno, program je sadržao 11 tačaka i antisemitizam je u svom implicitnom obliku „provučen“ kroz poziv na zaštitu seljaka od ucenjivačkih metoda kreditora u jednoj od tačaka (Kwan, 2013: 134; Suppanz, 2005: 424–425). Šenerer 1885. godine dodaje 12. tačku čineći antisemitizam nedvosmislenim zahtevajući eliminaciju svih jevrejskih uticaja u javnoj sferi, smatrajući ovo glavnim preduslovom za realizaciju ostalih tačaka programa iz Linca (Suppanz, 2005: 425). Iz prethodnog je moguće zaključiti dve stvari. Prvo, društveno nezadovoljstvo ekonomskom krizom je bilo toliko, a izjednačavanje kapitalizma sa jevrejima toliko rašireno, da su tvorci programa (Adler i Fridjung) koketirali sa antisemitizmom svesni njegovog masovnog mobilizacijskog potencijala. Bez obzira na svoje jevrejsko poreklo uvrstili su u program, kako ih Kwan naziva, u tadašnjem javnom govoru raširene antisemitske šifre (Kwan, 2013: 134). Podsećanja radi, ovo se dešava pre razilaženja sa Šenererom i pre nego što su Adler i Fridjung isključeni iz Nemačkog nacionalnog udruženja u čijem su formiranju učestvovali.

Drugo, dodavanjem 12. tačke programu 1885. godine Šenerer je neraskidivo povezao pangermanizam sa antisemitizmom¹³¹. Štaviše, pangermanizam je, čini se, podredio antisemitizmu dajući prioritet „eliminaciji svih jevrejskih uticaja“ nad ostalim tačkama programa iz Linca. Ovde treba naglasiti da ni panslavizam, naročito panruska varijanta nije bio oslobođen antisemitizma. Nakon atentata na Aleksandra II 1881. godine i pogroma¹³² koji je zatim usledio, antisemitizam je Majskim zakonima iz 1882. godine dobio svoj sistemski izraz. Ovim zakonima je zabranjeno doseljavanje Jevreja na selo, s obzirom da se najveći broj pogroma dogodio upravo tu, uprkos činjenici što su neredi otpočeli najpre u gradovima. Bez obzira što je bilo glasova unutar ruske države koji su ovu odluku videli kao način da se

¹³⁰ Austosalvizam revitalizuje Gumplowicz, doduše pod nazivom slavizma (Gumplowicz, 1907a: 156). Kao što je moguće zapaziti, sociolog iz Graca je kroz analizu nacionalnih sukoba u Austrougarskoj izneo svoje stanovište da federalizam predstavlja izlaz iz neprekidne krize političkog sistema. Smatrao je da vladavina dekretima Franca Jozefa u uslovima nefunkcionalnog Reichsrat-a priprema teren budućoj federalizaciji države (Gumplowicz, 1907a: 141–142). Federalno ustrojstvo je i najvažnija tačka programa Palackog. Slavizam je identifikovao u bratimljenju niza kulturnih udruženja slovenskih naroda u Austriji, osnivanju slovenskih klubova i mesečnika *Slovenski svet* (Die slawische Welt) u Krakovu (Gumplowicz, 1907a: 156). Iako su ove inicijative kulturne, a ne političke prirode, usled eksplicitne državne podrške individualnim nacionalnim kulturama i implicitne slavizmu, pitanje je vremena kad će se politički zahtevi formulisati (Gumplowicz, 1907: 158). Treba dodati da je u opisanim inicijativama Gumplowicz prepoznao alternativu panslavizmu u njegovom panruskom značenju (Gumplowicz, 1907a: 155–156).

¹³¹ “Mi Svenemci smatramo antisemitizam glavnim osloncem naše nacionalne ideologije“ (Schönerer, navedeno prema Arendt, 1973: 228–229)

¹³² Povod pogromima je bila glasina da je Aleksandar III zbog umešanosti nekolicine Jevreja u zaveri protiv Aleksandra II naredio napad na Jevreje svim svojim podanicima. Iako se radilo o glasini, pogromi su počeli u gradovima, a zatim se raširili po unutrašnjosti. Mlaku reakciju ruskih vlasti su učesnici u neredima tumačali kao potvrdu istinitosti glasina. Pogromi su trajali do naredne 1882 godine i zabeleženo je 259 pogroma, od čega 219 na ruskom selu, 4 na jevrejskim poljoprivrednim kolonijama i 36 u većim i manjim gradovima (Aronson, 1980: 26–28).

jednostavno odstrani povod za neke nove, buduće pogrome, bez istinskog rešavanja problema, ovi zakoni su stupili na snagu (Aronson, 1980: 28). U ovakvoj klimi ne čudi antisemitizam dela ruske inteligencije i panslavista među njima. Tako je Ivan Aksakov (Иван Сергеевич Аксаков) pružio podršku pogromima videći u njima izraz besa ruskog seljaštva protiv jevrejske eksploatacije, te da je upravo zbog tog seljaštvo svoju agresiju usmerilo pre svega ka svojini kao rezultatu te eksploatacije. Takođe, dodao je da su bili povređeni samo oni Jevreji koji su nasilno pružili otpor (Klier, 1989: 532). No, kao što je već rečeno, ruske panslaviste nisu zanimali previše zastupnici ove ideje u Austrougorskoj, dok je ista ideja imala mali uticaj na politička zbivanja u Dvojnoj monarhiji u razmatranom periodu. Ovo je činilo pangermanski antisemitizam daleko zapaljivijim u kontekstu Habsburške monarhije od sveslovenskog antisemitizma.

Tokom pogroma u Rusiji, Šenerer je u zemaljskoj skupštini Donje Austrije pokušavao da ograniči imigraciju Jevreja u zapadni deo carstva, predlažući zakon koji je svoj uzor imao u američkom zakonu koji je zabranjivao kinesku imigraciju u SAD¹³³ (Schorske, 1967: 352; Kwan, 2013: 146). U kojoj meri je antisemitizam važan za ideologiju pangermanizma u svojoj austrougarskoj varijanti govore Šenererova parlamentarna obraćanja. Plener kao vođa austro-nemačkih liberala je 1886. godine zahtevao od predsedavajućeg cislajtanskog parlamenta da stane na put antisemitskim tiradama koje su se mogle čuti na tom mestu. Šenerer je odgovorio tvrdeći da stvaranje legalnih instrumenata kojima bi se sprečila jevrejska eksploatacija naroda predstavlja sredstvo moralnog preporoda otadžbine (Schorske, 1967: 354).

Na kraju ostaje nasilje koje je donelo brojne pristalice Šenererovom pokretu, kako primećuje Šorske (Schorske, 1967: 354). U neku ruku, nasilje u sklopu pangermanizma predstavlja prerogativ pristalica ove ideje koja proizilazi iz same njene „svetosti“. Ono je opravdano, pa čak i očekivano u borbi sa jevrejskom nemani, a zarad svenemačke budućnosti. Tako je u Reichsrat-u 1887. godine, sa strarozavetnim patosom, Šenerer izjavio da ukoliko njegov pokret bude neuspešan u tom trenutku, za njim će doće osvetnici koji će na užas jevrejskim ugnjetavačima i njihovim potrcima u delo sprovesti princip „oko za oko, zub za zub“ (Schorske, 1967: 354). Naredne godine je sa svojim pristalicama upao u prostorije bečkog liberalnog lista *Neues Wiener Tagblatt*-a i pretukao osoblje koje je tu zatekao. Upad u prostorije ovog „jevrejskog tabloida“, kako je Šenerer video pomenuti list, koštao ga je petogodišnje suspenzije političkih prava, gubitka titule viteza od Rosenau (Rosenau), kojom je njegov otac nagrađen od cara za doprinos razvoju železnice i kratke zatvorske kazne (Schorske, 1967: 354–355). Parlamentarni govori Šenerera su pozivali na borbu protiv Jevreja bankara, Jevreja železnice, Jevreja preprodavaca, Jevreja prevaranata (Schorske, 1967: 353), a kad je slučaj zahtevao nije se libio, zajedno sa svojim pristalicama, da dela „oko za oko, zub za zub“, kao što je primer *Neues Wiener Tagblatt*-a pokazao. Ako bi kojim slučajem politička stvarnost činila da se pažnja pomeri sa borbe protiv jevrejskog uticaja na podršku svojoj germanskoj braći u očuvanju svojih prava na „rasnoj granici“ kao u slučaju Badenijevog zakona, Šenererove pristalice su rado bile prve da nezadovoljstvo pretoče u ulično nasilje.

Ranije je u tekstu pomenuto da je 1873. godina, pored toga što je krahom Bečke berze obeležila početak duge ekonomske krize, bila godina Svetske izložbe u Beču. Ova izložba je pored manifestacije industrijskog i tehnološkog napretka Austrougarske, kao i prikaza ideje ujedinjene raznovsnosti naroda carstva pod barjakom kuće Habsburga, donela sa sobom i novu misiju carstva. Nakon poraza 1866. godine u ratu sa Prusijom ujedinjenje nemačkog naroda pod vođstvom Habsburške monarhije je jasno postala nedostižna misija i dinastiji je bila potrebna nova. Odgovor je pružila geografija i jedinstven položaj carstva, između istoka i zapada. Način na koji je organizovana izložba, sa eksponatima iz svih provincija carstva čime se htela pokazati raznovrsnost kultura Dvojne monarhije, prikazano je i jasno postojanje hijerarhijske uređenosti ovih kultura. O ovome su, na primer, svedočile razlike između prikazanih tipičnih seoskih kuća u Gornjoj Austriji i Galiciji. Takođe, kroz proslavu industrijskih i

¹³³ The Chinese Exclusion Act iz 1882. godine.

tehničkih dostignuća Austrougarke demonstriran je nivo civilizacije koje mogu dosegnuti narodi rubnih provincija Bukovine ili Galicije unutar carstva. Svetskom izložbom je artikulirana nova misija carstva i ona je bila civilizatorska, odnosno širenje civilizacije na istok (Rumpley, 2009: 447–449; Judson, 2016: 321–323).

Pobuna u Hercegovini 1875. godini je pokrenula sled događaja (Srbija i Crna Gora su proglasile rat Turskoj 1876. godine, širenje bune na Bosnu iste godine) (Popov, 2010: 222–227) koji su vrhunac imali u Rusko–turskom ratu, kao i Berlinskom kongresu 1878. godine kojim je ovaj ratni sukob završen. Dogovorom među velikim silama na ovoj konferenciji, Austrougarskoj je dozvoljena okupacija Bosne i Hercegovine čime se želeo ograničiti rastući uticaj Rusije na Balkanu. Na ovaj način je Dvojna monarhija dobila priliku da svoju misiju¹³⁴ širenja civilizacije na istok sprovede u delo (Popov, 2010: 243; Judson, 2016: 330).

Dolazak austrougarskih okupacionih snaga je pratila objava Franca Jozefa kojom je stanovnicima Bosne i Hercegovine garantovao poštovanje postojećih institucija, uključujući tu običaje i pravo, kao i jednakost ispred zakona, bez obzira na religijsku pripadnost, po uzoru na ostatak Habsburške monarhije (Okey, 2007: 27). Tako, civilizatorska misija je otpočela sa liberalnom objavom pravne jednakosti građana okupiranih teritorija, koje su formalno još uvek predstavljale provinciju Osmanlijskog carstva.

Na početku ovog odeljka je bilo govora o razlozima pojave pan–pokreta u Evropi i što je još važnije za ovo razmatranje, u Austrougarskoj. Hana Arent je tvrdila da se razlog nalazio u dvostrukoj frustriranosti, koja je s jedne strane bila uzrokovana izostankom kolonija¹³⁵. Prema Bosni i Hercegovini se državni aparat Dvojne monarhije postavio kao prema svojoj koloniji i tu nije bilo nekih krupnih razlika između Austrougarske, Velike Britanije ili Francuske. Vladajući rezon među kolonijalnim silama je bio relativno jednostavan. Obezbediti savremenu administraciju, koju će kadrom snabdevati državno ustanovljen obrazovni sistem¹³⁶, izgraditi infrastrukturu (železnica, putevi, irigacioni sistemi i tome slično) i ostvariti već pomenutu pravnu jednakost svih građana. Odatle, usled delovanja demonstracionog efekta kolonijalni podanici će sami videti koristi od prihvatanja zapadnih vrednosti i civilizatorska misija može samostalno da se odvija, dok kolonijalna uprava treba samo da održava ovaj proces. Takođe, važno je pridobiti podršku lokalne elite za ovu misiju koja će među lokalnim stanovništvom obezbediti potrebnu poslušnost pre nego što demonstracioni efekat počne da se manifestuje (Okey, 2007: 26–27). Međutim, društvena stvarnost Bosne i Hercegovine se isprečila u realizaciji ovog plana i ubrzo je postalo jasno da donošenje civilizacije u provinciju neće ići tako lako kao što su austrougarski zvaničnici verovali.

Odmah po ulasku vojske i carske objave svojim novim podanicima, nametnulo se pitanje agrarne reforme. Naime, društveni odnosi u Bosni i Hercegovini su još uvek funkcionisali u okvirima

¹³⁴ Gumplovic je u potpunosti prihvatio zvanični državni narativ i piše da Evropa zadužuje Austrougarsku da Balkansko poluostrvo, a na prvom mestu Bosnu i Hercegovinu, priključi kontinentalnom civilizacijskom okrilju (Gumplowicz, 1907a: 134–135).

¹³⁵ U austrougarskom društvu je među delovima više klase postojalo mišljenje da Monarhija, ukoliko želi da održi (stekne) status evropske sile mora da se uključi u trku za sticanje prekomorskih kolonija. Sa tom idejom se osniva Austrougarsko kolonijalno društvo 1894. godine koje pored širenja ove ideje društvom, pred sebe postavlja zadatak osnivanja kolonije, odnosno kolonija. Tokom poslednje decenije devetnaestog veka kolonijalno društvo otpočinje pregovore za kupovinu dela zapadnoafričke obale pod upravom Španije. Pregovori propadaju pošto španska kompanija kojoj je prepušteno upravljanje teritorijom nije imala ovlašćenja za otuđenje iste. Čak i da je ovo bilo moguće, Austrougarsko kolonijalno društvo nije uspeo da prikupi dovoljnu podršku finansijera (Loidl, 2012: 162–164). Nakon ove epizode društvo gubi i načelnu podršku austrijske vlade, iako nastavlja da lobira za stvaranje kolonija sve do 1918. godine (Loidl, 2012: 166).

¹³⁶ Doduše produkciju kadra treba strogo kontrolisati, jer u slučaju nesposobnosti administracije da uposli sav obrazovani kadar, javlja se sloj nezadovoljne i nezaposlene inteligencije kao izvor društveno–političke nestabilnosti (Okey, 2007: 26).

feudalizma specifičnog za Osmanlijsko carstvo. Ovde se carska objava pokazala kao izvor problema, pošto su većinski hrišćanski kmetovi očekivali ukidanje svog zavisnog položaja na osnovu garancije jednakih prava podanika bez obzira na konfesionalnu pripadnost. Sa druge strane, age i begovi su očekivali da se ne remete zatečeni odnosi na osnovu takođe garantovanog poštovanja zatečenih običaja i prava. Rešenje do kog je došla provincijalna vlada je bilo daleko od zadovoljavajućeg jer bi nekadašnji kmetovi morali da plate odštetu muslimanskim zemljoposjednicima, čime ni jedna ni druga strana ne bi bile zadovoljne. Upravo zbog toga je odlučeno da se ne radi ništa dok se ne prikupi dovoljna količina informacija sa terena. Drugim rečima, okupacione vlasti su rešile da oduglovače sa rešenjem ovog važnog pitanja, bez obzira na upozorenja jednog dela zvaničnika koji su bili svesni da će se na ovaj način uzrokovati dodatno nezadovoljstvo, pre svega, kod srpskog seljaštva¹³⁷ (Okey, 2007: 31). Do aneksacije Bosne i Hercegovine 1908. godine nije ništa urađeno po ovom pitanju, dok je pokušaj austrougarskih vlasti iz 1911. godine da smanjenjem kamate i produženjem roka otplate na period od 30 do 50 godina izvrše agrarnu reformu propao zbog slabog odziva kmetstva (Mutapčić, 2011: 144–145).

Bez obzira na prethodno, Bosna i Hercegovina je 1879. godine postala deo carinske unije, dok je iste godine Sarajevo povezano prugom sa ostatkom Dvojne monarhije (Okey, 2007: 31). Na ovaj način se tržište provincije otvorilo za ulazak jeftine industrijske robe iz razvijenijih delova carstva, bez stvaranja uslova za nastanak slobodne radne snage čime bi se podstakao razvoj kapitalističke privrede i autohtone industrije. Gubitnici ovog procesa su bile gradske zanatlije koje su jednostavno bile devastirane uvozom jeftine robe (Okey, 2007: 60).

Ostvarenje podrške lokalne elite misiji, takođe, nije išlo bez problema i u neku ruku je sama austrougarska okupaciona vlada imala dosta uticaja u stvaranju ovih problema. Naime, austrougarske vlasti su postojeće etničke zajednice u Bosni i Hercegovine posmatrale isključivo kao religijske zajednice (Okey, 2007: 27–28), u neku ruku podražavajući zatečeni miletski sistem. Jedan od aspekata civilizatorke misije Dvojne monarhije je bio harmoničan suživot domicilnog stanovništva po uzoru na ostatak carsta, ili tačnije kako su međunacionalni odnosi u Austrougarskoj viđeni iz ugla državnog ideološkog aparata (Okey, 2007: 28). Tako su austrougarski zvaničnici odabrali da ne vide sukobljene nacionalne pokrete u nastajanju i da pripadnike postojećih verskih zajednica objedine integralnim bosanskim nacionalnim identitetom¹³⁸ koji bi se izgradio kroz administraciju i sistem obrazovanja. Od suštinskog značaja za stvaranje bosanskog identiteta je bilo uspostavljanje religijskih hijerarhija oslobođenih od spoljnih uticaja, sa ključnim velikodostojnicima koje je birao car i samim tim, lojalnih njemu. Ovo je postignuto marta 1880. godine u slučaju pravoslavne verske zajednice (Okey, 2007: 36), juna 1881. godine je postignut dogovor između Beča i vatikanske Kurije (Okey, 2007: 43), dok je marta 1882. godine turski

¹³⁷ Procentualno najzastupljenijim među hrišćanskim kmetovima.

¹³⁸ Prema mišljenju Gumplovica, Osmanlijsko carstvo je u potpunosti zanemarilo kulturnu funkcije države vladajući nad narodima Balkanskog poluostrva pukom silom. Na ovaj način se ovo carstvo usprotivilo prirodnom zakonu državnog razvoja i sebe osudilo na propast (Gumpłowicz, 1892: 127–128). Vladanje silom je kao posledicu imalo stvaranje žarišta etničkih sukoba. Prethodno, u sprezi sa karakteristikama terena poluostrva koje značajno otežavaju stvaranje jednonacionalnih država, zajedno čine nacionalno pitanje najvećom preprekom austrougarskoj civilizatorskoj misiji u Bosni i Hercegovini (Gumpłowicz, 1907a: 133–134). Drugim rečima, formiranje država na osnovu prirodnih granica nužno podrazumeva obuhvatanje naroda sa suprostavljenim nacionalnim težnjama koje je nemoguće zadovoljiti (Gumpłowicz, 1907a: 134). Politika okupacionih vlasti, ako se posmatra iz ugla Gumplovicve teorije, nije bez utemeljenja. Zajednički nacionalni identitet bi postojeće etničke antagonizme značajno ublažio. Doduše, Gumplovic je smatrao da stvaranje nacije zahteva vreme koje prevazilazi pomenute administrativne i obrazovne mere. Treba dodati da je ovaj sociolog smatrao da Srbi i Hrvati predstavljaju narode čijim venama teče ista krv i govore jezike čije su razlike minorne, dok su različite vere i razvoj pod drugačijim organizacijama vlasti doprineli neprijateljstvu između dva naroda (Gumpłowicz, 1907a: 539–540). Iz perspektive njegove teorije pomenuta sličnost dva naroda omogućila bi lakšu izgradnju jedinstvene nacije.

sultan ovlastio sarajevskog muftiju da bira sve muslimanske religijske zvaničnike u okviru provincije (Okey, 2007: 48).

Što se tiče obrazovnog sistema, okupacione vlasti su najpre predložile otvaranje interkonfesionalnih osnovnih škola čije bi pohađanje bilo obavezno za svu decu određenog kalendarskog uzrasta. Ovaj predlog je odbačen zbog finansijske zahtevnosti zamisli, te je odlučeno da pohađanje novih interkonfesionalnih, odnosno državnih škola ipak ne bude obavezno (Okey, 2007: 50). Osnovno obrazovanje su pratili sistemi religijskih škola koji su osmišljeni kao mesta formiranja pro-zapadnog lojalnog klera sve tri religijske zajednice i bile su deo napora usmerenih ka formiranju lojalnih religijskih hijerarhija, kao i srednjoškolski sistem skocentrisan na tehnička i trgovačka zanimanja, što je u viziji Bendžamina Kalaja (Benjámín Kállay), dugogodišnjeg carskog ministra finansija i guvernera Bosne i Hercegovine, trebao da proizvede autohtonu srednju klasu (Okey, 2007: 66).

Kao što Okey primećuje, u politici Dvojne monarhije u Bosni i Hercegovini „nije bilo plusa bez minusa“ (Okey, 2007: 68) i još 1880. godine je bilo jasno da sve zajednice okupirane provincije žale za vremenima turske vladavine (Okey, 2007: 27). Pitanje škola je možda, odmah posle agrarne reforme, bilo najvažnije što će pobuna u Hercegovini i pokazati 1882. godine. Naime, srpska pravoslavna zajednica je po pitanju obrazovanja uživala određenu dozu autonomiju pod turskom vlašću. Škole su u ovim uslovima predstavljale ključnu komponentu u izgradnji srpske nacionalne svesti u Bosni i Hercegovini. Sa druge strane, okupacione vlasti su odlučile da ne pomognu srpske škole ukoliko učitelj u njima nije postavljen od strane istih vlasti. Državne škole su, sa druge strane, bile besplatne za razliku od srpskih škola, gde je zajednica prikupljala sredstva za njihovo funkcionisanje. U siromašnim predelima je funkcionisanje ovih konfesionalnih škola uvek bio problem, a austrougarske vlasti su ove škole ili zatvarale zbog loših uslova ili su otvarale besplatne državne škole u mestima gde su već postojale srpske škole. Jasno je da su na taj način konfesionalne i interkonfesionalne škole postale konkurencija jedne drugima, naročito u siromašnim predelima, dok je srpska zajednica u tome videla napad na samu suštinu nacionalnog bića (Okey, 2007: 51).

Kako je sve svoje troškove, pa time i okupacije, trebala da snosi Bosna i Hercegovina (Okey, 2007: 30) to je značilo povećanje poreza. Kada je novembra 1881. godine uvedena vojna obaveza unutar okupirane provincije, to je poslužilo kao povod za pobunu hercegovačkih Srba januara 1882. godine kojoj se pridružio veliki broj muslimana. Pored nezadovoljstva zbog povećanja poreza i vojne obaveze koje je muslimanska zajednica delila sa Srbima, postojala su još najmanje dva pitanja gde su bosanski muslimani videli svoja prava ugrožena uprkos garancijama koje je izneo Franc Jozef.

Na prvom mestu je stajalo pitanje vakufa. Ova islamska institucija je najbliža zadužbini i predstavlja, u suštini, dar uticajnih ličnosti svojoj verskoj zajednici. Ovakva imovina je imala poseban status i bila je neotuđiva (Okey, 2007: 6), a okupacione vlasti su vakufe koristili za izgradnju kasarni, pošta ili javnih parkova (Okey, 2007: 47). Drugim rečima, zanemarena je jedinstvenost ovakvog vida imovine i austrougarska administracija se često ophodila prema vakufima kao prema svakoj drugoj državnoj imovini. Sa druge strane, izuzetno osetljivo pitanje za muslimane jesu bili slučajevi pokrštavanja koje je sprovodilo katoličko sveštenstvo. Doduše, ovakvih slučajeva nije bilo puno, s obzirom da je promena vere u islamskoj zajednici pre okupacije bilo kažnjivo smrću (Okey, 2007: 47). Iako je duh religijske tolerancije koju je zastupala okupaciona vlast, takođe značila i slobodu promene vere, zvaničnici, svesni osetljivosti teme, su zahtevali od sveštenstva koje obavlja pokrštavanje da slučaj prijavi vlastima i da su dužni da osobu u pitanju smeste na unapred određeno i poznato mesto dva meseca pre krštenja (Okey, 2007: 119). Problem je bio što se pripadnici katoličke nisu uvek pridržavali procedure (Okey, 2007: 119), a u slučajevima kada je muslimanska zajednica smatrala da se radi o prinudnom pokrštavanju, situacija je razumljivo bila napeta (Okey, 2007: 47).

Na kraju, Hrvati su jednostavno očekivali daleko više od katoličkog cara. Radilo se o najsiromašnijoj zajednici koja je posebno bila pogođena nerazrešenim agrarnim pitanjem i podizanjem poreza. Stav o okupaciji koji se artikulisao u hrvatskoj zajednici jeste da su se stvari poboljšale po pitanju verskih sloboda, a da je sve drugo daleko gore, no što je ranije bilo (Okey, 2007: 109). Pa čak i u pogledu vere, Hrvati su smatrali da vlasti čine sve da se potencijalni novi članovi katoličke crkve vrate svojim muslimanskim porodicama (Okey, 2007: 119).

Iz prethodnog je jasno da su svi bili, u većoj ili manjoj meri, nezadovoljni. Kad je izbio ustanak u Hercegovini bilo je potrebno 70000 vojnika i 31.700.000 forinti da se pobuna uguši (Okey, 2007: 52). Dolaskom Kalaja na mesto ministra za finansije i guvernera Bosne i Hercegovine nakon suzbijanja bune, malo se štošta promenilo.

Misija je ostala ista, sa istovetnim ključnim tačkama. Pokušaj izgradnje integralnog bosanskog nacionalnog identita kao brana partikularnim nacionalizmima nije odmakao daleko i srpska zajednica je naročito pružala otpor ovim nastojanjima. Politika austrougarske administracije bila je skocentrisana na restriktivne mere kojima se želelo ograničiti širenje nacionalnih ideja iz okruženja na teritoriji Bosne i Hercegovine. Ovo je u suštini povlačilo snažnu cenzuru kao osnovnu meru kontrole širenja opasnih ideja. Komplementarnu meru je činila široka mreža informanata pozicioniranih u svim delovima populacije koji su obaveštavali vlasti o svakom, ma koliko trivijalnom, antivladinom ponašanju. Ako bi se pažnja još malo zadržala na bosanske Srbe za vreme Kalajevog režima, realnost je bila takva da su u svojim konfesionalnim školama tokom devedesetih godina XIX veka u administrativnim formularima morali da izjavljuju da govore bosanski jezik, iz školskih programa su nestale sve srpske istorijske ličnosti osim Svetog Save, a pevačka društva nisu dobijala dozvole za rad jer su u svojim nazivima nosila prisvojni pridev „srpsko“, odnosno religijske i nacionalne isključivosti njihovog članstva (Okey, 2007: 87). Srpskim konfesionalnim školama se otežavao rad koje su pored opisanog takmičenja za đake sa državnim školama, od 1892. godine morale da upošljavaju samo one učitelje koji su posedovale potvrdu o političkoj podobnosti koju je izdavala austrougarska administracija (Okey, 2007: 86). Viđeniji ljudi među srpskom zajednicom koji su stavili svoj potpis na listu žalbi upućenoj Francu Jozefu povodom položaja svojih sunarodnika u Bosni i Hercegovini 1896. godine (Okey, 2007: 90), kasnije su bili meta odmazde okupacionih vlasti koja je varirala od novčanih kazni do gubitka dozvola za rad preduzeća u njihovom vlasništvu (Okey, 2007: 127).

Kalaj je polagao velike nade u age i begove kao oslonce austrougarske misije zbog njihovog pretpostavljanog bogumilskog porekla i baštinjenja sličnih civilizacijskih vrednosti koje su, manje–više, nastavile da postoje ispod spoljno vidljivog prihvatanja Islama (Okey, 2007: 61). No, kada su muslimani pokrenuli inicijativu za kulturnu autonomiju u Hercegovini, austrougarska vlast je učinila isto kao u slučaju srpske liste žalbi caru (Okey, 2007: 131). Ovo je, između ostalog, postao obrazac delovanja Kalajevog režima. Represivne mere i korišćenje doušnika, često i u slučajevima kada je svima bilo jasno da tim ljudima ne treba verovati (Okey, 2007: 132), bez rešavanja krupnih pitanja kao što je agrarna reforma. Na ovaj način se kroz bezbrojne manipulacije na pojedinačnom nivou pokušala društvena stavnost ugrati u okvire neke uopštene istorijske misije Austrougarske, poput civilizatorske u Bosni i Hercegovini. Ukoliko bi se desilo da nativno stanovništvo tvrdoglavo odstupa od planova civilizatora, kao u slučaju Srba ili muslimana, to je jednostavno pripisivano kulturnoj, političkoj ili nekoj drugoj nezrelosti stanovnika provincije (Okey, 2007: 131). Doduše, opisane karakteristike režima su usko bile povezane sa Kalajevim ličnim osobinama, kog je Okey opisao kao čoveka koji je u sebi objedinjavao uopštene svetsko–istorijske teorije i izrazito manipulativnu crtu čoveka koji voli da sve konce ima u svojim rukama (Okey, 2007: 142). Ovim se režim u Bosni i Hercegovini uklapao u analizu evropskih kolonijalnih sistema u Africi i Aziji Hane Arent, gde su administrator i špijun predstavljali arhetipske

figure kolonijalne vlasti koja se u svojoj krajnjoj instanci svodila na beskrajna spletkarenja koja su sama sebi bila svrha, a misija se gubila u mreži intriga (Arendt, 1973: 207–221).

Iako je Kalaj umro 1903. godine, a upravljanje Bosnom i Hercegovinom se našlo u rukama ministara finansija Dvojne monarhije koji su sledili posle njega, upravljanje kroz oslanjanje na doušnike i represiju su postali sinonimi za austrougarsku vlast u ovoj provinciji. Šteta je naneta i nepoverenje prema vlasti je bilo teško promenuti. Sa druge strane, plan za rešenje nacionalnog pitanja u pomenutoj provinciji kroz pretvaranje austrougarskih vlasti da nacije tu ne postoje je doživeo potpuni krah. Štaviše, integralni bosanski nacionalni identitet nije nastao, već su mere vlasti uticale da postojeći nacionalni pokreti dobiju na snazi.

4. Teorija i kontekst

4.1. Od rase do mase

Predgovor drugom izdanju *Rassenkampf*-a iz 1909. godine otpočinje Gumplovicevom konstatacijom da je kontinuirano interesovanje naučne javnosti za pitanje rase potvrdilo ispravnost njegovih uvida iznetih u prvom izdanju ovog dela. Štaviše, odlučuje da se na istom mestu nađe i njegovo starije delo *Rasa i država* u cilju prikazivanja geneze svoje teorije o nastanku države (Gumplowicz, 1909: IX–XII). Podsećanja radi treba navesti da je poljsko–austrijski sociolog oklevao da ponovo objavi na nemačkom jeziku pomenuto delo iz 1875. godine, jer je smatrao svoje viđenje pojma rase, koje je moguće tu naći, pogrešnim. Takođe, bez obzira na iznetu ocenu iz predgovora *Sukoba rasa* u *Nacrtu socijalne filozofije* koncept rase je u potpunosti zamenjen masom i heterogenim društvenim grupama.

Ukoliko se pogleda prethodni tekst, jasno je da pomenuti primeri nisu usamljeni i da se može govoriti o specifičnosti Gumploviceve sociologije koja postaje vidljiva ako se prati razvoj osnovnih pojmova. Iako je poljsko–austrijski sociolog nastojao da prikaže svoj teorijski sistem kao zatvorenu i logički koherentnu celinu sa jasno definisanim konceptualnim aparatom koji se nije menjao od trenutka prvobitne formulacije, nešto pažljivije čitanje njegovih ključnih radova pokazuje upravo suprotno. Štaviše, čini se da je tvrdoglavo odbijao da uvaži modifikacije svoje teorije nastale tokom vremena. Tako se dolazi u situaciju gde tvrdi da je njegovo viđenje društvenih procesa iz 1883. godino još uvek aktuelno 1909. godine, iako se centralni pojam, rasa, već 1885. godine samo mestimično pojavljuje u *Osnovama sociologije*, dok naredne decenije jednostavno nestaje iz Gumplovicevih radova¹³⁹.

Ako se prethodno pokuša razumeti samo na osnovu analize tekstova, jedini siguran rezultat takvog poduhvata jeste uvećanje frustracije i gomilanje pitanja bez odgovora. Neka kao ilustracija posluži ispitivanje mogućnosti da je gorepomenuti Gumplovicev stav iz predgovora drugog izdanja *Borbe rasa* rezultat važnosti koju je pridavao poligenističkom gledištu za svoju teoriju.

Ranije je bilo govora o tome da obrazlaganju svog stanovišta da ljudska vrsta ne potiče od jednog para praljudi, što je suština njegovog razumevanja monogenizma, već od mnoštva rasa, kao i različitim implikacijama koje odatle proizilaze, Gumplovic posvećuje velik deo *Borbe rasa*. Tokom svog susreta sa Vordom u Gracu, avgusta 1903. godine i diskusije sa američkim sociologom koja se tom prilikom razvila, poljsko–austrijski sociolog ističe da prirodni proces po kom se broj rasa od prvobitnog mnoštva tokom istorije kroz međusobne sukobe, asimilaciju i amalgamaciju postepeno smanjuje, smatrajući da na taj način nesumnjivo pokazuje ispravnost svoje poligenističke teze. Štaviše, bez poligenizma nema borbe rasa, a samim tim ni Gumploviceve teorije (Gumplowicz, 1905: 649–651). U trenutku kad ovo izjavljuje, u vrhuncu diskusije sa Vordom, u njegovim delima već odavno na mestu rasa stoje heterogene društvene grupe. Ako su poligenizam i rasa toliko važni za Gumplovicevu teoriju, zbog čega je izvršena

¹³⁹ Drugo izdanje *Borbe rasa* zadaje značajnu količinu glavobolje prilikom tumačenja Gumploviceve sociologije. Po mnogo čemu, ponovno objavljivanje ovog dela na prvi pogled nema smisla. Stvaranje gotovo šizofrene situacije u kojoj postoji društvena teorija ovog sociologa je zacementirana identifikovanjem Čemberlena, Lapuža i Voltmana kao mislilaca koji su potpomogli da rasa postane legitiman predmet naučnog izučavanja, čineći da se rasna teorija uzdigne na nivo objektivne nauke (Gumplowicz, 1909: IX). Kako se postaviti prema ovoj konstataciji? Ove autore je Gumplovic godinama kritikovao i štaviše, podsmevao im se, da bi, u predgovoru koji je napisao aprila 1909. godine, iste ljude nazvao naučnicima! U poslednjem pismu koje šalje Vordu, datiranom 28. marta iste godine, kao svoju labudovu pesmu vidi *Nacrt socijalne filozofije*, delo koje pruža potpuno drugačiju sliku društvene teorije od *Rassenkampf*-a. U neku ruku je impresivno kako je uspeo da poništi svoj višedecenijski rad u samo šest stranica predgovora. Zbog čega raditi tako nešto? Teško da su mogle da mu promaknu implikacije uzdizanja Čemberlena i Lapuža u zvanje naučnika. Time je sebe, poljskog Jevreja, osudio na dvostruku inferiornost prihvatajući ulogu biblijskog Neprijatelja koji postoji da bi uništio Sveto (Arijevece). Bilo kako bilo, drugo izdanje *Borbe rasa* je kao crna rupa koja komada i proždire 26 godina rada na razvoju teorije, a nastavak teksta će pokušati da pruži odgovor na brojna pitanja koja se nameću.

smena bazičnog pojma konceptualnog aparata? Logička koherentnost teorije koja je postojala dokle god je sprega poligenizma i rase bila netaknuta, značajno je oslabljena pretapanjem rase u heterogene društvene grupe. Kako je rasu definisao na osnovu postojanja zajedničke kulture (jezik, običaji, moral, pravo) i osećaja zajedništva koji odatle proističu (singenizam), gde ideja o dalekom krvnom srodstvu članova grupe kasnije nastaje i samo pojačava postojeći singenizam, odatle sledi da samo neke grupe mogu odgovarati ovom određenju rase, te da nije svaka heterogena društvena grupa rasa.

Intersekcija društveno–istorijskog konteksta i osobenosti Gumploviceve misli o društvu u ovom poglavlju funkcioniše u smeru tumačenja onog što stoji iza opisane pojmovne smene. Doduše, to je samo pola posla. Promena bazičnih pojmova se nije zaustavila na heterogenim društvenim grupama i nastavila se do uvođenja koncepta mase u poslednjem delu ovog sociologa.

Glavni procesi koji daju društvenoj stvarnosti Dvojne monarhije od sredine XIX veka specifični ton jesu razvitak nacionalnih pokreta i industrijalizacija, odnosno razvoj kapitalističke privrede. Naravno, prethodno nužno predstavlja simplifikaciju kompleksne skupine socijalnih fenomena koje čine stvarnost u bilo kom istorijskom trenutku, no bez takvog pojednostavljenja nema ni fokusa analize. Ukoliko u prošlom poglavlju nije dovoljno jasno naglašeno, ovi procesi se odvijaju paralelno, ali postoje značajne regionalne razlike u ritmu i intezitetu ovih procesa.

Takođe, u pogledu nacionalnih pokreta i sa njima povezanim tenzijama prekratnicu predstavlja Tafeova era ili prelazak austro–nemačkih liberala u opoziciju. Ovo je naročito važno za nemački nacionalizam koji iz svoje inkulzivne faze prelazi u odbambrenu što radikalizuje ovaj nacionalizam i uslovljava istovetnu povratnu reakciju od strane drugih nacionalnih pokreta u zapadnom delu Monarhije. Iako je razlika u karakteru nemačkog nacionalizma vidljiva u prethodnim odeljcima, nije na odmet sažeto ponoviti ključna mesta zbog važnosti za dalje izlaganje.

Tokom dominacije austro–nemačkih liberala cislajtanskom državom članstvo u nemačkoj naciji je bilo otvoreno za sve koji žele da kroz upotrebu nemačkog jezika učestvuju u nacionalnoj kulturi. Iako je ovo stanovište usled vrednovanja nemačke kulture kao jasno superiorne u odnosu na sve ostale postojeće u carstvu, odlikovala i visoka mera šovinizma, svi su u teoriji mogli da postanu Nemci ako nauče nemački jezik (Judson, 1993: 49). Iz ove perspektive austrijska država je nerazdvojiva od nemačke nacije, a zahtevi slovenskih (čeških) nacionalista su istovremeno doživljavani kao napad na progresivnu i emancipatorsku prirodu centralističke države¹⁴⁰ (Judson, 1993: 50).

Dolaskom Tafea na mesto prvog ministra stvari se u potpunosti menjaju za liberala i to treba naglasiti, u meri koja daleko prevazilazi puko otimanje iz ruku državnog kormila. Tafe podršku konzervativnog i pretežno slovenskog gvođenog prstena osigurava urušavanjem nemačke hegemonije u državnoj administraciji proglašavanjem odgovarajućih slovenskih jezika za jezike spoljne komunikacije u provincijama sa većinskim slovenskim stanovništvom i formiranjem obrazovnih institucija u kojima se nastava održava na jezicima većinskog stanovništva. Tokom Tafeove ere prethodno se odnosi pre svega na češki jezik, ali se trend nastavlja i nakon njegovog odlaska sa političke scene zapadnog dela carstva, obuhvatajući ostale slovenske jezike. Takođe, dodatni udarac liberalnoj opciji predstavlja smanjenje cenzusa kojim se u politički život uvode društveni slojevi neprijateljski nastrojeni prema liberalnom tržišnom idolopoklonstvu (trgovci, zanatlije i delovi seljaštva) koje je dovelo do ekonomske krize 1873. godine. Drugim rečima, Tafe je uspešno eksploatisao aroganciju austro–nemačkih liberala kojom su se zamerili mnogima u Cislajtaciji.

¹⁴⁰ Na ovaj način se fedelastički zahtevi poistovećuju sa reakcionarnim odbijanjem da se učestvuje u državi čija je svrha napredak u civilizacijskom smislu za sve građane. Na ovaj način slovenski nacionalnosti, a pre svega češki, potvrđuju svoj niži civilizacijski status u očima austro–nemačkih liberala.

Zbog svega opisanog nemački nacionalizam tokom osamdesetih godina XIX veka radikalizuje, istovremeno posmatrajući državu kao nešto neprijateljsko. Poznavanje nemačkog jezika nije više dovoljno za članstvo u nacionalnoj zajednici, već je nemstvo (Deutschtum) nešto sa čim se pojedinac rađa¹⁴¹ (Judson, 1993: 48). Šta bi to trebalo tačno da bude, nemački nacionalisti, a naročito oni na takozvanim „rasnim granicama“, objašnjavali su pomoću onih Drugih sa kojima su živeli. Džudson primećuje da nemački nacionalizam nakon 1880. godine u višenacionalnim provincijama poput Bohemije i Moravije sebe definiše preko kategorija Mi i Oni (Drugi) na sličan način kako se uspostavljao identitet evropskih kolonizatora u Africi. Iako su nacionalisti bili svesni razlika između Bohemije i Afrike, nastojali su da svoju naciju prikažu kao suštinski drugačiju od svojih suseda (Judson, 1993: 48). Na ovaj način su se klasne razlike koje su postojale među Nemcima utapale u monolitnoj naciji, jer, kako su šampioni nacionalne ideje tvrdili, nacija prirodno nadilazi sve veštačke razlike i u jedinstvo spaja sveštenika i službenika, stanovnika grada i seljaka. Svi oni su suštinski drugačiji od Čeha, Slovaka ili nekog trećeg (Judson, 1993: 52–53).

S druge strane, nacionalizam u ovoj formi je bio šansa za povratak u političku relevantnost jednom broju prvaka austro–nemačkih liberala čija je karijera bila u zalasku koji su i promovisali takvu politiku kako na nivou provincija, tako i na državnom nivou tokom osamdesetih i devedesetih godina XIX veka (Judson, 1993: 48). Međutim, zagovaranje nacionalnog jedinstva jednostavnim proklamovanjem da su postojeće razlike među Nemcima veštačke nije svuda imalo isti mobilizacijski potencijal. Daleko lakše je bilo upotrebiti narativ o slovenskoj bujici koja će progutati ostrva nemačke kulture¹⁴² u provincijama gde su Nemci predstavljali manjinsko stanovništvo nego u ostatku države. Navodno ugroženo postojanje na „rasnim granicama“ je uspevalo da skrene pažnju nemačkim trgovcima, zanatlijama i srednjim slojevima seljaštva iz ovih oblasti sa činjenice da isti ljudi koji pozivaju na nacionalno jedinstvo jesu oni koji su najviše doprineli pojavi ekonomske krize čije su posledice na svojim leđima trpeli.

U prestonici, na primer, nacionalna mobilizacija na opisanim osnovama je bila daleko manje uspešna. Kao što je ranije bilo reći, istim slojevima, sa izuzetkom seljaštva, su se obraćali Šenerer i Luger. Šenererov pangermanski pokret je bio samo delimično kompatibilan sa politikom svoje nemačke braće iz provincija pošto je pored nacionalizma svoj program zasnivao još i na antisemitizmu, uz dodatak stavova usmerenih protiv katoličke crkve, Austrougarske i dinastije. Nacionalisti iz unutrašnjosti, iako su izgubili poverenje u državu, ni u kom slučaju nisu bili za njeno razbijanje. Još manje su gajili anti–dinastički sentiment, jer su u Francu Jozefu videli autoritet koji se najbolje može opisati izrazom „živi

¹⁴¹ Interesantan je uticaj državnih jezičkih politika na promenu percepcije jezika kao dela nacionalnog identiteta. Dokle god je hegemonija nemačkog jezika bila neosporna u državnoj administraciji, poznavanje ovog jezika je bila ulaznica u nemačku naciju, a i državnu službu. Već je proglašenje češkog jezika za jezik spoljne komunikacije u Bohemiji uticao na to da nemačka nacija postane zajednica čiji se član postaje rođenjem. Podsećanja radi valja pomenuti da su obrazovaniji Česi govorili i nemački jezik, gde obratan slučaj nije važio. Isto važi i za obrazovane slojeve među drugim slovenskim narodima. Gubitak povlašćenog statusa nemačkog jezika kao unutrašnjeg jezika administracije u Bohemiji je uslovio opštu histeriju među nemačkim nacionalistima. Zanimljivo je da je čak i u toj situaciji nemačkim nacionalistima bilo lakše da crtaju nove mape carstva nego da nauče češki, poljski, slovenački ili bilo koji drugi slovenski jezik.

¹⁴² Rezultati popisa iz 1881. godine su šokirali austro–nemačku političku zajednicu jer su podaci govorili o demografskom padu nemačke populacije u etnički izmešanim provincijama. Međutim, radilo se o promeni metodologije popisa gde se pokušalo doznati kakva je distribucija jezika koji se upotrebljavaju među stanovništvom zarad donošenja državne odluke o jeziku na kom će se održavati nastava u lokalnim školama. Kako su raniji popisi u suštini nagađali etnički sastav jednog broja regiona, dok je nemački jezik bio dominantan u trgovini i administraciji, broj govornika ovog jezika je bio jednostavno precenjen u mešovitim oblastima (Judson, 1993: 54). Privid demografskog pada je spremno dočekala nemačka štampa koja je histerično pisala o slovenskoj bujici koja ugrožava postojanje Nemaca u etnički izmešanim austrijskim zemljama (Kwan, 2013: 21–22).

svetac¹⁴³. Antisemitizam, katoličanstvo i lojalnost monarhiji su doprineli širokoj podršci Lugeru i Hrišćanskim socijalistima, ne samo u Beču, već i u ostatku zapadnog dela carstva. Tokom osamdesetih godina XIX veka, kada Karl Luger započinje svoju političku karijeru, bazu buduće stranke nalazi među radikalizovanim zanatlijama, naglašavajući klasne razlike (Judson, 1993: 49) i stavljajući se na stranu običnog naroda koji ugnjetavaju kreditori (Jevreji).

Kakve su implikacije opisane društveno-političke situacije za Gumplovicevu teoriju? Promene u smeru zamene rase sa heterogenim društvenim grupama odgovaraju usložnjavanju društvenih sukoba pod uticajem gorepomenutih društvenih procesa. Heterogene društvene grupe predstavljaju daleko fleksibilniji koncept od rase i pružaju veće mogućnosti u analizi zbivanja u Austriji uz zadržavanje poopštavajućeg potencijala pojma. Preko rase, s obzirom na način na koji je Gumplovic odredio pojam, moguće je objasniti sukobe u provincijama s mešovitim stanovništvom, ali ne i društvene konflikte između različitih delova nemačke nacije. S obzirom da je puka različitost najvažnija osobina sukobljenih društvenih grupa, one mogu po potrebi biti rase, nacije, narodi, klase, staleži ili kojagod već društvena grupa, a da Gumploviceva teorija ne gubi na primenljivosti u datoj situaciji. Takođe, na događaje iz različitih istorijskih epoha sa uspehom se može primeniti isti konceptualan aparat, što odgovara zahtevima za univerzalnošću i primenljivošću koje postavlja poljsko-austrijski sociolog pred nauku o društvu.

Prethodno važi ako se ne uzme u obzir izdanje *Rassenkampf*-a iz 1909. godine. Ponovno objavljivanje ovog dela predstavlja ozbiljan problem u analizi Gumploviceve sociologije pošto stvara ogroman diskontinuitet. Zapravo, ispravnije je reći da nastaju dve verzije društvene teorije ovog mislioca. Jedna koja se praktično završava 1883. godine sa *Borbom rasa*, jer izdanjem iz 1909. godine ne unosi apsolutno nikakve izmene u pogledu originalne teorije. Na taj način, ciklična logika koju Gumplovic primenjuje na istorijski razvoj, uzdižući je na nivo prirodnog zakona društvenog razvoja, može se upotrebiti i na njegovu sociologiju. Druga verzija misli o društvu razvija se u delima objavljivanim od 1875. godine do 1910. godine, kada izlazi iz štampe *Nacrt socijalne filozofije* na nemačkom jeziku. Naravno, iz pomenutog razvojnog toka je isključena *Borba rasa* iz 1909. godine, pošto obesmišljava sva dela dostupna javnosti nakon 1883. godine. Dosadašnji tekst je pokazao da je Gumploviceva teorija daleko od koherentnog sistema, kolikogod se on trudio da ignorisanjem revizija nastalih tokom vremena prikaže svoju sociologiju u drugom svetlu, ali ponovno objavljivanje zastarele teorije sa predgovorom kakav jeste stvara problem koji se mora rešiti na neki način.

Ako se pogleda društveno okruženje, ne mogu se naći neki razlozi koji bi išli u prilog revitalizaciji teorijskih uvida starih četvrt veka. Štaviše, društvena stvarnost zapadnog dela Monarhije nakon 1907. godine ima sasvim nov kvalitet – pravo glasa za sve punoletne muškarce. Iako se nije rešilo pitanje nacionalizma, promenom izbornog zakona je omogućeno da se u Reichsrat-u nađu dve velike nadnacionalne partije, Socijaldemokratska i Hrišćanski socijalisti. Na taj način, politički postaju relevantna ekonomska i socijalna pitanja, pored, do tad dominantnog, nacionalnog. Takođe, klasna identifikacija postaje faktor političkog života rastvarajući dotadašnje jedinstvo nacije kao fokusa delanja aktera u sferi politike. *Borba rasa* sa beskrajnim izlaganjem o opravdanosti poligenizma i posledicama koje odatle proizilaze jednostavno ne poseduje adekvatan kategorijalan aparat koji može da se uhvati u koštac sa sve kompleksnijim društvenim sukobima. Daleko od toga da su heterogene društvene grupe idealan koncept, jer je previše neodređen, ali makar omogućava postojanje situacije gde konzervativni

¹⁴³ U *10 zapovesti nemačkom seljaku* koje su često štampane u nacionalno osvešćenim listovima i drugoj periodici u cilju približavanja važnosti nacionalne ideje nemačkom seljaštvu, kao treća zapovest stoji obaveza kačenja slike cara u dnevnoj sobi i njegovog poštovanja kao osloboditelja (Judson, 1993: 60). Titula osloboditelja se najverovatnije odnosi na odluku o ukidanju radne obaveze ili *robota-a* kojom Franc Jozef započinje svoju vladavinu.

Nemci, zajedno sa Poljacima i Staročesima kroje kapu Nemcima u Austriji, što je suština Tafeove ere. Koliko god da je rasa definisana preko kulturnih faktora, ovaj pojam podrazumeva singenizam i njim obuhvaćenu ideju konsagviniteta, što sve zajedno ima za posledicu premošćavanje bilo kakvih razlika u interesima unutar nje u slučaju ugrožavanja interesa celokupne zajednice. Drugim rečima, iz perspektive teorije iznete u *Rassenkampf*-u Tafeov gvozdeni prsten je nemoguć.

Moguć izlaz iz situacije nastale ponovnim objavljivanjem već više puta pomenutog dela pruža nedaća sa kojom se susreće Gumplovic u naučnoj zajednici, vezana sa recepcijom svoje teorije kod savremenika. Ranije je bilo reči o tome da je Vord planirao da prevede *Borbu rasa* na engleski jezik kao vid odbrane svog austrijskog kolege kog je Smol lišavao prvenstva u formulaciji teorije nastanka države kroz osvajanje u sociologiji. Smol, kako tvrdi Vord, jeste smatrao da prvenstvo po tom pitanju pripada Iheringu (Rudolf von Jhering)¹⁴⁴ (Ward, 1907, navedno u Gella, 1971: 44). Poljsko–austrijski sociolog je smatrao da je Smol potpao pod uticaj nemačkih kolega koji bi da ga učitkaju, ali je sa druge strane verovao da će istorija pokazati pravu sliku¹⁴⁵ i da se zbog toga nije izjašnjavao po tom pitanju (Gumpłowicz, 1907, navedeno u Gella: 1971: 44). U ovom kontekstu postaje važno delo *Rasa i država*, jer pokazuje da sve osnovne ideje iz *Borbe rasa* već tu postoje. Naročito ako se uzme u obzir da Smol kasnije menja mišljenje i identifikuje Racenhofera¹⁴⁶ kao originalnog tvorca teorije o nastanku države kroz osvajanje (Ward, 1907, navedeno u Gella, 1971: 48). Reviziju Smolovog mišljenja Vord teško prima k srcu i brani čast svog prijatelja iz Graca na stranicama *Annales de l'Institut international de Sociologie*, o čemu obaveštava austrijskog kolegu i šalje broj časopisa gde može pročitati ovu odbranu (Ward, 1907, navedeno u Gella: 47–48). Poslednje pominjanje ove intelektualne drame u prepisci dva sociologa jeste u pismu iz 13. avgusta 1907. godine, gde se Gumplovic zahvaljuje svom šampionu i obaveštava ga o gubitku vida svoje supruge (Gumpłowicz, 1907, navedeno u Gella, 1971: 48–49). Od tog trenutka svako naredno pismo američkom sociologu sadrži po nekoliko reda u kojima se žali na svoje sve gore psihičko i fizičko zdravlje.

U ovom kontekstu izdanje *Rassenkampf*-a iz 1909. godine poprima oblik pokušaja da se dokaže prvenstvo formulacije teorije nastanka države unutar sociološke naučne zajednice. Iako ideja o reizdanju potiče od Vorda, Gumpłowicz preuzima aktivniju ulogu u odbrani svog dela, uprkos stoičkim tvrdnjama o istoriji kao sudiji koji stoji na njegovoj strani u ovom sporu. Poljsko–austrijski sociolog šalje *Rasu i državu* zajedno sa transkriptom svog prvog predavanja koje je održao u Gracu¹⁴⁷ 1875. godine (Gumpłowicz, 1907, navedeno u Gella, 1971: 45). U trenutku kad šalje svoje tekstove Vordu još uvek ne pomišlja o ponovnom objavljivanju *Borbe rasa* na nemačkom jeziku, ali cilj engleskog prevoda je jasan, što američki sociolog nedvosmisleno iskazuje u pismu od 11. jula 1907. godine:

„Primio sam i pročitao vaš raniji tekst: „*Ueber das Gesetz der Staatenbildung*.“ Rukopis je čitak kao da je štampan¹⁴⁸. Još uvek mislim da je pamflet „*Rasse und Staat*“ prigodniji za štampanje u vezi sa

¹⁴⁴ Ovaj izuzetno popularan devetnaestovekovni pravnik je jedno vreme predavao u Beču (1868–1872) (Macdonell, 1914: 590), a Gumplovic postavke njegove filozofije prava naziva fantazmagorijom (Gumpłowicz, 1907a: 429–430).

¹⁴⁵ Zanimljivo je da Gumplovic ne pominje poljske istoričare koji su imali velikog uticaja na formulisanje njegove teorije o nastanku države.

¹⁴⁶ Sociološki prvenac ovog generala austrougarske vojske izlazi iz štampe 1893. godine (Wesen und Zweck der Politik) i Gumplovic objavljuje recenziju ovog dela punu hvale naredne godine (Johnston, 1972: 327; Gumpłowicz, 1894: 128–136).

¹⁴⁷ Prevod transkripta na srpsko–hrvatski jezik se našao u Supekovom *Herbertu Spenseru i biologizmu u sociologiji* iz 1897. godine pod naslovom *O prirodnom zakonu u stvaranju države*.

¹⁴⁸ Transkript koji je Gumplovic poslao Vordu bio je napisan rukom.

Rassenkampf–om. Neće naškoditi ako se oba prevedu. Kako [*Rassenkampf*] referira na [*Rasse und Staat*], ovo mora najpre da se pojavi i glavni bi cilj bio da se prikaže Vaš prioritet u ideji koja stoji u osnovi oba rada, što drugi sada pokušavaju da otmu od Vas“ (Ward, 1907, navedeno u Gella, 1971: 47).

Oba rada su se zaista i pojavila kao prilozi u drugom izdanju *Borbe rasa*. O odluci da ponovo objavi svoje delo, zajedno sa navedenim priložima, nema pomena u prepisci sa pioninom američke sociologije, ali na osnovu drugih poznatih detalja moguće je doći do veoma verovatnog sleda događaja koji su doveli do preštampanja *Rassenkampf*–a.

Jedna od dominantnih tema koje se provlače u korespondenciji dva sociologa jeste nalaženje izdavača za svoja dela. Na sociologiju se gledalo sa podozrenjem u nemačkom govornom području, što Gumplovic jasno opisuje u svom poslednjem pismu Vordu:

„Brokhaus¹⁴⁹, na primer, nije ništa želeo da zna za Vašu knjigu (*Čista sociologija*) jer nisu uspeli da ostvare profit sa Racenhoferom (do sad!¹⁵⁰). Takođe je karakteristično da do danas nijedan od američkih sociologa (Gidings, Smol, Ros itd.) nije preveden na nemački jezik – pošto nije bilo moguće naći zainteresovanog izdavača.“ (Gumpłowicz, 1909, navedeno u Gella, 1971: 61)

Na osnovu kvaliteta štampe koji odlikuje knjige iz SAD–a, poljsko–austrijski sociolog zaključuje da stvari stoje nešto bolje u Vordovoj domovini u pogledu odnosa izdavača prema mladoj društvenoj nauci (Gumpłowicz, 1909, navedeno u Gella, 1971: 61). No, prethodno se pre svega odnosi na domaće autore, jer Vord ni dve godine od prvobitne zamisli¹⁵¹ prevođenja *Borbe rasa* na engleski jezik za američku publiku ne uspeva da nađe zainteresovanog izdavača (Ward, 1909, navedeno u Gella, 1971: 62). Poznato je iz pisama da je Gumplovic bio u kontaktu i sa gospođom Unger (J. V. Unger) koja je radila prevode Vordovih dela na nemački jezik (Ward, 1905, navedeno u Gella, 1905: 25). Veoma je moguće da je preko ovog kontakta znao kakvo je stanje sa prevodom *Rassenkampf*–a nezavisno od Vorda. Zima 1907. godine donosi još jednu lošu vest za sociologa iz Graca, jer mu je dijagnostifikovan rak jezika. Nije isključivo da je u tim okolnostima iskoristio uticaj koji je imao kod izdavača (Gumpłowicz, 1905, navedeno u Gella, 1905: 25) i odlučio da obezbedi sebi zaveštanje, pošto je pažnja njegovog američkog prijatelja bila zaokupljena objavljivanjem nemačkog prevoda *Čiste sociologije* (*Pure Sociology*)¹⁵². Na kraju, ako se posmatra iz ove perspektive reizdanje *Borbe rasa*, moguće je izolovati ga kao pokušaj umirućeg čoveka da ispravi percipiranu nepravdu. Time se delimično razrešava nastali teorijski raskol. Delimično, jer se izolovanjem samog dela ne rešava problem revalorizacije rasnih teoretičara koje Gumplovic pominje u predgovoru. Sam poligenizam na kom istrajava u svojoj teoriji je dovoljno problematičan i bez uzdizanja na naučni nivo Čemberlenovih i Lapužovih teorija. Naime, poligenizam je bio od centralnog značaja za „naučno“ opravdanje ropstva u Sjedinjenim Američkim Državama uoči građanskog rata, a samim tim je važio za izuzetno popularnu naučnu doktrinu na američkom jugu. Crni robovi su viđeni kao predstavnici posebne i odvojene vrste u odnosu na bele gospodare, čija je inferiornost nalazila potvrdu u ropstvu, neprekinutom od starog Egipta do savremenog

¹⁴⁹ Nemačka izdavačka kuća sa sedištem u Lajpcigu. Gumplovic pominje ovog izdavača kao najboljeg u Nemačkoj (Gumpłowicz, 1905, navedeno u Gella, 1971: 25).

¹⁵⁰ Racenhofer umire 1904. godine, a pismo čiji odlomak se citira je datirano, kao što je već više puta rečeno 28. marta 1909. godine.

¹⁵¹ U pismu od 26. maja 1907. godine Vord navodi sledeće: „Pitanje izdavača je u potpunosti nerešeno, ali se nadam da će biti moguće naći nekog.“ (Ward, 1907, navedeno u Gella, 1971: 44)

¹⁵² Prvi put se Vordova namera da objavi *Čistu sociologiju* na nemački jezik javlja u pismu od 15. oktobra 1903. godine (Ward, 1903, navedeno u Gella, 1971: 20) i detalji vezani za njenu realizaciju se nalaze gotovo u svakom pismu poslatom u Grac sve do smrti njihovog primaoca.

trenutka (Haller, 1970: 1322 – 1323). Iako ovakvi teorijski momenti nisu prisutni u Gumplovicevim radovima, oni nepotrebno mute vodu i pružaju municiju zagovornicima njegovog brisanja iz istorije sociologije. Ako se pogleda u kom kontekstu pominje sebi savremene rasne teoretičare na gorepomenutom mestu, može se razumeti motiv koji stoji iza ove akcije:

„Naročito istraživanja koja se bave „borbom rasa“ – temom koja je u poslednje dve decenije postala aktuelna i moderna. Tokom jednog životnog veka sam naslov „Borbe rasa“ je u mnogim krugovima viđen kao uvredljiv, dok se pisanje o „rasama“ smatralo neukusnim! Kako su stvari danas drugačije! Uzrokovane rasplamsalim rasnim antagonizmima (Lapuž, Čemberlen), današnje studije i istraživanja koja se tiču rasa su postala objektivna nauka, sa osnovanim specijalnim organima (Ludvig Voltman je osnovao Reviju za političku antropologija i Ploec (Ploetz)¹⁵³ je osnovao Arhiv za rasnu i socijalnu biologiju), dok je u Voltmanovoj „Političkoj antropologiji“ ustanovljeno sistematično stručno obrazovanje.“ (Gumplowicz, 1909: IX)

Jasno, Gumplovic je želeo na ovaj način da pokaže ne samo da je tvorac sociološke teorije nastanka države kroz osvajanje, već i da svoje delo prikaže kao prethodnicu, kako kaže, nove objektivne nauke. Ova svojevrsna megalomanija je kao posledicu imala izjednačavanje, koristeći se terminologijom poljsko–austrijskog sociologa, antropološkog i sociološkog shvatanja mase, a sve zbog pokazivanja kontinuiteta ideje. S druge strane, preuzimanje „zasluge“ za razvoj teorija sa kojima njegov rad, osim upotrebe istog centralnog pojma, ima malo šta zajedničkog, umesto mesta u istoriji, donosi samo sporne detalje koji ga još više guraju u opskurnost. Kolikogod se imalo na umu da početkom XX veka pomenuta imena važe za naučne autoritete, teško je odoleti prezentističkom nagonu za osudom prevrednovanja autora kojima se prvobitno podsmevao, s obzirom na pogubne političke implikacije koje su njihove teorije imale. Čitav slučaj reizdanja *Borbe rasa* podseća na obrađeni problem pojedinca u Gumplovicevoj teoriji. Bez ikakvog razloga sam je stvorio teorijsku nedoslednost koja se sa svakim pokušajem rešavanja samo pogoršavala. Sa *Rassenkampf*-om je sve podredio stvaranju svoje zaostavštine, gde probleme koji su odatle proizašli ili nije video ili, što je verovatnije, nije želeo da vidi.

Došao je tranutak kad se treba latiti drugog dela posla u ovom odeljku, odnosno pozabaviti se pitanjem mase. Ako se sledi osnovna teza rada sa samog početka, masa postaje teorijski izraz promena u političkom sistemu zapadnog dela Monarhije koje svoj vrhunac imaju u opštem pravu glasa, što se po zakonu iz 1907. godine svodi na sve punoletne muškarce. Prethodno, takođe, podrazumeva da Gumplovic gaji klasičan liberalan strah od ulaska neprosvećenih gomila u svet politike što se na teorijskom nivou izražava u shvatanju mase kao brutalnom prirodnom faktoru koji uništava državu, o čemu je ranije već bilo reči.

Ako se pogleda šta je pisao o opštem pravu glasa, veoma brzo postaje jasan njegov prezir prema masi, a samim tim i neodobranje pomenutog političkog principa. Opšte glasačko pravo smatra previše opasnim i to na dva načina. Široki društveni slojevi koji uvođenjem ovog prava dobijaju priliku da po

¹⁵³ Alfred Ploec (Alfred Ploetz), nemački lekar i tvorac pojma rasna higijena. Pomenuti koncept se odnosi na niz mera koje za cilj imaju optimalno održanje i razvoj rase (Weiss, 1987: 201–202). Dolaskom nacista na vlast u Nemačkoj, rasna higijena postaje jedan od stubova vladajućeg rasističkog svetonazora (Weiss, 1987: 226), dok 1933. godine Ploec postaje član Ekspertske komisije za populacionu u rasnu politiku pri Ministarstvu unutrašnjih poslova (Weiss, 1987: 228–229). Ista komisija je povezana sa donošenjem Zakona o prevenciji genetski obolelog potomstva od 14. jula 1933. godine kojim je predviđena sterilizacija svih pojedinaca za koje se utvdi da boluju od naslednog maloumlja, šizofrenije, manične depresije, epilepsije, Hantingtonove bolesti i naslednog slepila ili gluvoći. Takođe, zakon se odnosi i na slučajeve teškog alkoholizma (Weiss, 1987: 229). Procene broja sterilisanih osoba (uglavnom prisilno) u periodu od 1934. do 1939. godine se kreću u rasponu između 200,000–350,000 i 350,000–400,000 (Weiss, 1987: 230).

prvi put¹⁵⁴ učestvuju u političkom životu su previše podložni manipulacijama i drugo, institucionalna rešenja izbornog sistema koja omogućavaju realizaciju glasačkog prava moguće je zloupotrebiti u smeru ostvarivanja partikularnih interesa pojedinačnih društvenih grupa i krugova. No, pođimo redom.

Najpre, Gumplovic je smatrao da je nemoguće naći adekvatno teorijsko opravdanje opšteg biračkog prava (Gumpłowicz, 1907a: 327). Argumentacija koja je zasnovana na ideji jednakosti nema svoju potporu u realnosti, pošto ljudi jednostavno nisu jednaki. Primer za koji ovaj sociolog misli da je sasvim dovoljan, jer se ne zadržava dalje od toga u razvoju svoje tvrdnje, jeste da lukav čovek može da obmane milione kao što proglašenje Napoleona III za cara putem plebiscita u Francuskoj pokazuje (Gumpłowicz, 1907a: 327). Shvatanje glasanja kao izraza opšte volje je još problematičnije iz Gumplovicевe perspektive. Opšta volja je još jedna pravnička fantazmagorija (Gumpłowicz, 1907a: 327), jer društvo je sastavljeno od sukobljenih klasa i društvenih krugova sa njihovim partikularnim interesima, a samim ti i partikularnim voljama. Birači su vođeni grupnim interesima koje osećaju kao svoje, pa je onda i glasanje izraz partikularnih volja postojećih društvenih grupa (Gumpłowicz, 1907a: 327). Nikakva ideja, poput moralnosti ili razuma ne stoji iza opšteg prava glasa, nastavlja Gumplovic, već težnja najširih društvenih slojeva da učestvuju u životu države i uživaju blagodeti koje odatle proizilaze (Gumpłowicz, 1907a: 328). Ono što je neodvojivo od ovih težnji jeste opasnost od tiranije većine, primećuje poljsko–austrijski sociolog pozivajući se na Mila (John Stewart Mill) (Gumpłowicz, 1907a: 328–329). Zbog toga treba u izborni sistem uključiti institucionalna rešenja koja će omogućiti zastupljenost manjinskih interesa u parlamentu, kao i umanjiti mogućnosti manipulacije biračkim masama. Kao jedno od rešenja naklonjeno manjinama koje izdvaja Gumplovic, a preporučuje Mil, jeste određivanje minimuma glasova potrebnih da se izabere predstavnik, te svako ko prikupi dovoljan broj glasova smatra se izabranim bez obzira na izbornu jedinicu gde su glasovi dati (Gumpłowicz, 1907a: 329). Opisano rešenje u slučaju relativno nisko definisanog minimuma može usloviti stvaranje glomaznog predstavničkog tela. Ista posledica može proizaći iz nastojanja da se stvaranjem malih izbornih jedinica obezbedi smislenost biračkog procesa, odnosno da birači znaju kome daju glasove (Gumpłowicz, 1907a: 332). U takvim uslovima je smisljeno umesto direktnog uvesti indirektno glasanje, što pored smanjenja veličine parlamenta nosi sa sobom još jednu pozitivnu posledicu – smanjenje uticaja mase na rezultate glasanja. Pojedinačni birač je u proseku inteligentniji od mase glasača, pa relativno malo biračko telo može lakše međusobno da komunicira i usredsredi se na kandidate. Gumplovic zaključuje da je posredno glasanje racionalnije od direktnog, a samim tim i poželjniji izborni mehanizam (Gumpłowicz, 1907a: 332).

U suprotnom mase birača glasaju za kandidate o kojima ne znaju ništa ili daju svoj glas demagozima, avanturistima i bogatim spekulantom koji u tu svrhu unajmljuju agitatore zarad upravljanja mišljenjem gomile. Malo telo, u nedostatku boljeg izraza, izbornika je daleko manje podložno opisanim manipulacijama i omogućava izbor predstavnika na osnovu njihovih ubeđenja i kvaliteta (Gumpłowicz, 1907a: 333). Podsećanja radi, zakon iz 1907. godine je predviđao opšte i jednako pravo glasa (za muškarce)¹⁵⁵, direktne izbore i tajno glasanje. Ako se na osnovu prethodnog teksta rekonstruiše Gumplovicев poželjni izborni sistem, dobija se sledeće. Na osnovu opšteg prava glasa punoletni

¹⁵⁴ Tehnički, ovo je bilo moguće i Badenijevom reformom izbornog zakona iz 1896. godine gde su predstavnici u petoj kuriji Reichsrat-a, njih 72 birani opštim i direktnim izborima. Kako ova kurija nije imala nikakvu realnu političku moć, sama funkcija glasanja, u smislu oblika promovisanja interesa birača, jeste obesmišljena, te je reforma poljskog aristokrate bila samo kozmetičke prirode.

¹⁵⁵ Isključenje žena iz biračkog prava, Gumplovic je smatrao samorazumljivim, a svako dodatno objašnjenje nepotrebnim (Gumpłowicz, 1907a: 338).

muškarci biraju tajnim glasanjem¹⁵⁶ u malim izbornim jedinicama izbornike, dok oni vrše izbor kandidata za predstavničko telo. Na koji način izbornici biraju buduće poslanike i da li izbornici formiraju posredno biračko telo u svakoj izbornoj jedinici ili jedno centralno za čitavu državu, Gumplovic ne definiše dodatno. No i ovo je dovoljno da se zaključi da se zalaže za izborni sistem koji bi što je više moguće umanjio realni uticaj masa na austrijski politički sistem. Razlog za to je njegova percepcija mase.

Duhovni kontakt među osobama koje čine masu uslovljava da se intelektualne sposobnosti skupine značajno snižavaju. Što je masa brojnija to su njene intelektualne moći niže. Ovo predstavlja činjenicu koju su pokazali mnogi savremeni sociolozi, zaključuje Gumplovic (Gumpłowicz, 1907a: 336). Iza mnogih savremenih sociologa na koje se poziva zapravo stoji Le Bon i opisana osobina masa je samo preformulisano gledište francuskog mislioca. O uticaju *Psihologije gomile* na formulisanje Gumplovicovih teorijskih uvida o masi je bilo reči u prvom poglavlju, dok će se na ovom mestu samo pomenuti da u kontekstu svojih razmišljanja o opštem pravu glasa poljsko–austrijski sociolog ne ide dalje od opaski koje se tiču gluposti i povodljivosti masa. Tako, u sličnom maniru tvrdi:

„Hiljadu glasača su u svakom slučaju gluplji nego sto i svakojaki zverski instinkti lakše obuzimaju velike mase, nego male glasačke komitete“ (Gumpłowicz, 1907a: 335).

Glupost se čini kao ključna osobina masa, jer na nju računaju različiti akteri u borbi za političku dominaciju, gde opšte pravo glasa i direktni izbori čine okvir koji olakšava sticanje koristi proistekle iz pomenute karakteristike. Partije koje insistiraju na opštim i jednakim glasačkim pravima vide u njima sredstvo za borbu protiv vladajuće manjine koje olakšava mobilizaciju masa u cilju ispunjenja njihovih interesa. No, isti mehanizme je iskoristio Napoleon III u Francuskoj za nametanje svoje autokratske vladavine, primećuje Gumplovic. Tako, na kraju, zahvaljujući gluposti masa, opšte pravo glasa nije oruđe u političkoj borbi kojim se koriste samo radikalne partije¹⁵⁷, već i apsolutizam i klerikalizam (Gumpłowicz, 1907a: 335–336). U takvim uslovima, prakse koje su odlikovale cislajtansku politički sistem pre reforme izbornog zakona iz 1907. godine još uvek postoje, a na prvom mestu izborna geometrija. Kreiranje izbornih jedinica na taj način da obezbedi preimućstvo jedne društvene grupe nad drugom u političkoj borbi jeste konstanta ove sfere društvenosti. Iako Gumplovic piše o ovoj vrsti zloupotrebe političkog sistema upšteno (Gumpłowicz, 1907a: 340–342), nije teško prepoznati u tome slučajeve o kojima je bilo dosta govora u prethodnom poglavlju, poput favorizovanja grada u odnosu na selo ili jedne nacije u odnosu na drugu.

Sve u svemu, nepoverenje u instituciju opšteg prava glasa i zgražavanje nad masom čine se potpunim u prethodnom tekstu. No, potrebno je dodati još jednu komponentu postojećem modelu koji će glupe mase preobratiti u dželata države, odnosno moguće ishodište manipulacija mase. Tu na scenu stupa još stariji sentiment od liberalnog gnušanja od neprosvećenih gomila – strah od revolucije. Gumplovicovom odnosu prema socijalizmu posvetiće se deo narednog odeljka, ali moguće je naći naznake njegovog stanovišta o opsanosti koju po državu predstavlja ova ideologija u prethodnim odeljcima. Nije zgoreg podsetiti i na jedan lični detalj, a to je da mu se jedini preživeli sin bavi, za početak XX veka još uvek dosta opasnim, socijalističkim stvarima, kako je opisao svog sina Lesteru Vordu. Međutim, najrečitiji primer daje provlačenje socijalizma i radništva kroz jedan od već pomenutih modela propasti države:

„Ali nažalost svaka država krije u svojim grudima, i što se više uzdiže na civilizacijskim lestvicama sve brojnije, varavarske horde koje samo čekaju signal, kritični moment građanskog ili rata

¹⁵⁶ Tajno glasanje sociolog iz Graca nije dovodio u pitanje. Jednostavno je konstatovao da važeći zakon u zapadnom delu Monarhije propisuje takav vid glasanja (Gumpłowicz, 1907a: 343).

¹⁵⁷ U uslovima zapadnog dela Monarhije to bi bili socijaldemokrate, hrišćanski socijalisti i radikalni nacionalisti.

sa stranom državom, da otpočnu svoj uništiteljski rad. Pad mnogih moćnih civilizovanih država se ne bi mogao shvatiti da znani domaći društveni neprijatelji postojećeg poretka nisu svoju tajnu tinjajuću mržnju prema svojini i vladajućim klasama razbukitali u sjajni plamen u momentu opasnosti; samo ovo je često dovoljno da mukotrpan rad koji je trajao vekovima pretvori u prah i pepeo. Ovaj unutrašnji neprijatelj nužno raste sa razvojem civilizacije tako da svaki civilizacijski centar, nezavisno od opasnosti koje prete spolja, gaji seme uništenja unutar sebe.“ (Gumplowicz, 1999: 193)

Iako ovde nema eksplicitnog pominjanja socijalizma, nije teško identifikovati u neprijatelju koji raste zajedno sa civilizacijom radništvo. Protesti socijaldemokrata širom države koji su prethodili uvođenju opšteg glasačkog prava su se odigravali u kritičnom momentu kada je postojala mogućnost preliivanja revolucionarnih dešavanja iz Rusije, dok još uvek nije bila rešena ustavna kriza uzrokovana mađarskim zahtevima vezanim za vojsku. Novembarski neredi u Pragu sa sukobima policije i demonstancijama, barikadama na ulicama i instrukcijama Ministarstva unutrašnjih poslova lokalnim vlastima koje su nalagale opreznost u reakciji zbog opasnosti izbijanja građanskog rata (Beneš, 2017: 122), zajedno govore u kojoj meri je revolucija bila blizu u periodu od 5. do 7. novembra 1905. godine. Tu ideja opšteg prava glasa postaje katalizator u radikalizaciji radništva. Ako samo ideja može dovesti revoluciju na prag, šta li se može očekivati u uslovima kada ideja postane austrijska realnost?

S obzirom na meru u kojoj se realnost približavala goreopisanom scenariju, jasno je da je Gumplowicz sa pažnjom posmatrao revoluciju iz 1905. godine u Rusiji. Takođe, revolucija iz 1905. godine se u potpunosti uklapala u ovaj model, pošto je postojao snažan međusobni uticaj između Rusko–Japanskog rata i revolucionarnih dešavanja (Esthus, 1981: 398–400).

Koncept revolucije Gumplowicz definiše kao najoštrije oblike društvenih borbi. Takođe, da bi revolucija uslovlila društveni razvoj ona mora biti sprovedena od strane društvene grupe koja poseduje realnu moć u svojim rukama. Zbog toga je buržoaska revolucija u Francuskoj bila uspešna, dok mnogobrojne seljačke bune tokom istorije nisu uspele da budu išta više od kratkotrajnog izliva nasilja (Gumplowicz, 1907a: 225). Da bi uspeh revolucije bio dugotrajan, revolucionarni zahtevi moraju biti u skladu sa postojećim pravnim sistemom, u suprotnom ona propada zbog nemogućnosti ispunjenja zahteva (Gumplowicz, 1907a: 225). Odavde se bez bilo kakve sumnje može zaključiti o postojanju dubokog otklona od revolucije kod Gumplowicza, jer ono što on naziva uspešnom revolucijom, teško da može nositi to ime. Socijalistička revolucija u Rusiji¹⁵⁸ predstavlja eksperiment sa kojim se istorija po prvi put susreće i samim tim zavređuje pažnju nauke, nastavlja Gumplowicz. Iako su socijaldemokrate na Zapadu dugo vremena govorile o predstojećoj revoluciji, poljsko–austrijskom sociologu se čini da su „vruć krompir“ realizacije eksperimenta prosledili svojim drugovima sa istoka. Tako, revolucija u Rusiji postaje eksperiment in vivo za zapadne socijaldemokrate i to neuspešan, dok se Gumplowicz nada da je i poslednji (Gumplowicz, 1907a: 226).

Razlog za neuspeh vidi u nedostacima revolucionarne taktike. Naime, generalnim štrajkom se ne slabi apsolutizam, što je namera revolucionara, već se uništava klasa vlasnika. Na taj način radnici sebe lišavaju mogućnosti nalaska zaposlenja, te su primorani da pljačkom i ubistvima dođu do sredstava za život. Iako je ovo način da se prilagode novonastaloj situaciji, istovremeno je dugoročno neisplativa strategija, jer car ili apsolutizam sa kojim ga Gumplowicz poistovećuje, na taj način dolazi do novih

¹⁵⁸ Gumplowicz piše da se revolucija odigrava u Rusiji i Poljskoj, iako postoje samo delovi nekadašnje Poljske pod ruskom upravom. Kako se radi o odušku poljskom patriotizmu koji je autor sebi dozvolio, a u cilju izbegavanja konfuzije, gore se pominje samo Rusija. Doduše, mešanje realnosti i želja koje sociolog iz Graca uspeva da postigne u samo dve reči, jeste relevantno za naredni odeljak.

saveznika čiji se broj uvećava sa svakom novom pljačkom. Apsolutizam može sebi priuštiti čekanje¹⁵⁹, dok revolucionari svojim akcijama samo produbljuju nepovoljnu poziciju u koju su sami sebe doveli (Gumplowicz, 1907a: 226–227).

Dalje, poljsko–austrijski sociolog atentate na državne službenike poredi sa „ujedima komarca“ za apsolutizam (Gumplowicz, 1907a: 227), jer svi zajedno ne čine hiljaditi deo života koji su izgubljeni u Mandžuriji¹⁶⁰. Apsolutizam ima na raspolaganju milione života i može da čeka gledajući kako broj žrtava raste, jer svakim ubistvom dobija nove saveznike protiv revolucije u porodicama i prijateljima ubijenih (Gumplowicz, 1907a: 227). Sve u svemu, zaključuje Gumplowicz, revolucionari svojom strategijom neželjeno postaju najveći saveznici apsolutizmu, omogućavajući njegovo održanje kroz ujedinjenje nacije protiv revolucije. Štaviše, socijalistička revolucija se može posmatrati kao poslednja faza u razvoju države nakon koje ciklus počinje ispočetka, to jest od apsolutizma. Prethodnom dodaje da antičkim grčkim i rimskim misliocima nije bila strana ideja preobražaja vladavine rulje u tiraniju, ali da radnički pokret i socijalistička revolucija ne odgovaraju slici rulje koju su antički filozofi imali pred svojim očima, već su posledica društvenog razvoja koja uslovljava da socijalistička revolucija u 20. veku postane zadnja nada za tiraniju na izdisaju (Gumplowicz, 1907a: 227–228).

Poslednjom mišlju Gumplowicz praktično izjednačava socijalističku revolucijom sa vladavinom rulje i što je još važnije povezuje je sa povratkom države u prvobitno stanje, to jest, u tiraniju. Tako, moguće je identifikovati nagoveštaje teorijske razrade pojma mase koja će uslediti na stranicama *Nacrta socijalne filozofije* u Gumplowicevim razmišljanjima o aktuelnim političkim pitanjima svog doba. Pored ovog, izdvaja se, najblaže rečeno, čudno shvatanje revolucije gde su najuspešnije one koje su zapravo reforme jer zahtevaju poštovanje postojećeg pravnog poretka. Gde nestaje oštrina društvenih sukoba iz prvobitnog određenja revolucije, ako je najbolje da se što manje menja postojeće? Kakva bi to bila socijalistička revolucija koja se brine o dobrobiti vlasničke klase, što bi po Gumplowicu bila bolja revolucionarna taktika? Ovo su pitanja koja je teško zaobići, ako se malo razmisli o njegovim stanovištima o revoluciji. Čak i gledište o socijalističkoj revoluciji kao sredstva održanja apsolutizma, priziva duha Hobsa i prve teorije revolucije iz *Behemota* čija je svrha bila da ukaže uzaludnost nasilnog menjanja poretka jer se na kraju sve vraća na početak (Molnar, 2001: 253). Gađenje prema glupoj masi i zalaganje za institucionalna rešenja koja imaju funkciju da minimalizuju političke efekte proglašenog opšteg prava glasa, zajedno sa opisanim viđenjem revolucije daju značajnu konzervativnu notu Gumplowicevim razmišljanjima. No, zar nema samo insistiranje na postojanju prirodnih zakona društvenog razvoja, kao jednog od stubova njegove sociologije, upravo takve političke implikacije? Ovom pitanju posvetiće se naredni i ujedno, poslednji odeljak ovog rada.

¹⁵⁹ Nikolaj II je bio obuzet ratom sa Japanom i praktično ignorisao sve ozbiljniju situaciju unutar granica carstva. Tek nakon atentata na svog strica velikog kneza Sergeja Aleksandroviča Romanova 17. februarara 1905. godine, izlazi u javnost sa zamišlju o formiranju Dume, ali samo kao savetodavnog tela (Esthus, 1981: 398–399).

¹⁶⁰ Misli se na bitku kod Mukdena, najvećeg kopnenog sučeljavanja u ratu Rusije i Japana. Bitka se pokazala kao odlučujuća za dalji tok rata, pošto Rusija ne samo da je izgubila bitku, već i finansijsku pomoć Francuske. Nakon bitke francuski bankari se povlače iz pregovora o zajmu od 600 miliona franaka bez kog je nastavak vojnih operacija doveden u pitanje (Esthus, 1981: 400).

4.2. Društveni zakoni i politički fatalizam

U maniru nekarakterističnom za dosadašnje izlaganje, odeljak će započeti sa jednim, nešto opširnijim, citatom:

„Kada govorimo o „pesimistima“ mislimo na osobe koje turobno reže, stalno psuju i nikad nisu zadovoljne; dok su „optimisti“ ljudi koji su zadovoljni sa sobom i svetom. Asocijacije sa ovim idejama su daleko od egzaktnih. Štaviše, činjenice upravo govore suprotno. Pesimista u filozofiji sveta je uobičajeno optimista u životu. Put ispunjen nevoljama kojim svet hodi ne iznenađuje ga, jer ne očekuje ništa bolje; on zna da je svet zao, da ne može biti drugačiji. Prema tome on nema razloga da bude nezadovoljan sa životom; on (život) je takav, kakv je uvek bio i kakav će uvek biti. On uživa u besmislu života kao komediji prirode“ (Gumpłowicz, 1905: 643).

Nema potrebe trošiti prostor na opis njihovih suprotnosti, naročito kao se uzme u obzir je Gumpłowic sebe shvatao kao filozofskog pesimistu, a samim tim i kao životnog optimistu (Gumpłowicz, 1905: 644). Doduše, malo je verovatno da bi optimista zajedno sa suprugom progutao cijanid, ali to je tema za neko drugo mesto i vreme.

Šta određenje filozofskog pesimiste znači, ukoliko se prenese u domen odnosa sociologije i politike? Osnovni zadatak sociologije u Gumpłowicevom ključu jeste otkrivanje prirodnih zakona društvenog razvoja. Ako takvi zakoni postoje, a pozitivizam u obliku monizma, kom ovaj mislilac poklanja sve svoje poverenje, sa velikim samopouzdanjem tvrdi da je tako. Onda, društvom i prirodom vladaju isti nepromenljivi zakoni diktirajući tok svakog, pa i najmanjeg dela, ljudskog postojanja. Odavde sledi da politika ima veoma usko polje delovanja koje se svodi na praćenje ovih prirodnih zakona i staranje da neka odluka po svojim posledicama ne ide u pravcu suprotnom od unapred određenog toka. Takve „protivprirodne“ političke odluke mogu u različitim stepenima usporiti društveni razvoj ili u ekstremnim slučajevima ugroziti postojanje društva, odnosno države. Sociologija prema Gumpłowicevom mišljenju može biti od pomoći u identifikovanju opasnih političkih odluka¹⁶¹. Čitav politički i pravni poredak onda postaje rezultat prirodnog razvoja i, u suštini, najsigurnije je očuvati stvari onakvim kakve jesu. Revolucije, s druge strane, uzimaju oblik opasnog mešanja u prirodne zakone razvoja koje proističu iz pogrešnog shvatanja da ljudi mogu ispraviti postojeće nepravde, ne uviđajući da iste nepravde imaju svoj smisao unutar prirodnim zakonom određenog toka društvenog razvoja¹⁶². Političke implikacije koje proizilaze iz takvog shvatanja društvenih procesa i zakonitosti koje iste regulišu nadilaze konzervativnu poziciju i stoje na granici sa fatalizmom. Idealna politika¹⁶³ jeste ona koja prepoznata smer prirodnog razvoja i prepušta mu se, jer postoji svest da se ne može učiniti ništa što bi ovaj tok promenilo.

¹⁶¹ „Ali se ipak mora činiti razlika između vanjske i unutarnje politike. Za prvu koja obuhvaća međunarodne odnose i razmjenu država, može sociologija imati značenje jednog sredstva za orijentaciju. I kao takovo ona je od velike vrijednosti, jer nas čuva od iluzija te nas uči prosuđivati događaje po njihovom pravom značenju. Nasuprot može svakako nauka sociologije biti od neke koristi za unutarnju politiku, ako ju u obzir uzmu oni, koji vladaju. Tu se može mnogi nužni razvitak promicati koji bi inače možda iz nepoznavanja njegove nužnosti zadržavan bio.“ (Gumpłowicz, 1912: 172 - 173)

¹⁶² „Proždrljivi i gladni su oduvek postojali jedni pored drugih i mi to ne možemo sprečiti. Država produžava ovu nejednakost, čak je i štiti. To je „prirodan poredak stvari“.“ (Gumpłowicz, 1905: 644)

¹⁶³ Teorijske nedoslednosti u Gumpłowicevom radu su do sad postale pravilo, ali u nekim slučajevima one poprimaju komične razmere. U *Nacrtu socijalne filozofije* piše da se sociologija često pogrešno shvata kao teorija političke prakse koja treba da postavi pravila i norme koje se tiču bavljenja politikom. Tako, politika postaje primenjena sociologija i ovo gledište treba izmeniti (Gumpłowicz, 1912: 166). U *Sociologiji i politici* postoji čitavo poglavlje pod imenom *Politika kao primenjena sociologija* gde Gumpłowic sociološka znanja vidi kao resurs koji stoji na raspolaganju političarima u identifikovanju odluka koje stoje u suprotnosti sa prirodnim zakonima (Gumpłowicz, 1892: 103–104).

Posmatrano iz ovog konteksta, gore prikazana kritika revolucije postaje smislenija, bar u teorijskom pogledu. Istovremeno, ispitivanje odnosa Gumploviceve društvene teorije prema naučnom socijalizmu Marksa (Karl Marks) i Engelsa (Friedrich Engels) koji revoluciju vidi u pozitivnom svetlu i kao plod istorijskih zakonitosti, postaje izuzetno zanimljivo. Naročito, ako se prelistaju prethodne stranice i uoči da su pitanja povezana sa budućnošću poljskih sunarodnika, bilo direktno ili indirektno, često bila povod za Gumplovicevu nešto „kreativniju“ interpretaciju prirodnih zakona društvenog razvoja.

Poljsko–austrijski sociolog je bio izuzetno pažljiv u tretiranju tema koje su makar i tangencijalno bile povezane sa socijalizmom¹⁶⁴. Već je bilo reči o tome da je samo ime nove društvene nauke u nemačkim zemljama budilo podozrenje. Ako se ovome doda i činjenica da je 1886. godine Reichsrat izglasao niz mera po uzoru na nemačke anti–socijalističke zakone kojima se zabranjuje „anarhistička agitacija“, a u cilju sprečavanja razvoja socijalističkog pokreta u zapadnom delu Monarhije (Cohen, 2007: 251), opreznost je u poptunosti razumljiva. Ubistvo carice Elizabete 1898. godine koje je počinio italijanski anarhista Luidi Lukeni (Luigi Lucheni) (Unowsky, 2005: 89) uslovalo je dodatno pogoršanje raspoloženja delova javnog mnjenja prema levim političkim ideologijama¹⁶⁵.

Zbog svega opisanog, retko pominjanje Marksa u Gumplovicevim delima je očekivano¹⁶⁶. Jedini izuzetak je *Pravna država i socijalizam* (Rechtsstaat und Socialismus) iz 1881. godine. U ovom ranom delu posvećeno je daleko više prostora Karlu Marksu nego u svim potonjim knjigama zajedno. Tu se ogleđa i najveća važnost *Pravne države i socijalizma* za celekupno razmatranje smešteno na ovim stranicama. Osim toga, ovo delo predstavlja pokušaj da se pravo i razmišljanja o državi postave na naučne osnove kroz kombinaciju argumenata iz *Rase i države* i *Filozofskog državnog prava* (Philosophische Staatsrecht), uz dodatak kritike socijalističke misli o društvu (državi). Socijalizam se ovde pojavljuje kao svojevrsan pokazatelj udaljenosti od realnosti pravne teorije, jer za razliku od Gumplovicevih kolega pravnika, socijalisti shvataju važnost nasilja za formiranje države, a samim tim i prava, iako su odatle izvedeni zaključci apsolutno pogrešni (Gumpłowicz, 1881: 82–86). Iako, u suštini tvrdi, da svi osim njega greše neosporno je da u uslovima odsustva stalnih primanja, što podrazumeva njegovo tadašnje zvanje *Privatdozent*–a, ovo predstavlja dosta hrabru odluku iz perspektive Gumplovicevih akademskih

¹⁶⁴ Ne treba zaboraviti na još jedan faktor u objašnjenju njegove obzirivosti, pored dole navedenih, a to je, ukoliko dosadašnji tekst nije dovoljno jasno pokazao, neomiljenost među kolegama u Gracu. Evo kako svoj položaj na univerzitetu opisuje Lesetru Vordu:

„Želim da dodam da sam naročito zahvalan na slanju Vašeg teksta iz *Američkog sociološkog žurnala* (American Journal of Sociology), pošto ovaj časopis nije dostupan u Gracu. Naša univerzitetska biblioteka je tako siromašna i tako loše vođena da ova naučna periodika ne stiže do nas, zato što nemački profesori ne žele da znaju bilo šta o sociologiji. Na nemačkim univerzitetima, samo se pravni skolasticizam u pogledu države sprovodi, kao i pre tri stotine godina, a moje sadašnje kolege se žale da Gumplovic nije advokat i da studentima muti pamet. Kažu „sociologija nije nauka“. Uprkos tome, verujem da se veoma neproduktivan skolasticizam koji se tiče države praktikuje na nemačkim univerzitetima i da su Nemačku u ovoj oblasti prevazišle Amerika, Italija, Francuska i Engleska“ (Gumpłowicz, 1902, navedeno u Gella, 1971: 11).

Ovde je zanimljiv još jedan detalj. Proslave povodom njegovog 70. rođendana koje pominje Kohanovski su organizovali njegovi prijatelji i bivši studenti, dok mu nijedno zvanično priznanje nije upućeno tom prilikom. Ovaj podatak je dostupan na pomenutoj internet stranici Arhiva za istoriju sociologije u Austriji, odnosno: <http://gams.uni-graz.at/archive/objects/context:lge/methods/sdef:Context/get?mode=biography&locale=de>.

¹⁶⁵ Tako su se, na primer, u austro–nemačkim liberalnim glasilima u Bohemiji mogli pročitati tekstovi gde su se smenjivali izrazi saučesća Francu Jozefu sa optužbama upućenim Socijaldemokratskoj partiji i Česima za sve postojeće društvene podele koje su ugrožavale Nemce (Unowsky, 2005: 91).

¹⁶⁶ U *Osnovama sociologije* pominje se samo u dve fusnote (Gumpłowicz, 1999: 228), u *Sociologiji i politici* ni jednom, u *Sociološkoj ideji države* samo jednom (Gumpłowicz, 1902: 152) i tako dalje.

aspiracija. Doduše, u predgovoru ovog dela predviđa negativne reakcije stručne javnosti, ali se nada da će istim uspeti da doprinese stvaranju novog temelja teorije državnog prava (Gumpłowicz, 1881: IV). No, ako ništa više, ovom tvrdnjom pokazuje da mu neutemeljeni optimizam nije bio strani sentiment u mlađim danima. Mozetič je izneo pretpostavku da je odabir Graca kao mesta preseljenja iz Karakova imao veze sa izborom Gustava Demeliusa (Gustav Demelius), bivšeg Gumpłowicevog profesora, za rektora univerziteta u tom gradu 1875. godine (Mozetič, 2011: 434). Ono što ovu pretpostavku čini verovatnom jeste višedecenijsko i sistematsko antagoniziranje svojih neposrednih kolega na univerzitetu tvrdnjama poput gorenavedene. Bez zaštitnika iza kulisa ovi napadi na sujetu bi za posledicu imale zatvaranje vrata akademije. Činjenica da je bio tolerisan i dočekao penziju na univerzitetu uprkos svemu je izuzetno postignuće za takvog čoveka.

Zbog toga iznenađuju reči hvale sa kojima otpočinje svoju analizu Marksovog dela. Naime, Gumpłowica čudi činjenica da takav prvorazredni naučni talenat i duh posvećen otkrivanju mehanizama aktivnih iza površine stvarnosti jeste istovremeno podložan komunističkim i socijalističkim idealima, nazivajući opisanu osobinu Marksove ličnosti velikom psihološkom enigmom (Gumpłowicz, 1881: 398–399). Rad ove „psihološke enigme“ ocenjuje kroz analizu *Manifesta komunističke partije* i prvog toma *Kapitala* (Gumpłowicz, 1881: 399), što je prilično uzak okvir za evaluaciju, naročito ako se doda da osim nekoliko usputnih napomena vezanih za *Manifest*, ovo delo veoma brzo nestaje iz vidika poljsko–austrijskog sociologa. Tako, primećuje da postoji velika razlika u tonu između dva dela, odnosno da je mladalačka revolucionarna energija specifična za *Manifest* gotovo nestala u *Kapitalu*. Ovde Gumpłowic navodi mogućnost da se žar mladog Marksa koji je s nestrljenjem očekivao konačnu pobedu proleterijata najpre pretvorio u sumnju, a zatim u tih očaj kao rezultat rasta znanja koji se u međuvremenu dogodio. Takođe, nije nemoguće da se upravo u tome krije razlog izostanka drugog toma Marksovog glavnog dela¹⁶⁷ (Gumpłowicz, 1881: 399). U neku ruku, kao da se Gumpłowic nadao da su zrele Marksove godine izlečile romantičarske iluzije mladosti.

U tom smislu osuđuje izlive gneva usmerenih ka buržoaziji, jer u nauci ne sme biti mesta za osećanja, već samo trezvena analiza (Gumpłowicz, 1881: 400). No, ako se izuzmu ove epizode, Marks svojom analizom, koju Gumpłowic poistovećuje sa vivisekcijom (Gumpłowicz, 1881: 400), pruža mučnu, ali nadasve tačnu, sliku kapitalističke proizvodnje (Gumpłowicz, 1881: 401). Međutim, Marks se vara ako misli da će budućnost sa sobom doneti eliminaciju ovog strašnog procesa. Sigurno će uslovi u kojima se proizvodnja odvija postati humaniji i neće vređati moralna osećanja posmatrača, ali to su promene koje se tiču forme, ne i suštine. Proizvodnja je takva, kakva je bila oduvek i predstavlja samo drugu stranu odnosa političke zavisnosti (Gumpłowicz, 1881: 401–402).

Susret kapitaliste i radnika na tržištu rada poseduje upravo takav, neprolazan karakter i bazira se na ljudskoj potrebi za radom drugih ljudi. Primitivni oblici podmirenja ove potrebe su podrazumevali primenu najbrutalnijeg nasilja i upotrebu rada robova. Kolikogod je savremen položaj radnika težak, on predstavlja značajno poboljšanje u odnosu na muke robova. Možda će u budućnosti odnos između vlasnika i obezvlašćenih prevazići granice humanosti koje su danas poznate, ali odnos će postojati i dalje, jer se zasniva na potrebi koja je večna (Gumpłowicz, 1881: 406–407).

Društveni razvoj se ostvaruje unutar granica definisanim odnosima zavisnosti, što socijalisti ili ne vide, ili ne žele da vide. Tu leži problematičnost njihovih težnji, jer pokušavaju da ukinu same odnose zavisnosti, koji su pak prisutni u svakoj istorijskoj epohi. Forma odnosa je promenljiva, dok suština ostaje ista. Društveni razvoj dotiče samo formu, pošto bi se u suprotnom ugrozila sama osnova društvenosti. Drugim rečima, istorija podrazumeva postojanje vlasnika i obezvlašćenih, dominantnih i dominiranih,

¹⁶⁷ Poznato je da je Engels uredio i objavio drugi i treći tom *Kapitala*, 1885. i 1894. godine.

vladara i podanika kao okvira u kome se kreće, dok Marks želi nemoguće i da ove „prirodne granice“ izbriše (Gumplowicz, 1881: 407).

Na sličan način Gumplowicz nastavlja svoju odbranu kapitalističkog načina proizvodnje. Položaj radništva je bez dileme dostojan žaljenja, ali zar to upravo ne govori o potrebi popravljivanja uslova u kojima žive i rade? Nužna je dodatna regulacija ove sfere, zarad humanosti, morala i pravde. Ali to ne znači i ukadinje kapitalističke proizvodnje, jer je industrija donela niz blagodeti čovečanstvu. Ako postoje problemi, oni se trebaju rešiti, a ne uništiti izvor unapređenja životnih uslova celokumnom ljudskom rodu. Prethodno se jednostavno graniči sa ludilom (Gumplowicz, 1881: 414).

Marks inistira na ukidanju kapitalizma zbog dve potpuno pogrešne pretpostavke, smatra Gumplowicz. Prvo, nemački teoretičar revolucije veruje da je proizvodnja u prvobitnim uslovima poželjnija za radništvo. Kako ovo, po shvatanju sociologa iz Graca, podrazumeva brutalizovanje robova, a kasnije kmetova, kao sastavnog dela proizvodnog procesa, Marksovo stanovište je bespogovorno pogrešno (Gumplowicz, 1881: 414–415).

Drugo, netačno je da je beda radništva povezana sa postojanjem kapitalističkog načina proizvodnje i da država ne može da zaštiti radnike od nehumanih uslova, a da ne uništi kapitalizam. Gumplowicz navodi primer tadašnjeg engleskog zakonodavstva i pomaka koji su po tom pitanju ostvareni. Postoji još uvek ogroman prostor za poboljanje položaja radništva, ali to nužno podrazumeva istrajavanje postojećeg načina proizvodnje. Nestanak kapitalizma i postojećeg odnosa između rada i kapitala, te uspostavljanje novog kolektivističkog načina proizvodnje je utopistička ideja (Gumplowicz, 1881: 415).

Svoju argumentaciju Gumplowicz pokušava da produbi preko relativizacije Marksove ideje o prisvajanju viška vrednosti od strane kapitalista kao fundamentalnog za eksploataciju proleterijata. Štaviše, iznosi tvrdnju da je proizvodnja viška vrednosti za druge jedna od osnova civilizacije bez koje bi danas još uvek lutali šumama, a hranili se korenjem i žirovima (Gumplowicz, 1881: 418). Svi stvaraju vrednost za druge i za to nisu u potpunosti kompenzovani. Učenjak stvara znanje za druge i sigurno nije adekvatno nagrađen za to, dok novčana nadoknada koju primaju car Franc Jozef i njegov dvor ne odražava ogroman rad koji obavlja za svoj narod (Gumplowicz, 1881: 417). Čak i prljavi parazit kapitalista pokreće mašine za proizvodnju robe, te prodavajući je po niskoj ceni zadovoljava potrebe hiljadama ljudi. Da li je profit dovoljna nagrada za sva dobra koja donosi razvoj industrije, pita se Gumplowicz (Gumplowicz, 1881: 417–418)?

Činjenica je da prisvajanje viška vrednosti koju stvaraju radnici od strane kapitalista, usled karakteristika njihovog položaja, postaje mnogo vidljivija u odnosu na pobrojane primere. Što je rad jednostavniji i teži, to je i nagrada manja, pa prisvajanje dela od onog što je u početku bilo malo izgleda kao očigledna nepravda (Gumplowicz, 1881: 418).

Sušтина државе nije u obezbeđivanju jednakih prava i sloboda. Ona je organizacija prisile koja obezbeđuje dominaciju jedne grupe nad drugom, dok odnosi ekonomske zavisnosti predstavljaju samo jedan vid prisile. Jednaka prava i slobode su samo pravničke ideje koje već neko vreme šire državom bez ikakve mogućnosti da se u potpunosti i istinski ostvare (Gumplowicz, 1881: 421).

Ukidanje prisile nužno uslovljava rušenje države, nakon čega ostaje samo stanje anarhije. Ovo lek čini gorim od bolesti, pa je odatle naj mudrije raditi na merama koje bi olakšale nužno breme odnosa zavisnosti, uz poštovanje definisanih granica poretka (Gumplowicz, 1881: 422–423).

Svoju kritičku analizu Marksovog dela Gumplowicz završava razmatranjem pojma prvobitne akumulacije. Tu nema nekih iznenađenja u smislu malopre opisane mentalne gimnastike¹⁶⁸, čija je svrha

¹⁶⁸ Čiji je apsolutni patos podsećanje na muke Franca Jozefa. Gumplowicz u istom kontekstu pominje Napoleona i Fridriha Velikog (Gumplowicz, 1881: 417), čime stvari čini još gorim, jer životne poteškoće svog aktuelnog monarha uzdiže na nivo ovih divova evropske istorije.

bila naturalizacija i legitimacija eksploatacije. Poljsko–austrijski sociolog posmatra kao odraz naučne visprenosti stanovište o utemeljenosti prvobitne akumulacije u beskrupuloznoj pljački. Problem vidi u zaključku koji odatle proizilazi (Gumplowicz, 1881: 425). Marksov rezon je da kapitalizam, nastao iz nasilja, mora u nasilju završiti. Ovakav zaključak je nedopustiv iz Gumploviceve perspektive i tumači ga kao ostatak mladohegelijanskih revolucionarnih idela. Marksova naučna analiza ne daje naznake da je revolucionarno stvaranje udurženja slobodnog rada nužno i neizbežno (Gumplowicz, 1881: 426). Daleko je verovatnija mogućnost da način proizvodnje zasnovan na nasilju svojim razvojem postepeno transformiše prisilu u smeru sve dominantnijih nenasilnih i manje direktnih sredstava, osiguravajući svoje dalje postojanje (Gumplowicz, 1881: 427–428).¹⁶⁹

Lako je uočljivo u kojoj meri je opisana Gumploviceva analiza „plitka“ i ispunjena pokušajima da se na silu Marksova teorija satera u tokove koji će ići na vodenicu sociologa iz Graca. Istovremeno, sa svim ovim nedostacima ona je osvežavajući dosledna u pogledu stanovišta o jalovosti nasilnih revolucionarnih promena poretka iznetih na kraju prethodnog odeljka. Takođe, reforma se prikazuje kao jedini pravi način da se postojeći nedostaci otklone, dok se sve preko toga ocenjuje kao opasan utopizam.

Do ovog trenutka je skrenuta pažnja na postojanje tolikog broja nedoslednosti u Gumplovicevoj sociologiji da se čini kako malošta može sačuvati njegovu teorijsku građevinu od kolapsa. Pomenuto kratkotrajno osveženje ne može ništa značajno učiniti po tom pitanju. Najgore je što je najtiričnije nedostatke sam uzrokovao unoseći nepotrebne elemente u, do tog trenutka, relativno koherentnu celinu. Čini se da je nemoguće dovoljno jako naglasiti kakvu je zbrku napravio sa retkim pojedincima koji uspevaju da se otrgnu od formativnog uticaja društvene grupe kojoj pripadaju, brojnim modelima propasti države ili samoproглаšenjem *Rassenkampf*–a za jedno od ključnih dela poslednje četvrtine XIX veka povezivanjem sa razvojem rasnih teorija u Evropi. Tu se još može dodati i insistiranje na poligenizmu uz istovremeni nestanak rasa iz konceptualnog aparata, nedovoljno teorijski promišljeno dodavanje mase svojoj sociologiji pod uticajem demokratizacije političkog sistema u Austriji, nedosledna upotreba osnovih pojmova i tako dalje. Utisak je da spisak nema kraja i da osim sukoba heterogenih društvenih grupa malošta ostaje od Gumploviceve sociologije. Čak i univerzalnost prirodnih zakona društvenog razvoja je uspeo da ugrozi svojim razmišljanjima o Poljacima i Poljskoj.

Država nastaje iz čina nasilja i postoji kao aparat prisile. Jedna društvena grupa pobeđuje drugu i uspostavlja poredak koji legitimiše i produžava postojeće odnose moći. Ovo je osnovna postavka Gumploviceve teorije i deluje snagom prirodnog zakona. Poljska prestaje da postoji 1795. godine i podeljena je između Habsburške monarhije, Rusije i Pruske. Nestankom svoje države Poljaci su se našli sa pogrešne strane istorijske batine i postaju podanici unutar novonastalog državnog okruženja. Samim tim zauzimaju nepovoljniji položaj unutar postojećih odnosa moći i nema zakona prirodnog razvoja koji bi naterao pobeđnike da ugroze postojeće odnose moći. Podsećanja radi, iz perspektive Gumploviceve društvene teorije, čitav društveni poredak funkcioniše tako što stoji na strani grupe ili grupa koje poseduju moć, a to nisu Poljaci ili bilo koji drugi slovenski narod u Austrougarskoj.

Ako se pažnja ponovo usmeri na politiku germanizacije u Austriji, postavlja se pitanje da li se ona protivi nekom prirodnom zakonu? Gumplowicz je tvrdio da se na ovaj način ide protiv zakona kulturnog razvoja etničkih zajednica i da se nastoji na silu preskočiti etape državnog (društvenog) razvoja kroz pokušaje izgradnje jedinstvene nacije na temelju nemačkog jezika. Zato je bolje pružiti političku

¹⁶⁹ Prethodno predstavlja još jednu karakteristiku Gumplovicevog dela ili tačnije, njegovog odnosa prema radu drugih društvenih naučnika. Često u prikazima teorijskih sistema svojih savremenika, kao najveća greška se posmatra nepodudaranje datog sistema sa njegovim. Neretko je to i jedini jasno formulisan argument kritike. Paradigma takve prakse jeste kritika Le Bona koja se našla kao prilog u *Osnovama sociologije*, gde francuski mislilac čini kobnu grešku i ne koristi sukobe heterogenih društvenih grupa u eksplanatornom modelu nastanka društvenih institucija na stranicama dela pod naslovom *L'Homme et les Sociétés, leurs Origines et leur Histoire* (Gumplowicz, 1999: 202–204).

autonomiju tim zajednicama i omogućiti da se započeti procesi do kraja realizuju (Gumplowicz, 1892: 108–113). Ali zašto bi Nemci to činili? Kulturni razvoj etničkih zajednica se odigrava u Austriji, gde austrijski Nemci u tom trenutku imaju svu moć u svojim rukama, te samim tim i čitav poredak funkcioniše u smeru promicanja njihovih interesa. Čak i ako se situacija posmatra iz perspektive sukoba heterogenih društvenih grupa, dominacija austro–nemačkih liberala, odnosno viših slojeva nemačke i gradske srednje klase, jeste neupitna u tom trenutku. Isti zakoni na koje se poziva Gumplovic im daju određene ruke u ispunjenju njihovih interesa, pa zašto onda ne bi radili isto što rade njihovi parnjaci s one strane Lajte? Jedino što bi rizikovali jeste moguće ubrzanje procesa raspade države zbog intenzifikacije sukoba sa etničkim grupama koje se germanizuju. No, Gumplovic tvrdi da je svaka država osuđena na smrt, što dalje impicira da pokušajem ne gube ništa. Naročito ako se uzme u obzir da cara, odnosno kralja, posmatra kao anacionalni faktor (Gumplowicz, 1907a: 141) čiji su neposredni interesi povezani sa opstankom države i koji u svojim rukama drži najvažniji deo aparata prisile – vojsku (Gumplowicz, 1912: 112). Ovo je značajan faktor stabilizacije u slučajevima da politika germanizacije uzrokuje veće sukobe.

Kada germanizacija u Austriji nije uspela i to zato što car okreće leđa austro–nemačkim liberalima usled njihovog mešanja u pitanja spoljne politike, Gumplovic ponovo to objašnjava delovanjem prirodnih zakona, ali koji ovog puta nose sve osobine naprečac formulisanog ad hoc objašnjenja. To je jadan od bizarnijih proizvoda Gumploviceve misli, jer tvrdi da ukoliko jedan narod dovoljno dugo živi na jednoj teritoriji, samo tlo poprima nacionalni karakter zajednice koja živi na tom području. Tako nacionalne kulture postaju nešto poput biljaka izniklih iz zemljišta koje pogoduje njihovom rastu. Upravo zbog toga nije uspela politika germanizacije jer se nemačka kultura našla na nepovoljnom slovenskom tlu (Gumplowicz, 1907a: 143–145).

U Trenutku kad se okrenuo ćurak u političkom životu zapadnog dela Monarhije, a Nemci ispustili iz svojih ruku državno kormilo, Gumplovic ih je podsetio da su protesti protiv otvaranja srednje škole u Celju besmisleni, jer protiv sebe nemaju samo vladu, već i prirodne procese državnog razvoja (Gumplowicz, 1907a: 153) koji se odnose na sazrevanje slovenskih nacionalnih kultura.

Nema nikakve sumnje da je sociolog iz Graca tumačio prirodne zakone društvenog razvoja u zavisnosti od prilike, a u nekim slučajevima ih je izmišljao na licu mesta i po potrebi. Zajednička nit selektivnog važenja prirodnih zakona je održavanje kulture i jezika svih slovenskih naroda, a samim tim i Poljaka. Slično je i sa primenom njegove sociologije u analizi političkih zbivanja u Cislajtani, gde se nije uvek držao principa hladne i trezvene naučnosti, tako toplo preporučivanog Marksu.

Ponovno fokusiranje na Gumplovicevo tumačenje odnosa cara i praktične blokade rada parlamenta, od Badenijeve krize na dalje, jeste izrazito rečito u ovom pogledu. Naime, kao što je već bilo reči, carevo vladanje dekretima je izjednačavo sa utiranjem staze za federalizaciju Austrije. Doduše, tačno je zapažanje da dok se održava predstava parlamentarizma, kako ga Gumplovic naziva, apsolutizam obezbeđuje funkcionisanje države (Gumplowicz, 1907a: 141), ali to ne mora dovesti do federalizacije države. Zašto je tako, odgovor daje sama njegova teorija koju ovog puta bira da ignoriše.

Monarh je zaseban učesnik političkog života sa svojim specifičnim interesima. Ako je tako, ne postoji razlog zbog kog bi praktično revitalizovan apsolutizam menjao za situaciju u kojoj umesto jednog austrijskog, postoji niz federalnih parlamenata gde svaki ponaosob pokušava da realizuje svoje interese. Pregovori sa Mađarima na svakih 10 godina su bili dovoljno neprijatno iskustvo i apsolutno ne može biti u njegovom interesu da istu nelagodu mnogostruko poveća. To što bi federalizacija značila i povratak dela izgubljene poljske države, sigurno je mnogo manje primamljiva ideja za cara nego što je za Gumplovica i Poljake. Ako bi se prethodnom dodala rešenja koja ovaj sociolog predlaže u cilju smanjivanja uticaja ulaska većno glupe mase u sferu političkog odlučivanja, to jest indirekto glasanje sa formiranjem biračkih tela izbornika, Gumploviceva vizija poželjnog uređenja carstva podseća na

institucionalna rešenja uspostavljena Oktobarskom diplomom. Čak i kad bi se moguća federalizacija posmatrala iz perspektive povećane podrške slovenskih podanika caru, koju je poljsko–austrijski sociolog predviđao ako bi monarh promovisao ideju slavizma svojim političkim odlukama, veliko je pitanje da li bi se na taj način kompenzovale cetrifugalne tendencije nastale formiranjem novih parlamenata.

Slično je i sa priželjkivanjem poljsko–austrijskog sociologa da će Austrougarska i Nemačka u budućnosti obnoviti Poljsku kao tampon zonu između pomenute dve države i Rusije, a u skladu sa njegovim predviđanjima o neizbežnosti ratnog sukoba sa carstvom na istoku Evrope (Gumpłowicz, 1892: 125). Zašto ova mogućnost ima veliku verovatnoću realizacije koja se može izračunati sa matematičkom preciznošću (Gumpłowicz, 1892: 125), ostaje jasno jedino Gumpłowicu, pošto nije dalje produbio iznetu tvrdnju. No, prethodno valja interpretirati kao izuzetno optimističko predviđanje, jer teško da bi se bilo koja država samostalno i bez prinude oprostila dela svoje teritorije zarad ideje tampon zone, ostavljajući iza sebe sve resurse vezane za dato područje, naročito u uslovima nastupajućeg ratnog sukoba.

Ono što je takođe vidljivo iz prethodna dva primera jeste suštinsko odustajanje od preuzimanja aktivnije uloge u opisanim scenarijima, bilo Gumpłowica, bilo Poljaka u celini. Sama realizacija predviđanja je povezana sa benovolentnošću cara ili uopštene Austrougarske, odnosno Austrijske države koji daruju sve slovenske narode Cislajtanijske u prvom scenariju i isključivo Poljake u drugom. To je obrazac koji je moguće naći i u osnovi austroslavizma ili u redovima dela poljske političke elite koja je put ka ponovnoj samostalnosti Poljske videla da vodi preko pomoći evropskih sila poljskom narodu. Uvijanje želja u naizgled naučna predviđanja ne sakrivaju činjenicu da Gumpłowic i ostatak poljskog naroda kao verni podanici Franca Jozefa očekuju dar od pravednog monarha za svoju odanost¹⁷⁰. Za autora koji je stvorio teoriju umnogome centriranu na interesima i sili, prethodno je odveć naivno.

Olakšavajuća okolnost je što momenata poput opisanih u ovom odeljku nema previše u Gumpłowicevim radovima, što opet ne menja činjenicu da je i to dovoljno za izgradnju obrasca. S jedne strane postoji praktično obogotvorenje prirodnih zakona koji su večni i nepromenljivi, ali za razliku od volje Tvorca dostupni naučnom saznanju. Sociologija u tom okviru pruža orijentire praktičnoj politici čija je funkcija izbegavanje donošenja odluka suprotstavljenih prirodnim zakonima društvenog razvoja. Iako bi logičan zaključak bio da je najbolje pustiti prirodu da ide svojim tokom i prepustiti se strujama, ljudi su često skloni mišljenju da njihove akcije imaju svrhu i delotvornost. Sociologija je tu da razveje takve iluzije i očuva ispravan kurs države. Zato su revolucije opasne jer predstavljaju jalove eksplozije nasilja koje ne vode nikud i najbolje je držati se popravljavanja sitnica reformama koje ostaju u okviru granica određenim postojećim poretom, odnosno prirodnim zakonima. Kako ovo implicira i mirenje sa nepostojanjem Poljske i sudbinom Poljaka, Gumpłowic svoje vizije poželjne budućnosti jednostavno oblači u odoru prirodnih zakona i naučnih predviđanja. Čak i u svojim vizijama prepušta se volji drugog, gde se naročite nade polažu u mudrog i pravednog Franca Jozefa. Indikativno je da, po svemu sudeći, nije preterano uživao u segmentu životne komedije koji se ticao Poljske, ali i tad nije dozvoljavao sebi da mu loša šala naruši dostojanstvo službenika carske i kraljevske krune.

Što se tiče prethodnog odeljka, stvari nisu bez ostatka „upakovane“. Jasno je pokazano da se promena osnovnog konceptualnog aparata na liniji rasa – heterogene društvene grupe – masa odigrava pod uticajem događaja sve kompleksnije društvene svakodnevice carstva. No, tu Gumpłowiceva želja da ostavi iza sebe intelektualnu zaostavštinu za naredne generacije meša prste na neočekivan način. Ponovo objavljuje *Rassenkampf* 1909. godine sa predgovorom u kom kaže da je ovim delom imao uticaja u uzdizanju rasnih teorija na nivo objektivne nauke koja se u tom trenutku vrhuni u radovima Lapuža,

¹⁷⁰ No, vera u čestitog monarha istovremeno verovatno figurira i kao odraz tradicionalne percepcije cara kao zaštitnika jevrejske zajednice u Austrougarskoj (Arendt, 1973: 65; Baron, 1951: 81) koja ovde neočekivano izbija na površinu.

Čemberlena, Ploeca i Voltmana, kao i naporima vezanim za institucionalizaciju takve nauke poslednje dvojce. Pored što je reizdanjem dela iz 1883. godine stvorio šizofrenu situaciju u kojoj postoji Gumploviceva misao o društvu, samog sebe je svrstao u društvo ljudi kojima se godina podsmevao. Poslednje je naročito problematično, koliko god njegova teorija bila daleko od Čemberlenove i Lapužove. Rešenje ovog problema je predstavljalo izolovanje drugog izdanja *Borbe rasa* kao izraza svojevrsne megalomanije umirućeg čoveka. Na kraju krajeva, u njegovom poslednjem delu nema ni pomena rasa i rasne teorije, ali istovremeno *Nacrt socijalne filozofije* napisan za života, objavljuje se posthumno po prvi put 1910. godine. Čini se da je nosio u sebi sklonost ka melodrami, koju je pokazao na teorijskom i životnom planu.

5. Zaključna razmatranja

Poput ciklizma prisutnog u Gumplovicevoj teoriji i ovaj rad će se završiti na isti način na koji je i započeo – pitanjem rase. Ovo je potpuno razumljivo ako se uzme u obzir da je teško ne misliti u tom pravcu od trenutka kad je pomenuto drugo izdanje *Rassenkampf*-a i njegov kontraverzni predgovor. Interesantno je da poljski i austrijski autori koji su pisali o Gumplovicu u poslednjih četvrt veka u svom spisku literature po pravilu imaju samo prvo izdanje iz 1883. godine (Fleck, 1994; Adamek and Radwan-Pragłowski, 2006; Mozetič, 2011; Artico, 2012; Mach, 2014; Fleck, 2015). Istina, radi se o apsolutno istom delu, ali predgovor je tu jako bitan, naročito ako pokušavate da odbranite Gumplovicevu sociologiju od optužbi u savremenoj sociologiji. To je mesto gde je sam sebe stavio u društvo za koje pobrojani autori, a i ovaj rad, pokušavaju da pokažu da ne pripada. Zanimljivo bi bilo videti kako se ophode prema *Borbi rasa* iz 1909. godine. Ovde je pokušano da se problem reši izolovanjem od ostatka teorije, jer drugačije sve što je napisao nakon 1883. godine nema smisla. Da li je takvo rešenje elegantno ili ne, to je nešto o čemu se može diskutovati, ali pokušaj postoji. Kod poljskih i austrijskih kolega se ovo izdanje mudro ignoriše, jer logika je najverovatnije sledeća – ko će se osim Poljaka i Austrijanaca baviti danas Gumplovicom i čitati njegove radove, kao što sajt Arhiva za istoriju sociologiju u Austriji svojom selektivnom nefunkcionalnošću pokazuje. Bez obzira što i jedna i druga strana hoće da ga prisvoji za sebe kao tvorca ranog autohtonog sociološkog sistema, celo nastojanje postaje dosta komplikovanije ako se toliko puta pomenuto izdanje uzme u obzir. Da li bi se onda utemeljenje sociologije u Austriji tražilo u Šicu (Alfred Schütz) ili Lazarsfeldu (Paul Lazarsfeld) (Torrance, 1976: 185; Fleck, 1994: 11–14; Fleck, 2015: 87–91), a u Poljskoj u Znanieckom (Florian Znaniecki) (Bucholc, 2016: 7)? Problem sa navedenim autorima je što onda autohtonost pada u vodu zbog snažnog uticaja nemačke (Šic), odnosno američke sociologije (Lazarsfeld, Znaniecki) na njihov rad. Dodatno komplikuje i to što su trojica autora institucionalno bili vezani za američku sociologiju, tako da bi se najverovatnije ubrzo našli u sukobu sa veoma uticajnom nacionalnom sociologijom na međunarodnom nivou u igri svojatanja.

Druga opcija bi bila odbraniti Gumplovica od optužbi za rasizam, iako se on prilično potrudio kobnim predgovorom da odbranu oteža. U okvirima ovog rada konačna presuda po tom pitanju je da nije bio rasista, ali je zato bio željan priznanja i slave, što je svoje ishodište imalo u odluci koja je iz današnje perspektive ravna pucnju u sopstvene noge. Doduše, ako se pažnja obrati na način kojim je pokušavao da legitimiše svoj naučni rad, čini se da je Gumplovic imao istoriju takvog ponašanja koja datira od prvih pokušaja ulaska u akademske krugove. Za habilitaciju u Krakovu podneo je rad koji je ocenjen kao anti–crkven. Ako se ovome doda i to da zahtev za habilitaciju podnosi Jevrej koji u izrazito katoličkoj sredini, gde, po njegovim rečima, ljudi po ulicama ničice padaju na kolena moleći se za spas Poljske, podnosi anti–katolički rad, teško da se Gumplovic mogao nadati drugačijem ishodu. Čak i kad je stigao do, nimalo egzistencijalno sigurnog, zvanja *privatdozent*-a, objavljuje radove u kojima svoje kolege eksplicitno naziva nezalicama sa stanovištima kojima je mesto u istoriji, a ne na univerzitetu. Već je izneto mišljenje da je sa takvom istorijom samosabotaže, pravi uspeh što je dočekaio penziju na Univerzitetu u Gracu, jer je veoma verovatna alternativa mogla biti gladovanje za njega i njegovu porodicu.

Putovanje njegovim životom i teorijom koje je preduzeto u ovom radu često podseća na književna ili filmska dela u kojima glavni junak iznova i iznova donosi pogrešne odluke bez nekog jasnog razloga. Na osnovu korespondencije sa Lesterom Vordom u vezi sa osporavanjem njegovog prvenstva u formulaciji sociološke teorije o osnivanju države kroz osvajanje, moguće je zaključiti da je verovao da su njegovi naučni pogledi tačni i da će o njima pravedno suditi istorija. Da li je uz to smatrao da naučnik mora za života biti i mučenik, koliko god izgledalo verovatno, ne može se zasigurno tvrditi na osnovu dostupnih podataka. Poznato je da godinama nije napuštao Grac jer se starao o svojoj bolesnoj supruzi (Gumpłowicz, 1903, navedeno u Gella, 1971: 13; Gumpłowicz, 1906, navedeno u Gella, 1971: 31), koja je 1907. godine oslepela. Samoubistva oca i najstarijeg sina, uz smrt srednjeg deteta daju dovoljno

razloga za postojanje osećanja mučeništva u privatnom životu, ali da li se isti sentiment prelio u naučnu sferu njegovog postojanja, ponovo, samo je Gumplovic zasigurno znao.

Što se tiče njegove teorije, na kraju malo štošta ostaje od nje osim sukoba heterogenih društvenih grupa i malopre pomenute teze o nastanku države. Poligenizam koji je karakterističan za njegovu teoriju do samog kraja ima malo smisla sa postepenim nestankom rase iz njegove sociologije. Ranije je bilo pomena o tome da je poligenizam bio izuzetno politički atraktivan na američkom jugu pre građanskog rata, ali početkom dvadesetog veka je to uveliko zastarelo gledište o ljudskim počecima, u šta Vord neuspešno pokušava da ubedi svog kolegu i prijatelja (Gumpłowicz, 1905: 649). Tvrdo glavo istrajavanje poligenizma, čak i nakon transformacije rase u sukobljene heterogene društvene grupe je povezano sa suštinskim nerazumevanjem monogenizma i Darvinove teorije evolucije. Iz njegove perspektive potpuno je bilo besmisleno da čitavo čovečanstvo potiče od jednog jedinog para, što predstavlja sažeto Gumplovicevo shvatanje monogenizma. Takođe, ostao je uveren da Darwin zapravo deli njegovo gledište, ali ga iskrena religioznost sprečava da ovo prizna sebi i drugima. Kriveći religiju i biblijski mit o Postanju za istrajavanje monogenizma, nije uviđao ironiju u svojoj poziciji koja je imala očigledno istovetno poreklo. Za prethodnu konstataciju nisu potrebne nikakve nadljudske analitičke sposobnosti, ali je Gumplovic uspeo da do kraja svog života ne dođe do istog, posve neizuzetnog, zaključka.

Druga odlika njegovog naučnog dela koja ne prestaje da čudi i frustrira jeste sistematsko neuvažavanje promena u teorijskom sistemu koje je tokom vremena pravio, a sve zarad privida, što je opet teško dokaziva pretpostavka, čvrstine svojih naučnih stavova. Tokom dobrog dela rada se tragalo za adekvatnim nazivom pod koji je moguće podvesti odbijanje priznanja o reviziji svojih gledišta. Ovo predstavlja nepresušan izvor frustracija ukoliko se prati razvoj Gumploviceve teorije na način kao što je to učinjeno u ovom radu. Gomilanje modela smrti države možda najbolje pokazuju ovu osobinu. Svaki put je pisao kao da se nikad ranije nije dotakao te teme, a modeli su se samo nizali, bez bilo kakvog eksplicitnog objašnjenja sa njegove strane šta stoji iza takvih postupaka. Ova praksa je poneki put dobijala jednostavno smešne dimenzije, kao u slučaju Gumplovicevog razumevanja odnosa sociologije i politike. Na jednom mestu kaže da sociologija nije primenjena politika, dok na drugom postoji poglavlje od 30 strana sa nazivom *Sociologija kao primenjena politika*. Da li postoji neko objašnjenje zbog čega promena mišljenja? Ne. Da li na kraju sociologija jeste ili nije primenjena politika? Konačan odgovor je Gumplovic zadržao za sebe.

U tom kontekstu zaprepaštava izostanak makar minimalnog objašnjenja razloga koji stoji iza promene same konceptualne osnove njegove sociologije na liniji rasa – heterogene društvene grupe – masa. Naravno, da je Gumplovic to uradio, ovaj rad bi morao da se bavi nečim drugim. Ali, zar takve krupne promene ne zaslužuju bar jednu rečenicu na tu temu? A onda, pred kraj života je ponovo objavio knjigu za koju kaže da je još uvek aktuelna i relevantna, iako pojam oko kog je centrirano čitavo delo – rasa, već dvadeset godina jednostavno nije postojao u Gumplovicevim radovima. Naravno, posthumno se objavljuje Gumploviceva teorijska „labudova pesma“, napisana za života, gde se goreopisana epizoda ni ne pominje, a ako ćemo već tako, isto važi i za rasu, dok država ima svog novog grobara i zove se masa. Gumplovic ubeđuje čitaoca da je masa u stvari oduvek i bila tu, iako je zapravo to prvi put da se pojam istinski teorijski obrađuje.

Izolovanje drugog izdanja *Borbe rasa* kao načina da se nastala zbrka nekako reši je već pomenuto. Uzdizanje sukobljenih heterogenih društvenih grupa na mesto koje je ranije zauzimala rasa unutar Gumploviceve društvene teorije, na prethodnim stranama je objašnjeno većim eksplanatornim mogućnostima novog koncepta u uslovima sve kompleksnije konfiguracije društvenih sukoba u Austrougarskoj, a pre svega Austriji, gde istrajavaju nacionalni konflikti, ali istovremeno postaju politički sve važnije razlike po klasnoj osnovi unutar postojećih nacionalnih zajednica. S druge strane,

heterogene društvene grupe su u dovoljnoj meri opšte prirode da mogu obuhvatiti i plemena, horde ili rase u teorijskoj zamisli nastanka države kroz osvajanje.

Pojave mase kao brutalnog prirodnog faktora koji uništava državu, odnosno društvo, je objašnjeno kombinacijom Gumplovicevog otklona od opšteg biračkog prava, klasično liberalnog gnušanja glupom gomilom i veoma konzervativnog straha od revolucije. Kako to obično biva u radovima koji se kreću unutar domena istorije sociologije, kadgod se pojavi reč revolucija iza nje veoma brzo slede Rusija i Marks. Ni ovde se nije remetio opisani sociološki obrazac, ali je njegova primena na Gumplovicevu teoriju otkrila pomalo čudno poistovećivanje uspešne revolucije sa društvenom reformom i to dosta skromnog obima, pošto je revolucija u smislu nasilnog rušenja postojećeg poretka viđena od strane poljsko–austrijskog sociologa kao jalova eksplozija nasilja vođena utopističkim, a samim tim nerealnim i neispunivim, idealima. S druge strane, Gumploviceva razmišljanja o revoluciji u Rusiji iz 1905. godine su usled tvrdnje da revolucionarna strategija zapravo najviše doprinosi osnaživanju apsolutizma, te da se revolucija može posmatrati kao finalna etapa razvoja države nakon čega se proces vraća u svoj „nulti“ položaj, prizivaju sećanju hobsijansku sliku revolucije kao kružnog kretanja državnih uređenja koje se završava na mestu odakle je i počelo, od monarhije ili apsolutizma, ako se koristi terminologija sociologa iz Graca. Ukoliko se svemu prethodnom doda i to da je najveća kritika Marksu bila da zaboravlja činjenicu da svi rade za druge i da car Franc Jozef ili kapitalisti nisu adekvatno nagrađeni za sve dobro što čine za celokupno društvo, čitava teorija ima jasno konzervativne političke implikacije.

Kako od početaka izgradnje svog teorijskog sistema Gumplovic istrajava na ispravnosti monizma i postojanju prirodnih zakona državnog, odnosno društvenog razvoja, malopre pomenuta konzervativnost je bila očekivana. Pitanje budućnosti Poljske je imalo dovoljnu moć da se otrgne stisku prirodnih zakona i Gumplovic je interperetirao iste zakone u pravcu federalizacije Austrije i buduće nezavisnosti svoje otadžbine. Drugim rečima, iza prirodnih zakona na koje se pozivao, stajale su predstave željene budućnosti za Poljsku i Poljake, a kada nije bilo prethodno formulisanih zakona koje je mogao iskoristiti u tom smeru, jednostavno je smislio nove, kao što slučaj zakona o nacionalnom karakteru tla pokazuje. Donekle čudi da i u ovim malim izlivima, u nedostatku bolje reči, buntovništva poljsko–austrijski sociolog se opredeljuje za pasivnu ulogu i očekuje jednostavno da će car darivati Poljake najpre praktičnom nezavisnošću koja će u nekoj neodređenoj budućnosti postati i *de jure*.

Kada se pogledaju prethodne strane i dođe se do zaključka da Gumploviceva teorija predstavlja nekoherentan skup stanovišta obojenih osobenostima društvenog života u Austrougarskoj u poslednjim decenijama postojanja carstva, ponovo postaje aktuelno pitanje sa kojim počinje ovo razmatranje. Zašto se baviti društvenom teorijom Ludviga Gumplovica? Ili je možda ispravnije preformulisati pitanje i postaviti ga u ovom obliku – da li je sociologiji danas uopšte potrebno bavljenje teorijom Ludviga Gumplovica? Odgovoriti na ovo pitanje nije nimalo jednostavno. Logično je da najviše razloga za izučavanje ovog autora imaju kolege iz Austrije i Poljske, jer u njemu vide pionira i tvorca sociološkog sistema čvrsto ukorenjenog u društveno–istorijskim okvirima koje obe nacionalne sociologije dele. Sa ostatkom sociološke naučne zajednice stvari stoje drugačije. Sama činjenica da se radi o misliocu koji je danas zaboravljen ne predstavlja dovoljan podsticaj za izučavanje Gumploviceve sociologije. Kao što je pomenuto na početku teksta, spisak zaboravljenih autora iz formativnog perida je poduži, s tim da neki od njih mogu savremenoj sociologiji ponuditi više u teorijskom smislu od sociologa iz Graca. Georg Zimel (Georg Simmel) je jedan od takvih autora, marginalizovan tokom života i u savremenoj sociologiji (Goodstein, 2017: 2–3), nikad u potpunosti ni sociolog ni filozof, na pola puta između nauke i novinarstva (Goodstein, 2017: 7–9). Upravo ovo kretanje između granica može biti zanimljivo u uslovima kada disciplinarne granice postaju sve poroznije, što odlikuje savremene društvene nauke. Gumploviceva teorija je jednostavno daleko manje inspirativna. Kombinovanje izučavanja teorije poljsko–austrijskog

sociologa sa pitanjima proizašlim iz sociologije saznanja i sociologije nauke, kao što je slučaj i sa ovim tekstom, može učiniti ovaj teorijski sistem primamljivijim za izučavanje i van granica Poljske i Austrije. Delo ovog sociologa bez dvoumljenja pokazuje u kojoj meri naučni rad zavisi od društveno–istorijskog konteksta u kom nastaje, ali istovremeno govori o ograničenjima sociološke analize. Često je analiza otvarala pitanja na koja nije bilo moguće odgovoriti bez nesigurnih iskoraka iz sigurnog područja oivičenog disciplinarnim granicama nauke o društvu. Možda u kontekstu savremenih interdisciplinarnih trendova u društvenim naukama prethodna konstatacija izgleda banalno, ali svakako nije netačna. Malo štošta od fenomena koji čine realnost može u potpunosti da se obuhvati samo jednom naukom, gde delo zaboravljenog sociologa sigurno nije izuzetak. S druge strane, odnos prema Gumplovicu dosta može da kaže o zaboravu i o onima koji pokušavaju da isti spreče. Zanimljivo je da je na delu isti proces, naglašavanje nekih aspekata rada ovog sociologa i ignorisanje drugih, bez obzira da li se radi o *pro* ili *contra* strani u ovom malom sociološkom sukobu. Međutim, da li će naponi poljskih i austrijskih kolega uroditi plodom i usloviti promenu percepcije Gumplovica u savremenoj sociologiji? Najverovatnije, ne. Gumplovic se žalio na nerazumevanje na koje je naišao u Nemačkoj i na nalepljenu etiketu „made in Austria“, ali dominantno interesovanje za njegovu sociologiju i nakon više od veka od njegove smrti nije prešlo granice nekadašnje Cislajtanijske. Glasovi koji zahtevaju revalorizaciju Gumplovica i njegove teorije dolaze sa relativne periferije međunarodne sociološke naučne zajednice i teško da ima ko u centru da ih čuje ili bolje, želi da ih čuje. Na nivou aktera, ne postoji interesovanje za Gumplovicom među zvezdama savremene misli o društvu koje bi izvukle iz zaborava ovog autora, kao što je bio slučaj sa Laturom (Bruno Latour) koji je duhovnog prethodnika svog pristupa (*actor–network theory* (ANT)) identifikovao u Gabrijelu Tardu (Gabriel Tarde) (Latour, 2014).

Doduše, mogućnost za drugi život Gumploviceve teorije nije u potpunosti zatvorena i za to su se pobrinula najaktuelnija geopolitička gibanja. Prvobitno interesovanje za Gumplovica iz kasnih šedesetih i ranih sedamdesetih godina XX veka bilo je nošeno krilima hladnoratovskog antisovjetskog sentimenta. Autor koji je Rusiju svrstavao među azijske despotije, a rusku kulturu posmatrao kao suštinski antievropsku, uz to još i kritičan prema Marks-u, izgledao je izuzetno primamljivo u uslovima Hladnog rata¹⁷¹. U kontekstu rata u Ukrajini, Gumploviceva predviđanja o neizbežnom ratu između kulturnih država i ruske azijske despotije izgledaju gotovo proročki. Da li će ovo usloviti i ponovno javljanje interesovanja za Gumplovica u široj naučnoj zajednici zavisi od faktora koje se ne razlikuju mnogo od gorepomenutih, ali sa eventualnim produžetkom trajanja sukoba u Ukrajini povećava se i verovatnoća za ostvarenje ove mogućnosti.

Što se tiče Poljske i Austrijske sociologije, naučni interes za Gumplovica će najverovatnije i u budućnosti biti najsnažniji u ova dva centra, što je u potpunosti razumljivo. Tu već jedno vreme postoji institucionalna podrška koja je uslovlila postojeću produkciju naučnih radova koji se tiču Ludviga Gumplovica. Da li će se dosadašnji stabilan, ali skroman volumen produkcije povećati pod dejstvom opisanih geopolitičkih dešavanja, biće poznato u skorijoj budućnosti. Na kraju krajeva, sumorna dešavanja u Ukrajini, a Gumplovic je čak živio i radio jedno kratko vreme u Lavovu, jesu prilika da se podseti sociologija na ovog autora i njegova predviđanja o ratu civilizacijskih razmera. Racionalno je očekivati da se ova prilika prepozna u krugovima gde se Gumplovic još uvek čita, uz napomenu da bi se u tom slučaju i razbuktala borba svojatanja, a pitanje da li je ovaj autor pionir sociologije iz Graca ili Krakova, postalo još važnije.

Dok se tekst još uvek kreće u oblasti verovatnoća treba pomenuti još jednu, ali koja se tiče Gumploviceve teorije. Naime, više puta je pomenuta nekoherentnost teorijskog sistema ovog mislioca,

¹⁷¹ Prethodno predstavlja nit koja se provlači kroz Gelinov uvod napisan za prikupljenu korespondenciju između Vorda i Gumplovica (Gella, 1971: xx–xxii).

bez obzira na njegove pokušaje da prikaže svoj rad u drugačijem svetlu. Pitanje koje se nameće jeste zbog čega odusustvo koherentnosti u tako velikoj meri? Gumplovic je tokom života produkovao jako veliki broj radova, kako iz oblasti sociologije, tako i iz oblasti pravnih nauka¹⁷². Ovde je pažnja bila usmerena pre svega na sociološke radove i dela sa implikacijama na njegovu teoriju o društvu, ali ne treba zaboraviti da je radio kao profesor opšteg državnog prava i administracije tako da jedan deo njegove naučne produkcije jednostavno ostaje van granica relevantnosti razmatranja. Tu treba dodati i kratke novinske članke u listovima na poljskom i nemačkom jeziku, uredništvo zbirke posthumno objavljenih radova svog sina Maksimilijana, brojne recenzije i lektura Vordovih dela za objavljivanje na nemačkom jeziku. Takođe, valja pomenuti da je bio nedisciplinovan što se tiče svojih kratkih članaka, pa je često isti tekst pod različitim nazivima objavljivao na poljskom i nemačkom jeziku ili bi prethodno objavljen tekst bez bilo kakvih napomena pod drugim imenom uvrstio kao novo poglavlje u reizdanjima svojih dela. Kao primer ovakve prakse može da posluži kratka studija o Srbim i Hrvatima koji je objavljen kao serija članaka u varšavskoj Pravdi od 01. do 15. novembra 1902. godine pod nazivom *Chorwaci i Serbowie (Studyum socylogiczne)*¹⁷³ i kao zasebna knjižica štampana iste godine pod već pomenutim imenom. Ista studija se našla kao prilog u trećem izanju *Allgemaines Staatsrecht*-a pod nazivom *Die Staatengründungen der Serben and Kroaten* bez bilo kakve napomene. Ako se prethodnim aktivnostima doda i svakodnevna briga o bolesnoj supruzi¹⁷⁴ i obaveze vezane sa radom na Univezitetu u Gracu, jasno je da Gumplovic nije imao previše slobodnog vremena. Promišljanje postojećeg sistema u cilju stvaranja uspešne teorijske sinteze jednostavno zahteva vreme posvećeno samo tome.¹⁷⁵ Drugim rečima, od silnog pisanja, ličnih i profesionalnih obaveza koliko je ostajalo vremena ovom autoru da stane i razmisli o svojoj teoriji i sintetiše jasnu i koherentnu celinu? Po svemu sudeći, ne previše ili ništa.

Ipak, na kraju, treba reći nešto i u Gumplovicevu odbranu. On je ipak ideju sociologije sam pokušao da promovise u sredini koja je bila negostoljubiva prema njemu i nauci kojoj se posvetio. Bez ličnih tragedija je ovo velik napor, a sa njima postaje gotovo nezamisliv. Frustracija proistekla iz višedecenijskog rada bez pravog priznanja u neposrednom okruženju sigurno je predstavljala težak teret. Ljudski je očekivati nekakvu nagradu za toliku pretrpljenu muku. Iz današnje perspektive mnogo štošta od njegovih izbora izgleda kao čista samosabotaža, ali pitanje je da li je i Gumplovic tako posmatrao stvari. Najverovatnije nije, što je opet samo ljudska osobina. Možda bi mu bilo za utehu da je ipak ostavio nekakvu zaostavštinu iza sebe u Poljskoj i Austriji i da više od jednog veka od njegove smrti se još uvek nađe po koji sociolog da napiše neki redak o njemu.

¹⁷² Čitava bibliografija je dostupna na sajtu Arhiva za istoriju sociologije u Austriji, odnosno na internet adresi: <http://gams.uni-graz.at/archive/objects/context:lge/methods/sdef:Context/get?mode=bibliography&locale=de>.

¹⁷³ Veb izdanje celokupnog teksta sa bibliografskim podacima je dostuno na sajtu *Arhiva za istoriju sociologije u Austriji*, na internet adresi: <http://gams.uni-graz.at/archive/get/o:lge-159a/sdef:TEI/get>.

¹⁷⁴ Nigde nije moguće pronaći od čega je zapravo bolovala Franciška Gumplovic. Najkonkretniji podatak vezan za njeno zdravlje jeste slepilo zbog katarakte koje nastupa u leto 1907. godine.

¹⁷⁵ Ovo je ideja koju je sugerisao moj mentor, Aleksandar Molnar, prilikom jednog razgovora o nedoslednostima u Gumplovicevoj teoriji, na čemu sam mu izuzetno zahvalan.

6. Literatura:

Adamek, Wojciech and Radwan-Pragłowski, Janusz (2006) «Ludwik Gumplowicz – A Forgotten Classic of European Sociology», *Journal of Classical Sociology*, Vol. 6, No.3, pp. 381–398.

Arendt, Hannah (1973): *The Origins of Totalitarianism*, Orlando: Harcourt Brace & Company.

Aronson, Michael I. (1980) «Geographical and Socioeconomic Factors in the 1881 Anti-Jewish Pogroms in Russia», *The Russian Review*, Vol. 39, No. 1, pp. 18–31.

Artico, Davide (2012) «Historicism and historiosophy in Ludwig Gumplowicz's early writings. Gumplowicz between Gobineau and Schönerer», *Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem* 34, nr 2, 7–17.

Barnes, Harry E. (1919) «The Struggle of Races and Social Groups as a Factor in the Development of Political and Social Institutions: An Exposition and Critique of the Sociological System of Ludwig Gumplowicz», *The Journal of Race Development*, Vol. 9, No. 4, pp. 394-419.

Baron, Salo W. (1951) «The Revolution of 1848 and Jewish Scholarship: Part II: Austria», *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, Vol. 20, pp. 1–100.

Beneš, Jakub S. (2017): *Workers and Nationalism: Czech and German Social Democracy in Habsburg Austria, 1890–1918*, Oxford: Oxford University Press.

Blejwas, Stanislaus A. (1970) «The Origins and Practice of "Organic Work" in Poland 1795–1863», *The Polish Review*, Vol. 15, No. 4, pp. 23–54.

Blejwas, Stanislaus A. (1982) «Warsaw Positivism – Patriotism Misunderstood», *The Polish Review*, Vol. 27, No. 1/2, pp. 47–54.

Bourdieu, Pierre (2004): *Science of Science and Reflexivity*, Chicago: The University of Chicago Press.

Bucholc, Marta (2016): *Sociology in Poland. To be Continued?*, London: Palgrave Macmillan.

Chamberlain, Houston Stewart (1912): *The Foundations of the Nineteenth Century, Volume I*, London: John Lane.

Cohen, Gary B. (1996): *Education and middle-class society in imperial Austria, 1848-1918*, West Lafayette: Purdue University Press.

Cohen, Gary B. (2005) «Foreword», in: *The Pomp and Politics of Patriotism: Imperial Celebrations in Habsburg Austria, 1848–1916*, Daniel L. Unowsky, West Lafayette: Purdue University Press, pp. xi–xiii.

Cohen, Gary B. (2007) «Nationalist Politics and the Dynamics of State and Civil Society in the Habsburg Monarchy, 1867-1914», *Central European History*, Vol. 40, No. 2, pp. 241-278.

Davies, Norman (2001): *Heart of Europe: The Past in Poland's Present*, Oxford: Oxford University Press.

de Gobineau, Arthur (1915): *The Inequality of Human Races*, London: William Heinemann.

de Lapouge, Georges Vacher and Closson, Carlos C. (1897) «The Fundamental Laws of Anthropo-sociology», *Journal of Political Economy*, Vol. 6, No. 1, pp. 54-92.

de Lapouge, Georges Vacher (1899): *L'aryen: Son Rôle Social*, Paris: Albert Fontemoing.

Esthus, Reymond A. (1981) «Nicholas II and the Russo-Japanese War», *The Russian Review*, Vol. 40, No. 4, pp. 396–411.

Fleck, Christian (1994) «Contemporary Sociology in Austria», in: *International Handbook of Contemporary Developments in Sociology*, Raj Mohan and Arthur Wilke (Eds.), Westport: Greenwood Press, pp. 7–19.

Fleck, Christian (2015) «Sociology in Austria: from gifted amateurs to institutional banality», *Irish Journal of Sociology*, Vol. 23, No. 1, pp. 83–97.

Gasiorowski, Zygmunt J. (1955) «The "Conquest" Theory of the Genesis of the Polish State», *Speculum*, Vol. 30, No. 4, pp. 550–560.

Gella, Aleksander (1964) «Gumplowicz' Outlines of Sociology», *American Journal of Sociology*, Vol. 70, No. 2, pp. 225–227.

Gella, Aleksander (1971): *The Ward-Gumplowicz Correspondence: 1897-1909*, New York: Essay Press.

Giddens, Anthony (1970) «Durkheim as a Review Critic», *The Sociological Review*, Vol. 18. No. 2, pp. 171–196.

Good, David F. (1986) «Uneven Development in the Nineteenth Century: A Comparison of the Habsburg Empire and the United States», *The Journal of Economic History*, Vol. 46, No. 1, pp. 137-151.

Goodstein, Elizabeth S. (2017): *George Simmel and the Disciplinary Imaginary*, Stanford: Stanford University Press.

Gross, Nachum T. (1971) «Economic Growth and the Consumption of Coal in Austria and Hungary 1831–1913», *The Journal of Economic History*, Vol. 31, No. 4, pp. 898-916.

Gumplowicz, Ludwig (1875): *Rasse und Staat. Eine Untersuchung über das Gesetz der Staatenbildung*, Wien: Manz.

Gumplowicz, Ludwig (1877): *Philosophisches Staatsrecht*, Wien: Manz.

Gumplowicz, Ludwig (1881): *Rechtsstaat und Socialismus*, Innsbruck: Wagner.

Gumplowicz, Ludwig (1883): *Der Rassenkampf. Sociologische Untersuchungen*, Innsbruck: Wagner.

Gumplowicz, Ludwig (1892): *Sociologie und Politik*, Leipzig: Duncker & Humblot.

- Gumplowicz, Ludwig (1894) «Wesen und Zweck der Politik, als Theil der Sociologie und Grundlage der Staatswissenschaften by Gustav Ratzenhofer», *American Academy of Political and Social Science*, Vol. 5, pp. 128–136.
- Gumplowicz, Ludwig (1899): *Soziologische Essays*, Innsbruck: Wagner.
- Gumplowicz, Ludwig (1902): *Die soziologische Staatsidee*, Innsbruck: Wagner.
- Gumplowicz, Ludwig (1905) «An Austrian Appreciation of Lester F. Ward», *American Journal of Sociology*, Vol. 10, No. 5, pp. 643-653.
- Gumplowicz, Ludwig (1907a): *Allgemeines Staatsrecht*, Innsbruck: Wagner.
- Gumplowicz, Ludwig (1907b): *Das Österreichische Staatsrecht (Verfassungs- und Verwaltungsrecht). Ein Lehr- und Handbuch*, Wien: Manz.
- Gumplowicz, Ludwig (1909): *Der Rassenkampf. Soziologische Untersuchungen*, Innsbruck: Wagner.
- Gumplowicz, Ludwig (1912): *Nacrt socijalne filozofije*, Osijek: Naklada prevodioca.
- Gumplowicz, Ludwig (1999): *The Outlines of Sociology*, Kitchener: Batoche Books Ltd.
- Haller, John S. Jr. (1970) «The Species Problem: Nineteenth-Century Concepts of Racial Inferiority in the Origin of Man Controversy», *American Anthropologist*, Vol. 72, pp. 1319–1327.
- Hecht, Jennifer Michael (1999) «The Solvency of Metaphysics: The Debate over Racial Science and Moral Philosophy in France, 1890-1919», *Isis*, Vol. 90, No.1, pp. 1–24.
- Hecht, Jennifer Michael (2000) «Vacher de Lapouge and the Rise of Nazi Science», *Journal of the History of Ideas*, Vol. 61, No. 2, pp. 285–304.
- Horowitz, Irving Luis (1971) «Preface», in: *The Ward-Gumplowicz Correspondence: 1897-1909*, Aleksander Gella (Ed.), New York: Essay Press, pp. vi–ix.
- Johnston, William M. (1972): *The Austrian Mind: An Intellectual and Social History, 1848-1938*, Berkley and Los Angeles: University of California Press, Ltd.
- Judson, Pieter M. (1993) «Inventing Germans: Class, Nationality and Colonial Fantasy at the Margins of the Hapsburg Monarchy», *Social Analysis: The International Journal of Anthropology*, No. 33, pp. 47–67.
- Judson, Pieter M. (2016): *The Habsburg Empire: A New History*, Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Klier, John D. (1989) «German Antisemitism and Russian Judeophobia in the 1880's: Brothers and Strangers», *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Bd. 37, H. 4, pp. 524–540.
- Kochanowski, Jan Karol (1909) «Ludwig Gumplowicz», *American Journal of Sociology*, Vol. 15, No. 3, pp. 405-409.

- Kohn, Hans (1961) «The Impact of Pan-Slavism on Central Europe», *The Review of Politics*, Vol. 23, No. 3, pp. 323–333.
- Konel, Robert (1999) «Zašto je klasična teorija klasična?», u: *Tekst i kontekst – Ogledi o istoriji sociologije*, priredio Aljoša Mimica, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, str. 333–373.
- Kosić, Mirko (2007) «Savremena opšta sociologija», *Žurnal za sociologiju*, br.5, str. 193–291.
- Kwan, Johnatan (2013): *Liberalism and the Habsburg Monarchy, 1861–1895*, London: Palgrave Macmillan.
- Latour, Bruno (2014) «Gabriel Tarde and the End of the Social» in: *The Social in Question. New Bearings in History and the Social Sciences*, Patrick Joyce (Ed.), London: Routledge, pp. 117–132.
- Le Bon, Gustav (2019): *Psihologija gomile*, Niš: Talija izdavaštvo.
- Llobera, Josep R (1996) «The Fate of Anthroposociology in L' Annee Sociologique», *JASO*, Vol. 27, No. 3, pp. 235-251.
- Loidl, Simon (2012) « Colonialism through Emigration: Publications and Activities of the Österreichisch Ungarische Kolonialgesellschaft (1894–1918)», *Austrian Studies*, Vol. 20, Colonial Austria: Austria and the Overseas, pp. 161–175.
- Macdonell, John (1914) «Rudolph von Ihering», in: *Great Jurist of The World*, John Macdonell and Edward Mason (Eds.), Boston: Little, Brown and Company, pp. 590–601.
- Mach, Zdzisław (2014) «Ludwik Gumplowicz (1838–1909)», in: *Academics of Jewish Heritage in the Modern History of the Jagiellonian University*, Wiesław Kozub-Ciembroniewicz (Ed.), Krakow: Jagiellonian University Press, pp. 125–132.
- Mimica, Aljoša (1999) «Čemu još istorija sociologije», u: *Tekst i kontekst – Ogledi o istoriji sociologije*, priredio Aljoša Mimica, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, str. 7–27.
- Molnar, Aleksandar (1994): *Društvo i pravo: istorija klasičnih socioloških teorija, Tom II*, Novi Sad: Visio Mundi academic press.
- Molnar, Aleksandar (1997): *Narod, nacija, rasa: istorijska izvorišta nacionalizma u Evropi*, Beograd: Beogradski krug i AKAPIT.
- Molnar, Aleksandar (2006): *Rasprava o demokratskoj ustavnoj državi 5, Rat: od kulta Votana do holokausta*, Beograd: Fabrika knjiga i Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Monticone, Ronald C. (1968) «Nationalities Problems in Austro–Hungarian Empire», *The Polish Review*, Vol. 13, No. 4, pp. 110–125.
- Mosse, George L. (2020): *Toward the Final Solution: A History of European Racism*, Madison: The University of Wisconsin Press.
- Mozetič, Gerald (2011) «Ludwig Gumplowicz - ein Grazer Pionier der Soziologie», in: *Rechts-, Sozial- und Wirtschaftswissenschaften aus Graz*, Karl Acham (Hg.), Wien: Böhlau Verlag.

- Mutapčić, Edin (2011) «Pravno–historijski kontekst agrarne reforme u BiH poslije Prvog svjetskog rata», *Tranzicija*, Vol. XIII, No. 27, str. 143–156.
- Okey, Robin (2007): *Taming Balkan Nationalism: The Habsburg 'Civilizing Mission' in Bosnia 1878–1914*, Oxford: Oxford University Press.
- Popov, Čedomir (2010): *Građanska Evropa (1770–1914): Društvena i politička istorija Evrope (1871–1914)*, Beograd: Zavod za udžbenike.
- Rampley, Matthew (2009) «Art History and the Politics of Empire: Rethinking the Vienna School», *The Art Bulletin*, Vol. 91, No. 4, pp. 446–462.
- Schneider, William H. (2002): *Quality and Quantity: The Quest for Biological Regeneration in Twentieth-Century France*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Schorske, Carl E. (1967) «Politics in a New Key: An Austrian Triptych», *The Journal of Modern History*, Vol. 39, No. 4, pp. 343–386.
- Sorokin, Pitrim (1933): *Sociologija – Savremeni pravci i teorije, Tom I*, Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona.
- Stephens, John D. (1989) «Democratic Transition and Breakdown in Western Europe, 1870–1939: A Test of the Moore Thesis», *American Journal of Sociology*, Vol. 94, No. 5, pp. 1019–1077.
- Subotić, Milan (1995) «N. Danilevski: Teorija kulturno–istorijskih tipova i slovenofilstvo», *Filozofija i društvo*, Vol. VII, str. 173–197.
- Supek, Rudi (1987): *Herbert Spencer i biologizam u sociologiji*, Zagreb: Naprijed.
- Suppanz, Werner (2005) «Linz Program (1882)», in: *Antisemitism: A Historical Encyclopedia of Prejudice and Persecution, Vol. I*, Richard S. Levi (ed.), Santa Barbara: ABC–Clio, pg: 424–425.
- Taylor, A. J. P. (1976): *The Habsburg Monarchy 1809–1918*, London: Hamish Hamilton.
- Torrance, John (1976) «The Emergence of Sociology in Austria: 1885–1935», *European Journal of Sociology*, Vol. 17, No. 2, pp. 185–219.
- Unowsky, Daniel L. (2005): *The Pomp and Politics of Patriotism: Imperial Celebrations in Habsburg Austria, 1848–1916*, West Lafayette: Purdue University Press.
- van Krieken, Robert (2005): *Norbert Elias*, London: Routledge.
- Ward, Lester F. (1909) «Ludwig Gumplowicz», *American Journal of Sociology*, Vol. 15, No. 3, pp. 410–413.
- Weiss, Sheila Faith (1987) «The Race Hygiene Movement in Germany», *Osiris*, 1987, Vol. 3, pp. 193–236.

Biografija autora

Petrović Dejan je rođen u Pančevu 1980. godine. Osnovnu školu završava u Kovinu, a srednju u Smederevu. Diplomira na Odeljenju za sociologiju, Filozofskog fakulteta, Univerziteta u Beogradu 2010. godine, gde završava i master akademske studije 2012. godine. Na istom Odeljenju radi u periodu od 2011. do 2016. godine, najpre kao saradnik u nastavi, a kasnije kao asistent. Tokom pomenutog perioda je bio angažovan na sledećim kursovima: Istorija socijalnih i političkih teorija, Klasične sociološke teorije, Savremene sociološke teorije i Sociološki praktikum.

Zimske semestre školske 2016/2017. i 2017/2018. godine radi na Fakultetu organizacionih nauka, Univerziteta u Beogradu, kao saradnik u nastavi van radnog odnosa (demonstrator) za užu naučnu oblast Sociologija. Period od 2018. do 2021. godine provodi obavljajući posao vaspitača u RJ „Centar za smeštaj stranih maloletnih lica bez pratnje roditelja ili staratelja“ Zavoda za vaspitanje dece i omladine Beograd.

Od 2021. godine radi kao saradnik u nastavi na Fakultetu bezbednosti, Univerziteta u Beogradu na kursovima Sociologija i Sociologija politike.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: Дејан Петровић

Број индекса: 1С12-7

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

„Од расе до масе – Утицај политичке и економске трансформације аустроугарског друштва на промену социјалне теорије Лудвига Гумпловица“

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Дејан Петровић

Број индекса: 1С12-7

Студијски програм: Социологија

Наслов рада: „Од расе до масе – Утицај политичке и економске трансформације аустроугарског друштва на промену социјалне теорије Лудвига Гумпловица“

Ментор: проф. др Александар Молнар

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

„Од расе до масе – Утицај политичке и економске трансформације аустроугарског друштва на промену социјалне теорије Лудвига Гумпловица“

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)

6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.